

आपला उद्धार आपलेचि हाती

१

मधुकर सोनवणे

आपला उद्धार आपुलेचि हाती

खंड १- भाग - १

मधुकर वि. सोनवणे

ईसाहित्य प्रतिष्ठान

आपला उद्धार आपुलेचि हाती (खंड १- भाग १)

लेखक: मधुकर वि. सोनवणे

20, विजय नगर कॉलनी
नवा आडगाव नाका पंचवटी नाशिक-3

422003

फ़ोन: ९४२२७५६३३३

msonavane@hotmail.com

हे पुस्तक प्रताधिकारमुक्त असून आपण हे
कायदेशीररित्या कोणालाही विनामूल्य
पाठवू शकता.

प्रकाशक ई साहित्य प्रतिष्ठान :

www.esahity.com

esahity@gmail.com

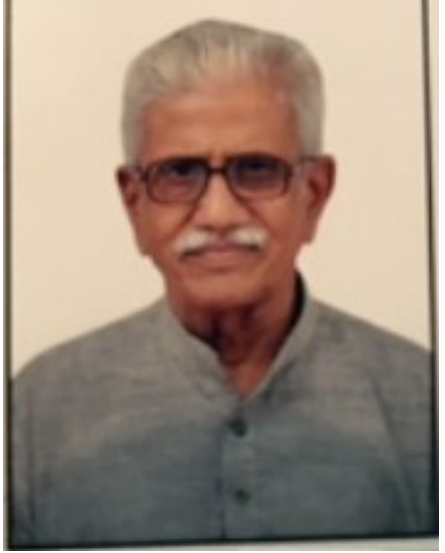
प्रकाशन : २७ सप्टेंबर २०२१ भाद्रपद वद्य सप्तमी शके १९४३
(ज्ञानेश्वरी जयंती)

©esahity Pratishthan®2021

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फ़ॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

अल्प परिचय व प्रेरणा

मी मधुकर वि.सोनवणे.

रेल्वेत ३६ वर्षे नोकरी करून १९९७ मध्ये नोव्हेंबरमध्ये कोंकण रेल्वेतून डेप्युटी चीफ इंजिनियर म्हणून सेवानिवृत्त.

लहानपणी वयाचे आठव्या वर्षी ज्ञानेश्वरी जीवनात आली.त्याचे श्रेय पूर्णतः माझे पणजोबा कै आत्माराम नारायण सोनवणे-मुंबईकर यांना व वडील यांना जाते, पणजोबा यांनी १९०५ मध्ये तीन रुपयांना घेतलेली ज्ञानेश्वरी माझे वडील पहाटे वाचीत,

पुढे करपात्री स्वामी, बाळकोबा भावे आदिंनी गीता व ज्ञानेश्वरी यांच्यात खोल जाण्याचा उपदेश केला.

माझी पूर्ण ज्ञानेश्वरी १९७३ मध्ये वाचून झाली. १९९१ मध्ये पहिले प्रवचन भुसावळ येथे दिले. नंतर आजवर ६०० च्या वर प्रवचने व जवळ जवळ तेवढेच विविध वृत्तपत्रातून लेखन झाले. ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास करित असतांना १६ व्या अध्यायात श्रुतींचा अभ्यास होणे हे भगवंताच्या गोचर होण्यासाठी आवश्यक सांगितल्याची ओवी वाचल्यावर, उपनिषदांच्या अभ्यासाकडे ओढले गेलो. जीवनात याच दोन ग्रंथांनी मला वेळोवेळी आधार मनोधर्य दिले.

कोकण रेल्वेत चेअरमन श्री ई श्रीधरन, [ज्यांना मेट्रोमॅन म्हणतात] यांचे गीतेतील अभ्यासाने अधिक बळ मिळाले. ते म्हणत, या ग्रंथातील जीवन व्यवस्थापन तत्वज्ञान हा बहुमोल ठेवा आहे.

उपनिषदांचे तत्वज्ञान हे ज्ञान-मार्गावर आधारित आहे. हे तत्वज्ञान जीवनाला कल्याणाचा मार्ग दाखविते.

विविध उपनिषदांचेवर भाष्ये वाचून त्यांचा आशय काव्यात उतरविण्याचा कार्यक्रम सुरु केला आहे.

‘ई साहित्य प्रतिष्ठान’ या प्रख्यात संस्थेने यांत रुचि दाखविल्याने जमेल तेवढ्या उपनिषदांच्या काव्यमय आशयाचे कार्य सुरु केले आहे.

गीता व ज्ञानेश्वरी यांच्यातील आशय आणि उपनिषदांचा अभ्यास करून त्यांचे काव्यमय आशयात्मक भाष्य याला याच प्रकारे प्रकाशित करण्याचे योजिले आहे.

हा अभ्यास चालू असता, प्रकर्षाने जाणवले कि, हे तत्वज्ञान सद्य काळात नैराश्य घालविण्यासाठी आवश्यक आहे.

जीवनाचे हे महान तत्वज्ञान त्याचे आशयानुरूप विभागवार लिहिणे चालू आहे. विषयांच्या व्याप्ती नुसार विभाग पडतील. आपणा सर्वांना या उपनिषदाने जीवनात ज्ञानाचा लाभ होवो व जीवन उज्वल होवो. हीच भगवंताला प्रार्थना.

या लेखनात डॉ. आर डी, पाटील तथा पद्माकर पाटील [निवृत्त प्रोफेसर अभियांत्रिकी महाविद्यालय शेगांव] यांनी मोलाचे सहकार्य केले व आजही करीत आहेत. त्याचा कृतज्ञ उल्लेख फक्त करीत आहे.

हा पहिला खंड पहिल्या विभागात या ज्ञानेश्वरी जयंतीला प्रकाशित करण्याचे होणे हे माऊलीची कृपा. याचा जीवनात लाभ होऊन अध्यात्मिक स्तर उंच होऊन उद्धार होवो ही सदिच्छा.

या ज्ञानाने आपणा सर्वास जीवन सुलभ आणि सुखकर जावो. हीच माऊली चरणी प्रार्थना.

अण्णा

{मधुकर वि. सोनवणे}

२०, कल्पतरू, विजयनगर कॉलनी

नवा आडगाव नाका. पंचवटी-नाशिक. 9422756333

मेल- msonavane@hotmail.com व annasonavane@gmail.com

संदर्भ साहित्य

गीता रस रत्नाकर –स्वामी अखंडानंद यांचे गीता भाष्य

श्री परमार्थानंद यांचे इंग्रजी भाष्य

भक्तिवेदांत [मराठी]

श्रीकृष्ण देशमुख यांचे लेखन

स्वामी स्वरूपानंद यांचे साहित्य.

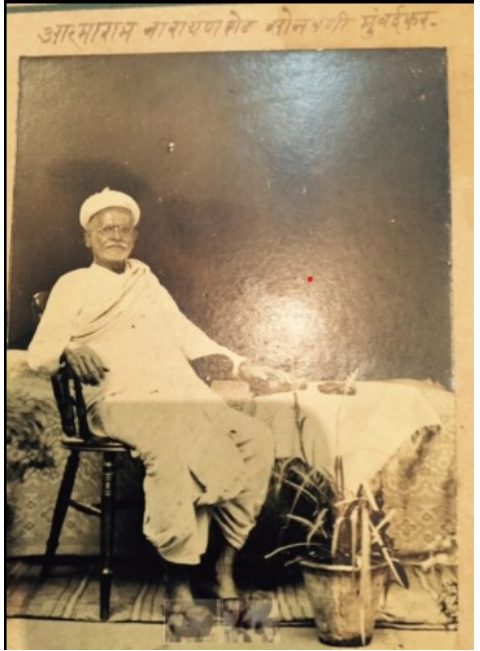
स्वामी रामसुखदास यांचे साधक संजीवनी सुधा

गीतेवरील अनेकांचे लेखन

गोंदवलेकर महाराज यांचे साहित्य

अर्पणपत्रिका

हा पहिला खंड माझे पणजोबा कै. आत्माराम नारायण सोनवणे –मुंबईकर [येवला] यांना सादर समर्पण

[जीवनकाल –१८५८- १९२८]

स्वर्गवासी श्री आत्माराम हे माझे पणजोबा. यांनी माझ्या वडिलांचा त्यांचे वडील लहानपणीच गेल्यावर सांभाळ केला. व त्यांनाही या ग्रंथाच्या वाचनाची गोडी लावली हा ग्रंथ मी जपून ठेवला आहे. त्यांची ज्ञानेश्वरीवर नितांत श्रद्धा होती. नित्य वाचनात ज्ञानेश्वरी असावी म्हणून १९०५ मधील हा ग्रंथ त्यांनी एकेक पै जमवून रुपये तीनला खरेदी केला. [त्यावेळी सोन्याचा भाव रुपये १८ प्रति तोळा होता]

त्यांचे शिक्षण अति अल्प झाले. येवला येथून मुंबईला ते घोड्यावर अत्यंत बिकट मार्गाने ते एकटे जात. तेथून रेशीम खरेदी करून येवला येथे विक्रय करीत. तरुणपणी त्यांनी दौंड- मनमाड रेल्वे निर्मितीत रेल्वेला सहकार्य केल्याने त्यांना रेशमी पगडी सरकारने देऊन सन्मान केला होता. बहुदा त्यांचा वारसा मला लाभला असावा. त्यांचे ज्ञानेश्वरी वाचन सर्वत्र प्रख्यात होते.

त्यांचे चरणी हे लेखन –प्रथम खंड कृतज्ञ पणे सादर करीत आहे.

अण्णा २७/०९/२०२१ (श्री ज्ञानेश्वरी जयंती.)

आपुला उद्धार आपुले हाती
अर्जुनास सांगे लक्ष्मीचा पती ॥
--उद्धरेदात्मनात्मानं--
मनोगत

आज काल अगदी शिशु अवस्थेपासून तर जेष्ठ व्यक्ती पर्यंत जीवनात नैराश्याचे प्रमाण वाढलेले दिसते. अगदी प्रख्यात व्यक्ती सुद्धा, तथाकथित संत, अनेक धनिक, सेलेब्रेटी, आदि जीवन नकोसे होऊन त्याचा अंत करण्याचा मार्ग निवडतांना दिसतात. लहान मुले हताश होऊन घर सोडून अज्ञातात जाणे पसंत करणे, हा सहज व सोपा वाटणारा नैराश्याचा मार्ग पत्करतांना दिसून येत आहे. मोबाईल असणे, त्यावरील कांही गेम खेळणे, कांही टीव्हीवरल्या सिरीयल जीवनात काळोखी पसरवित आहेत.

याचा परिणाम बहुमोल जीवन स्वःतःचे हाताने कुस्करून टाकण्यात झाल्याचे दिसून येत आहे. जीवन असे संपविण्याने त्या व्यक्तींच्या संपर्कात आलेल्या ज्याही व्यक्ती असतात, त्यांचे जीवन अंधारून जाते. आणि प्रश्न अधिक बिकट बनत जातात. हे अध्यात्माच्या – संस्कृतीच्या विरोधात आहे. आणि कधी नाही ते आता ‘अध्याम चेतसा’ चा अंगीकार करण्याची निकड भासू लागली आहे.

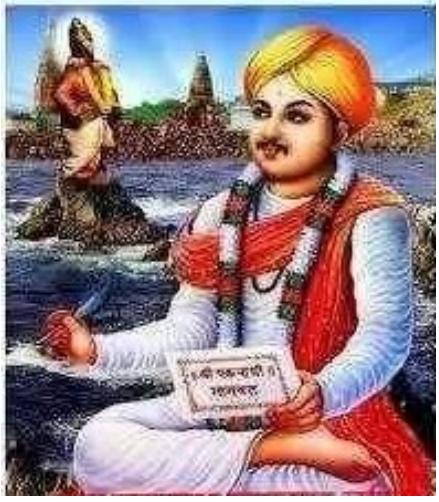
जीवनात अध्यात्म अगदी बालपणापासून अभ्यासणे व अंगिकारणे हे मानवी जीवनात आवश्यक झाले आहे. जीवन हे भगवंताने केलेली कृपा आहे. त्याच्या सुयोग्य साकारण्याने मांगल्य अपेक्षित आहे. सुदैवाने गीता आणि ज्ञानेश्वरी याद्वारा आपल्या महान ग्रंथात हे तत्वज्ञान जीवनात कसे उतरावे याची उपलब्धी आपल्याकडे आहे.

भारतीय संस्कृतीत चपखल शब्दांत असणारे बहुमोल अमृत कलश आहेत. त्याकडे अगदी मनापासून लक्ष जावे आणि त्याचा अंगीकार करून इहलोकी सुख आणि समाधान यांची कांस धरण्याची वेळ आलेली आहे. अशा ग्रंथ गुरूंच्या योगे जीवन मंगल व्हावे यासाठी यातील निवडक तत्वज्ञान समाजात पसरावे व त्याचा जीवनात अंगीकार होऊन स्वर्ग येथेच अनुभवावा या उद्देशाने गीता व ज्ञानेश्वरी यातील १८ ही अध्याय समजून घ्यावे, अशा उद्देशाने हे लेखन विविध खंडात व उपविभागात लिहिणे सुरु केले आहे.

पहिला खंड – पहिला विभाग - या ज्ञानेश्वरी जयंतीला प्रकाशन व्हावे हा एक सुयोग आहे. याचा दुसरा विभाग अध्याय चार ते सहा असेल.

श्री ज्ञानेश्वरांनी कार्तिक वद्य १३ ला संजीवन समाधी घेतली, त्यानंतर एकनाथ यांच्या जीवन काळत १६ व्या शतकात अलौकिक घटना घडून ज्ञानेश्वरी या अब्दुत ग्रंथाचे संशोधन करून त्याचे लेखन केले गेले.

एकदा श्री ज्ञानेश्वर महाराज नाथांच्या स्वप्नात आले. त्यांनी सांगितले, 'माझ्या गळ्यास अजानवृक्षाच्या मुळीने वेढले आहे तू आळंदीस ये आणि मुळ्या काढ'. झोपेतुन जागे झाल्यावर नाथांनी आपल्या भक्तगणंसमवेत आळंदीस प्रस्थान केले. तेथे पोचल्यानंतर सर्वत्र काटेरी झुडपे वाढलेली त्यांना दिसली.

नाथ एके ठिकाणी बसले, श्री ज्ञानेश्वरांचे ध्यान केल्यानंतर नंदीच्या खालुन आत येण्याचे द्वार आहे, असा दृष्टांत त्यांना झाला. संत नामदेवांनी लिहिलेल्या 'समाधीचे अभंग सुद्धा फार उपयोगी पडले. सर्व मंडळींनी मिळुन झुडपे तोडली.

नाथ नंदीखालील द्वारातून आत प्रवेश करते झाले. समोर प्रत्यक्ष तेजःपुंज मदनाचा पुतळा श्री ज्ञानेश्वर महाराज यांचे दर्शन झाले.

त्या दोघांचा दिव्य संवाद तीन दिवस चालला. नाथ बाहेर आले. त्यांनी समाधीचे दार बंद केले. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या समाधीवर चौथरा बांधला आणि समाधीचा जीर्णोद्धार केला.

समवेत आलेल्या काही भाविकांना येथेच कायमस्वरूपी वास्तव्यास राहण्यास सांगितले. कार्तिक वद्य त्रयोदशीस आळंदीची यात्रा सुरु केली. ज्ञानेशांच्या आज्ञेप्रमाणे ज्ञानेश्वरीची शेकडो विविध हस्तलिखिते जमा करुन संशोधन केले.

त्यात अनेक अप-पाठ घुसविले गेले होते, लोकांनी आपल्या मनाच्या ओव्या अनेक ठिकाणी घातल्या होत्या. त्या सर्व वगळून नाथांनी श्री ज्ञानेश्वरीची शुद्ध प्रत तयार केली. हा पावन दिवस होता कपिला षष्ठीचा- भाद्रपद वद्य षष्ठीचा.

हाच ज्ञानेश्वरी जयंती म्हणून रूढ झाला.त्याच्या अनेक हस्तलिखित प्रती तयार करवून सर्वत्र पसरविल्या. याच कारणाने नाथ हेच सर्व मराठी सारस्वतांचे आद्य संपादक ठरतात. आज आपण जी ज्ञानेश्वरी वाचतो ती नाथांनी शुद्ध केली आहे.

ज्ञानेश्वरी संपल्यावर नाथांच्या त्या संबंदात ओव्या आहेत, सुदैवाने नाथांनी बोरुने स्वतः लिहिलेल्या ज्ञानेश्वरीला प्रत्यक्ष पाहण्याचे व चाळण्याचे भाग्य मला त्यांच्या वाड्यात लाभले.

आळंदीची कार्तिकी यात्रा सुरु करणे आणि ज्ञानेश्वरीचे शुद्धिकरण हे नाथांचे अतिशय महत्वाचे ऐतिहासिक कार्य होय.

अशाप्रकारे ज्ञानेश्वरांच्या आळंदी (दे.) येथिल संजीवन समाधीचा आणि ज्ञानेश्वरीचा जीर्णोद्धार, झाला. आपले सुदैव कि, काळाच्या ओघात ही अमृतगंगा लुप्त झालेली नाही. आपण मराठी जाणणारी त्या ज्ञानाचे आकंठ पान करू शकतो. आणि आपला उद्धार आपणच करू शकतो.

हा केवळ श्रवण करून किंवा वाचून 'टाकण्याचा' ग्रंथ नव्हे, तो जीवनात उतरविण्यासाठी कोणतेही उपचार वा विधी नाहीत. आवश्यकता आहे ती, प्रबळ इच्छेची आणि आपली याच जन्मी उद्धार करण्याची दृढ कामना.

आपण हे वाचन आणि निदिध्यासन या द्वारा जीवनात आणाल, तर आपले जीवनात प्रकाश अनुभूत होईल. सुदैवाने 'ई साहित्य प्रतिष्ठान' या विख्यात संस्थेने विनामुल्य हे पुण्यकर्म आपल्या पर्यंत पोचविल्याचे सत्कर्म हाती घेतले आहे.

आपल्याला चिरंजीव करविणारे साहित्य आपल्यास कल्याणाचा मार्ग दाखवो.

हरि ॐ ॥

अण्णा

{मधुकर वि. सोनवणे}

२७/०९/२०२१. नाशिक-पंचवटी

९४२२७५६३३३ / msonavane@hotmail.com annasonavane02@gmail.com

आपला उद्धार आपुलेचि हाती

अर्जुनाशी सांगे लक्ष्मीचा पती ॥

--उद्धरेदात्मनात्मानं--

१. {आपली प्रगती आपणच साधावी}

प्रास्ताविक

मानवी जीवनाचा उद्देश

मानवी जीवन कशासाठी आहे, आणि आम्ही या जीवनात नेमके काय केले, म्हणजे आम्हाला कृतार्थ झाल्यासारखे होईल? याचा आमच्या ऋषि-मुनी व तत्वज्ञ यांनी खोलवर विचार केला. भौतिक संपन्नतेच्या विनाशी व अंती दुःखी करणाऱ्या माया बाजारात रमून जीवन व्यर्थ घालवू नये.

भौतिक प्रगती भरपूर होऊन आम्ही देह सुख हेच उद्दिष्ट समजून जीवनाकडे देहबुद्धीने पाहत जीवन सुखाचे होईल अशा भ्रमात राहिलो. आम्ही खऱ्या जीवनाकडे दुर्लक्ष केले. परिणामी, आपलं सर्वांचं जीवन ताणतणावानं असह्य झालं आहे, कारण आपण मनाचा दुरुपयोग करून जीवनाचं अधःपतन, दुर्दशा केलेली आहे. त्यामुळे माणसाचा शत्रू बाहेर नाही तर त्याचे मन, अविवेकी, भ्रष्ट बुद्धीच त्याच्या अधःपतनाला कारण आहे.

यांतून स्वतःचे उत्क्रमण करायचे असेल, मानसिक जंजाळातून मुक्त होऊन आनंदी, सुखी जीवन जगायचे असेल तर उपायही तुमच्या आंतच आहे. विवेकबुद्धीच तुम्हाला वेदनामुक्त करणारा मित्र आहे. म्हणून समर्थ पुन्हा-पुन्हा विनवतात, विचारी मना तूचि शोधोनि पाहे। आयुष्याची संध्याकाळ झपाट्याने होते. केव्हाही मृत्यूरूपी शत्रू येईल.

संत सांगतात;

घटका गेली पळे गेली तास वाजे घणाणा । आयुष्याचा नाश होतो राम का रे म्हणाना॥

जीवन दुर्लभ आहे. त्याचे महत्त्व समजावून घेऊन दुःखाच्या पलीकडे जाण्यासाठी जाणीवपूर्वक विचार केला पाहिजे. हाच माणसाचा पुरुषार्थ आहे. 'विवेक'च माणसाचा खरा मित्र आहे.

आता आहे, त्यापेक्षा अत्युच्च अशा दैवी अवस्थेत आपणच जाऊ शकतो आणि त्यासाठीच भगवंतांनी हा मायावी खेळ मांडून त्या विनाशी मायाजालाकरवीच अविनाशी परम सत्य कसे मिळवू शकतो, हे दाखविण्यासाठी किंबहुना त्यासाठीच हा मानवी जन्म आपल्या प्रगतीसाठी आहे, हा अति दुर्लभ आहे. पण हेच एक द्वार मुक्तीचे आहे.

याचा अद्भुत शोध आमुच्या तत्वज्ञान्यांना लागला, आणि मानवी जीवन खऱ्या अर्थाने संपन्न आणि कृतार्थ करणारा आदेश त्यांना दैवी आदेशातून लाभला. तो आदेश होता;

उद्धरेत् आत्मना आत्मानम् –

आपणच आपली प्रगती करावी.

स्वतःची बुद्धी हीच माणसाचा मित्र आणि शत्रूही आहे. आजचं जीवन दुःखी, भकास असेल आणि यातून बाहेर पडायचं असेल, सुखी, पूर्णतेचं, कृतकृत्य जीवन जगायचं असेल तर स्वतःचा उद्धार करावा लागेल.

शारीरिक व्याधींसाठी डॉक्टर औषध देतीलही, पण आपला हा रोग मानसिक-भवरोग आहे. असा रोग अस्वस्थ, निराश करतो. या मनोरोगाचे निदान केले पाहिजे म्हणूनच आपल्याला बुद्धी दिली आहे. त्याचा वापर कसा करावा, याचे प्रत्येकाला स्वातंत्र्य आहे.

आपलं सर्वांचं जीवन ताणतणावानं असह्य झालं आहे, कारण आपण मनाचा दुरुपयोग करून जीवनाचं अधःपतन, दुर्दशा केलेली आहे. त्यामुळे माणसाचा शत्रू बाहेर नाही, तर त्याचे मन, अविवेकी, भ्रष्ट बुद्धीच त्याच्या अधःपतनाला कारण आहे.

यातून स्वतःचे उत्क्रमण करायचे असेल, मानसिक जंजाळातून मुक्त होऊन आनंदी, सुखी जीवन जगायचे असेल तर उपायही तुमच्या आंतच आहे. विवेकबुद्धीच तुम्हाला वेदनामुक्त करणारा मित्र आहे.

भगवंताच्या आदेशानुसार आपला उद्धार आपणच करावा. आणि त्यासाठी आपल्याला लाभलेल्या अगम्य जीवनकालाने आपण उच्च स्तरावरील अस्तित्वाची दैवी संपन्नता कमावून निखळ शांती व समाधान अखंड मिळवू शकतो आणि जन्म मरण फेऱ्यातून निघून चिरंजीव 'सच्चिदानंद' अशी आमची मूळ अवस्था प्राप्त करू शकतो. हे देहातीत अवस्थेत जाऊन सत्याचा शोध आणि वेध घेणाऱ्या आमच्या ऋषि-मुनी आणि तत्त्ववेत्ते यांना उमगले. त्यांना अवर्णनीय आनंद लाभला आणि हाच आनंद लाभण्यासाठी मानवी जीवन सुयोग्य रित्या जगण्याचे महाद्वार त्यांना गंवसले. आणि ते अध्यात्माद्वारा.

तोच मार्ग मुख्यत्वे गीता आणि ज्ञानेश्वरी यातील मार्गदर्शनाने आपण जाणून घेणार आहोत,

गीता हे पुण्यमय शास्त्र आहे. **‘गीता शास्त्रं इदं पुण्यं’**

आपल्या जीवनाचे आकार देणारे प्रमुख दोन गुण आहेत एक प्रेम आणि दुसरी आसक्ती.

याच दोहोंच्या मुळे जीवन आनंदी किंवा शोकमय होऊ शकते. महाभारत युद्धात यांचा महत्वाचा वाटा आहे, आपण यांचा सुयोग्य समतोल साधणे आवश्यक आहे.

प्रेम आणि आसक्ती -अनुराग आणि राग

प्रेम हे देण्यात आणि त्यागात आनंद मानते, तर राग हा घेण्यात. राग –आसक्ती ही नेहमी अपेक्षेसह - अटीसह असते. परंतु प्रेम निरपेक्ष असते. आसक्ती ही रिकामे असण्याच्या- उणीवेच्या जाणीवेतून येते. आसक्ती हीच तर मुख्य भव-व्याधी आहे. तिचे पर्यवसान शोक आणि दुःखात होते.

आसक्ती ही बंधन निर्माण करते तर प्रेम मुक्त असते. आसक्ती दुर्बलता दर्शक आहे, परंतु प्रेम हे नित्य बुद्धीला तेजाळते. आसक्तीने धर्मावर आक्रमण होते. परंतु प्रेम धर्मपालन करते.

निर्णय घेतेवेळी बुद्धी स्वच्छ हवी. निर्मळ हवी. ती मोहाने मलीन असेल तर, निर्णय अनुकूल येत नाही. मोहाने मनोबल कमकुवत होते. जीवनातला गुंता कमी न होता वाढत जातो.

अर्जुनाच्या मानसिक व्याधीचे खरे स्वरूप नीट समजावे, यासाठी गीतेचा पहिला अध्याय आहे. बाकीचे १७ अध्याय हे त्यावर उपचार आहेत. गुंता कसा सोडवावा याचे दिग्दर्शन आहे. किंवा वावटळीतुन कसे बाहेर पडावे याचा उपाय आहे. मुक्त कसे व्हावे, हे ते अध्याय समजावतात.

आज महाराष्ट्रासह देशभरात विविध स्तरावरील आत्महत्या मोठ्या प्रमाणात होत आहेत. शेतकऱ्यांच्या कर्जमाफीच्या अनेक योजना सरकारने जाहीर केल्या आहेत.

तुकारामांच्या काळातही १६३०-३१मध्ये मोठा दुष्काळ पडला होता. त्यांत त्यांची पत्नी, मुलं भाऊ गेले. जवळचे आप्त एकेक करून गेल्यावरही ते खचले नाहीत. तात्कालिन धर्म- मार्तंडांकडून छळ झाला तरी, परिस्थितीने गांजून त्यांनी आत्महत्येचा विचार कधी केला नाही. उलट ते अंतर्मुख होऊन अंतरीची श्रीमंती मिळविली आणि तो अब्दुत खजिना अभंग रूपाने अक्षर बद्ध केला.

शेतकऱ्यांच्याच काय, कुणाच्याही आत्महत्या थांबवण्यासाठी केवळ मलमपट्टी उपयोगाची नाही तर अशा हताश व्यक्तींना मानसिक आणि आध्यात्मिक बळ देणं गरजेचं आहे. हे कार्य त्यांचे मनोधैर्य उंचावण्यानेच होऊ शकेल

कोणतेही नकारात्मक विचार कायदा किंवा चर्चा यांनी न सुटता, अंतर्मुख होऊनच सुटू शकतात. आज नैराश्य आणि स्वार्थ यांनी अगदी लहान वयात सुद्धा आत्महत्या आणि घर सोडून जाणे हे वाढत आहे. त्यावर उपाय आपली प्रगती आपणच करणे आहे. आत्महत्या हे टोकाचे पाउल उचलणे हे प्रश्न सोडविणे नसून पळपुटेपणा आहे. याने प्रश्न बिकट होतात.

आपल्या शरीराच्या गरजा असतात, तशा आत्म्याच्याही-मनाच्याही गरजा असतात. संकटांमध्ये आत्मिक बळच माणसाला तारून नेतं.

आपल्या अंतर्दामीचा विवेक त्यासाठी जागरूक केला पाहिजे. खरे समाधान आपल्या योग्य विचार पद्धतीत आहे, हे उमजणे आवश्यक झाले आहे.

भारतीय तत्वज्ञान हेच जीवनाचा आदर्श वाटाड्या आहे. आणि त्यांत गीता आणि तिचा तात्विक आशय सांगणारी ज्ञानेश्वरी यांचा बालपणापासून अभ्यास आवश्यक झाला आहे. कारण नैराश्य आणि उद्वेग केंव्हां येईल हे सांगता येत नाही.

अध्यात्म हा संपूर्ण जीवनला आवश्यक पण दुर्लक्षित भाग बनला आहे.

गीता –ज्ञानेश्वरी यांचा पहिला अध्याय वरील उद्देशाचा आहे. दुसरा उद्देश आहे, तो आपला गुंता आपणच सोडवावा भगवंत सांगतात, ‘ आत्माना आत्मानं ‘

यासाठी आपणा अशा उंचीवर जायला हवे की,नियतीला प्रश्न पाडणे हे कठीण व्हावे. व्याधी झाल्यावर इलाज करण्याऐवजी व्याधीच होऊ नये, यासाठीची पूर्ण तयारी हवी. आणि योग्य मार्ग दाखवायला डॉक्टर म्हणजे योग्य गुरु हवा.तो फक्त औषधी सांगणार. पथ्य आणि औषधे ही आपलीच जबाबदारी आहे. बरे आपणच आपल्याला करायचे आहे. योग्य गुरुचे महत्व त्यासाठीच आहे.

ही अवस्था किंवा व्याधी शारीरिक नसून मानसिक आहे. म्हणून मुक्ती देखील मानसिक आहे. हा गीता व ज्ञानेश्वरी ग्रंथ हे पुस्तक नसून, ती अमृत गंगा आहे. जी प्रत्यक्ष भगवंतांनी सांगितलेली आहे. त्यामुळेच हा अभ्यास वार्धक्यात अनुसर करण्याचा नसून बालपणापासून नीट समजावून घेउन अनुसरण्याचे शास्त्र बनले आहे.

गीता हा उन्नतीचा वाटाड्या असून त्यातील उपदेश सर्वोच्च अधिकारी अशा श्रीकृष्णाच्या मुख कमलातून बाहेर आलेले आहे. त्यातील एकही शब्द चुकून आलेला नाही.

“या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता”

गीता हा उपदेश नव्हे तर भगवंताच्या आदर्श अस्तित्वाचे- जीवनाचे मार्मिक वर्णन आहे. भगवंताच्या त्याच्या मुख-कमलातून निघालेले पवित्र अमृत आहे.

सहाव्या अध्यायात भगवंत, जीवनाच्या उच्च स्तरावर जाण्याचा महान मंत्र सांगतात.

उद्धरेत् आत्मना आत्मानम् न् आत्मानम् अवसीदयेत् ।

आत्मैव हि आत्मनो बन्धुः आत्मैव रिपु आत्मनः ॥ (अ. ६ श्लो. ५)

या श्लोकाचा अर्थ अतिशय सोपा आहे:

[मनुष्याने आपण होऊनच आपला उद्धार करावा. आपण स्वतःला कधीही खचून जाऊ देऊ नये, कारण प्रत्येकाचा आत्मा आपणच आपल्या स्वतःचा बंधु-म्हणजे मदत करणारा- किंवा आपलाच शत्रु असतो.]

उद्धरेत् आत्मना आत्मानम्

पहिल्या चरणाचा अर्थ असा की मनुष्याने स्वतःच, स्वतःच्या उद्धारासाठी किंवा प्रगतीसाठी झटायला हवे.

दुसऱ्यावर विसंबून राहू नये. माझी भूक भागविण्यासाठी मीच भोजन केले तर क्षुधातृप्ती होईल तसेच माझी आत्मिक प्रयत्न केले तरच उन्नत होईन.

कृष्णाचे हे म्हणणे अगदी संयुक्तिक आहे. या सृष्टीतील प्रत्येक जीव हा स्वतःचे अस्तित्व कायम राखण्यासाठी आणि स्वतःच्या प्रगतीसाठी झटत असतो. याबाबतीत तो पूर्णपणे स्वार्थी असतो. तो व्यापक समष्टी भावाने विचार करण्याऐवजी देहबुद्धीने विचार करतो.

सुयोग्य निर्णयांच्या अंमलबजावणीसाठी कष्ट घ्यावे लागतात. दीर्घकालपर्यंत प्रयत्न करत रहावे लागतात. त्यांच्या यशापयशाची जबाबदारी स्वशिरी घ्यावी लागते. “माझा निर्णय चुकला.” हे कबूल करण्याची हिंमत लागते.

कृष्ण म्हणतो, “ऊठ आणि स्वतःची प्रगती, उन्नती, उद्धार करायच्या मागे लाग.”

हे नेमके कसे करायचे हे अर्थातच गीता प्रत्येकावर सोडते. प्रत्येकाने आपल्या परिस्थितीनुसार आपला मार्ग आखायचा असतो. गीता हा मार्ग अध्यात्माच्या दृष्टीने जीवनाचा खोलवर विचार करून आंखलेल्या मार्गाने दाखविते.

या युद्धाचे रणांगण

या युद्धाचे क्षेत्र हे आपलाच देह आहे. तेच धर्म-कुरु-क्षेत्र आहे. हे युद्ध आपल्या अंतरीचे आहे. आणि त्याची उकल हे पारमार्थिक बुद्धीच्या योगेच होत असते.

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोज्ञानं यत्तज्ज्ञानम् मतं मम | (१३-२) क्षेत्र म्हणजे देह त्याचे व क्षेत्रज्ञ याचे ज्ञान तेच माझ्या मते वास्तविक ज्ञान आहे. असे भगवंत म्हणतात.

क्षेत्रज्ञ-क्षेत्र जाणणारा क्षेत्रज्ञ हेच ब्रह्म आहे. आणि गीता अध्याय ९/४ नुसार ब्रह्म म्हणजेच ईश्वर आहे.

कौरव-पांडव युद्ध टळावे, असे मनापासून पांडवांना वाटत होते, कारण युद्धाचे दूरगामी परिणाम सर्वदूर होत असतात. त्यासाठी त्यांनी सारे उपाय साम-दाम- दंड करून थकल्यावर युद्ध हा शेवटचा पर्याय अटळ होता. म्हणूनच हे युद्ध; धर्म टिकावा यासाठी असलेले धर्मयुद्ध आहे.

औषधोपचार करून व्याधी जात नसेल तर शस्त्रक्रिया करणे हाच उपाय ठरावा यासे ते आहे.

हे युद्ध होणे हे खल-निर्दालनासाठी आणी धर्माची घडी नीट बसण्यासाठी आवश्यक झाले होते, त्यामुळे कृष्णाला हे युद्ध आवश्यक वाटत होते. म्हणून अर्जुनाच्या मनाची ठेवण जाणत असलेल्या कृष्णाने अर्जुनाचा रथ सारथी म्हणून, सैन्यात असा उभा केला की, अर्जुनाला युद्धभूमीवर नेतांना दुर्योधनाखेरीजच्या व्यक्ती आधी दिसाव्यात, जर दुर्योधन आधी नजरेस पडला असता, तर अर्जुनाला मोह होणे शक्य नव्हते.

अशा घटना घडविणारा भगवंत, हाच या अमृतमय ज्ञानाची गंगा वाहवण्यास कारण आहे. दृष्टी आधी ज्याकडे जाते, त्याचा तत्काळ परिणाम होतो. “फर्स्ट इम्प्रेसन’ यासाठी अधिक महत्वाचे आहे. जीवनात प्रथम दर्शनी जे नजरेस पडते त्यावरून निर्णयाप्रत जाऊ नये, हाही एक संदेश यांत अभिप्रेत आहे.

आसक्ती हेच मूळ कारण या युद्धाचे आहे. कौरवांना आसक्ती होती ती, स्वामित्वाची तर अर्जुनाला पडली, मोहाने कर्तव्यच्युत होण्याची. कौरवांना युद्धात हरविणे हा धर्मयुद्धाचा उद्देश होता, तर युद्ध हे कर्तव्य आहे आणि ते धैर्याने लढण्यास उद्युक्त करणे हा गीतेचा उद्देश होता मानसिक युद्धात अर्जुन विजयी व्हावा, यासाठी स्वतः भगवंताने पुढाकार घेतला.

देह हेच धर्मक्षेत्र आहे. त्याचे हृदय हेच भगवंताचे निवास स्थान आहे. तेरावा अध्याय हेच विस्ताराने सांगतो. ईश्वर हा क्षेत्रज्ञ आहे.

कुरु म्हणजे करणे. ज्याद्वारा कार्य केले जाते ‘**कुर्वः करणानि**’ कर्मेन्द्रिये हीच तर कार्य करणारी आहेत. आपल्या सर्व इंद्रियाद्वारा धर्माचरण व्हावे हाच मानवी जीवनाचा उद्देश आहे, ‘**स्वकर्मणा तमभ्यर्च सिद्धिं विन्दति मानवः**’ (१८/४६) (आपल्या जीवनात वाट्याला आलेली स्वकर्मे उत्तम तऱ्हेने पार पाडणे यातच मानवी जीवनाची इतिकर्तव्यता आहे. हेच पूजन आहे.)

आपल्याच मुलाला जेव्हा डॉक्टरला उपचार करण्याची वेळ येते त्यावेळी त्याच्या ज्ञान आणि अनुभव याची कसोटी असते. कारण डॉक्टर आणि पिता या उभय भूमिका त्याला उत्तम निभवायच्या असतात. किंबहुना ती त्याची खरी परीक्षा असते.

भाऊ-बंदकी –अंतरीचे युद्ध

कन्फ्यूशियस या तत्ववेत्यानुसार तत्वांनुसार जीवन जगतांना उभ्या आडव्या धाग्यांनी वस्त्र विणलेले असावे तसे ते जीवन विणलेले असते.

यातील उभे धागे हे खालून वर जाणारे – आत्मोन्नती साधणारे – असतात. यासच ‘मन-हृदय’ मुक्त करणे म्हणजे ताओच्या सान्निध्यात राहून त्यामार्गे जणू स्वर्गप्राप्ती करून घेणे असे म्हटले आहे.

पण त्याचवेळी आपल्या आडव्या धाग्यांनी आसपासच्या समाजाशी सुसंवाद आणि आदराचे संबंध स्थापन करायचे असतात आणि हे या जगात राहूनच करायचे असते. ते झाल्यावर वस्त्र पूर्ण विणलेले असते.

कौरव आणि पांडव एकमेकांचे सख्या नात्याने निगडीत असताही, युद्ध करीत आहेत. ‘समवेता युयुत्सवः’ आपल्याच अंतःकरणात चाललेली हे लढाई आहे. हांव आणि समाधान यांचे हे भावनात्मक युद्ध आहे.

एकदा युद्ध अटळ झाले की, ते लढणे आवश्यक असते. नको त्यावेळी अनाठायी त्याग हा सुद्धा अधर्मच आहे, हे गीता सांगते.

असा संन्यास ही पळपुटेपणाचीच वृत्ती झाली. अधर्म झाला. हा ‘कार्पण्य दोष’ आपल्यात उद्भवला आहे, याची बोचणी सुदैवाने अंतर्मनाला लागल्याचे अर्जुनाच्या वेळीच लक्षांत आले. आणि त्याने योग्य डॉक्टर कृष्ण शोधला. त्याशिवाय ही मानसिक व्याधी जाणार नाही याची त्याला जाणीव झाली.

कौरव स्वामित्वासाठी हापापलेले आहेत. आणि शुद्ध अंतःकरण असलेले पांडव धर्म टिकविण्यासाठी हे युद्ध खेळत आहेत.

रानात अर्जुन नामक वृक्ष छान उंच असा असतो. तसाच तर उच्च विचाराच्या इच्छेने पृच्छा करणारा गीतेतील अर्जुन आहे. भीष्म-द्रोण यांचेशी कसे लढायचे? ते तर पूजनीय आहेत, अशा आसक्तीच्या व्याधीने अर्जुन ग्रस्त आहे. हा संदेश पहिला अध्याय आपल्याला देतो.

अर्जुन मोहाने व्यथित होता आणि अशा वेळी भावना टाकून कर्तव्याचा विचार आणि तशी कृती अत्यावश्यक होती, हे कृष्ण जाणून होता.

तोच तर विवेक रूपे खरे ज्ञान डोळसपणे राखून होता. म्हणून आपले विवेकी अंतर्मन हाच खरा गुरु असून त्याचे सल्याप्रमाणे वागावे, हाच अडचणीच्या वेळी खरा मार्ग असतो.

हा अध्याय आपल्याला शिकवितो की, परिस्थिती विपरीत वाटू लागली म्हणजे भावनिक होऊ नये तर शांतपणे निर्णय घ्यावा. मोहग्रस्त होणे म्हणजे पळपुटेपणा आहे याचा विचार विवेकी बुद्धी देत असते. आपली बुद्धी अंधारून आली असता निर्णय योग्य गुरुवर सोपवावा. हे उत्तम.

वाटेल तो गुरु निवडू नये, तर ज्याचा विवेकजागृत असून जो शांतपणे योग्य निर्णय घेण्यात कुशल आहे, असा गुरु असावा.

प्लेटोने माणसाच्या आत्म्याचे तीन भाग केले आहेत. त्याच्या मते आत्म्याचा पहिला भाग हा अमर, अविनाशी आणि अभेद्य असतो.

आत्म्याचा हा भाग विचारशील असतो.

तर दुसरा भाग हा विनाशी आणि विच्छेद्य असतो. शौर्य, संयम, क्षमाशीलता आदी गुणांचे अधिष्ठान आत्म्याच्या या भागातच असते.

तर तिसरा भाग हा विनाशी आणि संग्रहशील असा असतो. मानवेतरांमध्ये आत्म्याचा पहिला विचारशील भाग नसतो. अन्य दोन भाग

मात्र असतात.

चिद्रूपामागील कार्यकर शिवतत्त्वाचे आकलन फक्त आत्म्याचा हा पहिला भाग करू शकतो. चिद्रूपाव्यतिरिक्त जे उरते, ते सर्व असत्य असते. आणि सत्याचा शोध घेण्याचा अधिकार केवळ तत्त्वज्ञानाला आहे, कलांना नाही. हे प्लेटोचे म्हणणे आहे.

प्लेटोच्या मते कला आणि वाङ्मयाचा विचारशील आत्म्याशी असणारा संबंध तुटला आणि आत्म्याच्या दुय्यम भागाशी प्रस्थापित झाला. त्याचा आश्रय घ्यावा या दृष्टीने विचार करता या बाबत कृष्णाहून योग्य गुरु कोण असणार? त्याची उपचार प्रणाली आधाय दोन च्या अकराव्या श्लोकापासून सुरु होते,

अध्यात्म म्हणजे काय?

अध्यात्म- 'अधि आत्म'- म्हणजे स्वतःकडे पाहणे. अर्थातच स्वतःकडे पाहण्यात आत्मपरीक्षण येते. त्यातूनच आपल्या जीवनाचा खोलवर दडलेला अर्थ काय, याचा विचार सुरु होतो आणि मग एक 'पूर्णत्वा'ची ओढ निर्माण होते.

अध्यात्म म्हणजे आपल्या आत्मस्वरूपाचे अध्ययन (अभ्यास) करणे. जसे तथागतांनी आपल्या चित्ताचा अभ्यास केला.

अध्यात्मिक असणे म्हणजे आपल्या स्वतःच्या अंतर्मनाचा अभ्यास करून तसेच सर्व धर्मातील सकारात्मक विचारांच्या मानसिकतेचा अभ्यास करून त्याचा वापर हा जीवसृष्टीच्या कल्याणासाठी करणे.

तसेच दुसऱ्यांचे चांगले व्हावे, ही भावना मनात असावी कुणाच्याही दुःखावर आधारित नसावे तसे सुख दुशापित असते, पुढे त्रास देणारे असते.

निस्वार्थीपणे समाजाची सेवा करणे म्हणजे आध्यात्मिक असणे होय

शांतपणे विचार केला तर, आपल्या दैनंदिन आयुष्यात त्यातल्या अनेक ऐहिक गोष्टींपेक्षा मोठे काहीतरी, परिपूर्ण असलेले, खोलवर अर्थ प्राप्त करून देणारे, आयुष्यात काही आहे, याची जाणीव निर्माण होते. आपल्या अवतीभोवतीच्या जगात काय अर्थ दडला आहे, त्याचा वेध घेऊन त्यात आपले म्हणजे मानवाचे स्थान काय, त्यांत आपले कार्य काय? हे शोधून काढण्याची एक आंतरिक इच्छा प्रत्येक मानवात असते. ही प्रक्रिया म्हणजे आध्यात्मिकता.

समर्थ रामदासांनी 'मनाचे श्लोक' लिहिले. त्यांत आपले दुख आणि चिंता कमी करण्यासाठी स्वतःपलीकडचा व्यापक विचार करण्याचा ते सल्ला देतात. म्हणून ते म्हणतात,

मना मानसी दुख आणू नको रे | मना सर्वथा शोक चिंता नको रे ||

विवेके देहेबुद्धी सोडूनि द्यावी। विदेहीपणे मुक्ति भोगीत जावी ॥

‘विदेहीपणे मुक्ती भोगीत जावी’ ही महत्वपूर्ण शिकवण अंतर्मुख करविणारी आहे.

संत ज्ञानेश्वर जेव्हा म्हणतात,

‘विश्वाचे आर्त माझ्या मनी प्रकाशले । अवघेची जाले देह ब्रह्म’ तेव्हा येणारी अनुभूती स्वतःचा शोध घ्यायला लावणारी असते.

हा एवढा विश्वाचा प्रचंड व्यवहार आणि अचूक गतीचे नियोजन नेमके कसे होते याविषयी केनोपनिषदात छान असा गुरु शिष्य संवाद आहे.

शिष्य विचारतो, *केनेषितं पतति प्रेषितं मनः, केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।*

केनेषितां वाचं इमां वदन्ति चक्षुः, श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

या अफाट विश्वाचा कारभार अचूक कोण सांभाळते? इंद्रियांना शक्ती कोण देते? मनाला कोण दिशा दाखविते, सारेच अगम्य !

गुरु सांगतात, *श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यत्, वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः ।*

आचार्य म्हणतात, ते ब्रह्म हेच यामागे समर्थपणे आहे. तेच सर्व इंद्रियांना विविध आवश्यक शक्ती पुरविते. अन्यथा जड इंद्रिये त्याविना निरुपयोगी आहेत.

आपण याचा जितका खोलवर विचार करू तितके आपण तरल विचारात जाऊ. आणि कळते की परब्रह्मच यामागे समर्थपणे उभे आहे. अशी अनुभूती मनाला व्यापक बनविते. आपण व्यष्टी म्हणून नव्हे, तर समष्टी भावाने विचार आणि वर्तन करू लागतो. ही विचारांची व्यापक दिशा उभारी देते, भविष्याकडे पाहण्याचा सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करते.

आणि हा दृष्टिकोन मानसिक स्वास्थ्यासाठी उपयोगी ठरते.

अध्यात्मिक विकासाचा आधार म्हणजे आत्मशुद्धी, करुणा आणि परोपकार यासारख्या सद्गुणांची लागवड. ही करुणा आणि परोपकार आहे, जी लोकांची प्रामाणिक सेवा करते. आणि म्हणूनच, आध्यात्मिक विकास आत्म-साक्षात्कारासाठी तुमच्या प्रयत्नांना बळकट करते आणि जगाची सेवा करण्याची शक्ती देते.

त्याच मार्गाचा इतरांनाही लाभ व्हावा यासाठी विपुल ज्ञान ग्रथित करणारे वेद, स्मृती, श्रुति, असे अध्यामिक अमर वाङ्मय निर्माण करून आपल्या पूर्वजांनी ही आत्मबोधाची अमृतगंगा सर्वांना लाभावी यासाठी त्यांनी ध्येय ठेवले,

“‘कृण्वन्तो विश्वं आर्यं’ अशी मानवी वसाहत व्हावी. ‘ईश्वर निष्ठांची मांदियाळी’ भूतलावर सुखेनैव नांदावी या उद्देशाने निर्माण झाले ते, ‘गीता आणि ज्ञानेश्वरी’ सारखे अमर साहित्य.

मानवी जीवनाचा खरा अर्थ

भौतिक मायेत गुंतणारे आणि त्यातील विनाशी सुखाच्या काल्पनिक सुखात रमलेले सामान्य हे सर्वश्रेष्ठ अशा अविनाशी सुखाला मुकू नयेत म्हणून त्यांनी आम्हाला ते ज्ञान सुलभ करण्याचा या तत्ववेत्यांनी चंग बांधला. यात भारतीय तत्ववेत्ते हे जगाला दिशा दाखवीत राहिले.

आमच्यापाशी असलेला हा कधी न संपणारा अवीट अध्यात्माचा ठेवा असलेले रांजण असतांना, आम्ही पशुतुल्य जीवन कां जगावे? जीवनात सारे सामोरे आलेले कर्म करीत रहावे पण कशात गुंतू नये हा फार महत्वाचा विचार मनात नेहमी असावा, ब्रह्मचैतन्य म्हणायचे;

वसिष्ठांनी रामाला सांगितले की, "रामा, तू प्रपंचात वागताना अंतर्यामी निःसंग रहा." 'मी देह नसून आनंदरूप आत्मा आहे, निःसंग आहे,' ही दृढ भावना ठेवून प्रपंच करावा. जमीन सोडून कुणाला राहता येत नाही, त्याप्रमाणे प्रपंच कुणालाच टाकता येत नाही. पण त्यात 'राम कर्ता' मानून वागणारा तो पारमार्थिक, 'मी कर्ता' असे मानून वागणारा तो प्रापंचिक. 'मी कर्ता' असे म्हणूनही जर प्रपंच दुःखरूप राहतो, सुखरूप होत नाही, तर त्याचा कर्ता मी नाही हे सिद्ध झाले! प्रपंच हा अर्धवट आहे,

पूर्ण फक्त राम आहे. मिठाचे पोते कितीही धुतले तरी त्याचा खारटपणा जात नाही, तसे प्रपंचाचे आहे. म्हणून परमार्थ हे ध्येय ठेवून सुलभ असे साधन जे नामस्मरण, ते अखंड करावे. प्रपंचात आपण किती कष्ट करतो ! तितका मोबदला मिळत नाही, तरीही कष्ट करतो. परमार्थात तसे नाही. परमार्थ जितका जितका करावा तितके तितके समाधान अधिकाधिक असते.

आयुष्यभर फक्त प्रपंचच केला तर मृत्युमुखीही प्रपंचच आठवेल. म्हणून प्रपंचाचा हव्यास धरू नये. प्रपंचातल्या वस्तू आज ना उद्या जाणार हे जाणून, त्यांच्याबाबत अलिप्तपणाने वागावे. ही वृत्ती अभ्यासाने आणि वारंवार विचाराने वाढवावी.

प्रपंचात, प्राप्त झाले त्याचा हर्ष न करावा, गेल्याचा शोक न करावा. देह प्रारब्धावर टाकावा. हे साधायला एक मोठी परिणामकारक आणि सोपी युक्ति आहे.

आपण रामाचे व्हावे. राम ठेवील तसे समाधानाने राहावे. हे सर्व विश्व आणि अखिल प्रपंच ईश्वराचा आहे; तो ज्याचा त्याला देऊन टाकून मोकळे व्हावे.

महात्मा गांधींनी गीतेचे नावच मुळी 'अनासक्त योग' असे ठेवले आहे. त्याच्या मते श्रीमद्भगवद्गीतेचे सार कमीत कमी शब्दांत 'अनासक्त आसक्त असावे हे आहे.'

जे. कृष्णमूर्ती यांनी एके ठिकाणी म्हटलं आहे., परस्परसंबंध हेच आपलं जीवन आहे, परस्परसंबंधांतील कृती हेच आपलं जीवन आहे. कृष्णमूर्ती यांच्या सांगण्याचं हे सूत्र ध्यानात घेऊन आपण आपल्या जगण्याकडेही पाहिलं तर हेच दिसेल की आपलं जीवन माणसांनी भरलेलं आहे, आपल्या जगण्यावर माणसांचा प्रभाव आहे.

मग तो प्रभाव सकारात्मक असेल किंवा नकारात्मक असेल. अनुकूल असेल किंवा प्रतिकूल असेल. अशा माणसांनी भरलेल्या, माणसांना महत्त्व असलेल्या जगण्यात ‘सुखीं संतोषा न यावे, दुःखी विषादा न भजावे, लाभालाभ न धरावें मनामाजी’ ही स्थिती आपल्याला प्राप्त करायची आहे!

जो संसारात आहे, माणसांमध्ये आहे, पण त्यांच्यात आसक्त नाही, जो अनासक्त भावानं जगत आहे अशा समचित्त व्यक्तीचं वर्णन ‘ज्ञानेश्वरी’त आहे.

माउली सांगतात, “तरि जो या देहावरी। उदास ऐसिया परी। उखिता जैसा बिढारीं। बैसला आहे।।” उखिता म्हणजे पाहुणा. म्हणजे पाहुणा म्हणून जसं आपण कुणाकडे गेलो,

तर त्या घराविषयी आपल्याला जितपत आस्था असेल तितपतच आस्था स्वतःच्या देहाविषयी या अनासक्ताला असते.

हे वाचून भाविकाला प्रश्न पडला. माणसाने अनासक्त असावे की, आसक्त. एकावेळी दोघे असणे वरवर पाहता शक्य नाही, तेव्हा समजावून सांगा असे त्याने म्हटले. आपले जीवन अनासक्त असावे म्हणजेच आसक्तीरहित असावे.

पण ही अनासक्ती प्रपंचाबद्दल असावी. भगवंत अर्जुनाला म्हणतात, ‘अर्जुना तू आसक्त हो. फक्त आसक्तीचा विषय बदल. ‘आसक्त मनः भव!’ तू आसक्त हो. आसक्तीही बरोबर आणि अनासक्तीही बरोबर. आसक्ती देवाची, अनासक्ती प्रपंचाची.

‘अवघी देवावर माया’ हे संतांचे वर्णन त्यांच्या अंतःकरणात माया, ओढा, आसक्ती आहे हेच दाखवते. पण विषय परमेश्वर आहे. सर्व ईश्वराचे आहे, माझे काही नाही, असे समजणे म्हणजे ईश्वरार्पण करणे आहे.

आपण भगवंताचे झालो तर सुखी होऊ, नाहीतर दुःखी होतो. धान्यातले दगड, माती, पाखड, निवडून बाजूला काढून, धान्य जे सार, ते घ्यावे; त्याचप्रमाणे, अहंकाराचे खडे, ममत्वाची माती आणि विकारांचे पाखड, आत्मस्वरूप परमार्थात मिसळल्याने दुःखरूप प्रपंच होतो. ते प्रपंचातून निवडून टाकले, म्हणजे जे उरेल ते सारे सुखच !

एका कवीने म्हटले आहे, ‘जगमे रहू तो ऐसे रहू, जो जलमे कमलका रहे!

मेरे अवगुण दोष समर्पित, होकर पार तुम्हारे चरणो मे!!’

परमेश्वराची आसक्ती ही भक्तीत परावर्तित होते आणि प्रपंचाची आसक्ती ही मृगजळासारखी आहे. हे हळूहळू पटू लागते. संसार एकनाथांसारखा करा. अडचणींना तोंड देत-देत तुकोबारायांप्रमाणे करा. मात्र, आसक्ती विठ्ठलाभोवती ठेवावी,

हे गीतेचे सार संतांनी कृतीत दाखविले आहे. संसार मी करत नाही, तो कोणाच्यातरी कृपेमुळे होत आहे. म्हणजे संसाराचा मी कर्ता नसतो तर भगवंत त्याचा कर्ता असतो

अध्यात्म सांगते समाधान हाच आनंदी जीवनाचा मूलमंत्र आहे. गोंदवलेकर महाराज यांना त्याचा उपाय नित्य ईश स्मरणात सांपडला, ते सांगत;

समाधान ही आंतरिक सुधारणेची खूण आहे. जे आहे ते परमात्म्याने दिले आहे आणि ते त्याचे आहे, असे मानून आनंदाने राहणे हे वैराग्य होय. या भावनेत राहून जो इंद्रियांच्या नादी लागत नाही तो वैरागी. आसक्ती न ठेवता कर्तव्याच्या गोष्टी करणे ही तपश्चर्या होय. जो रामाजवळ विषय मागतो, त्याला रामापेक्षा त्या विषयाचेच प्रेम जास्त आहे असे सिद्ध होते. विषय बाधक नाही, पण विषयासक्ती बाधक

आहे. नामावर प्रल्हादाने जशी निष्ठा ठेवली, तशी आपण ठेवावी. त्याने नाम श्रद्धेने घेतले आणि निर्विषय होण्याकरिता घेतले. आपण ते विषयासाठी घेऊ नये.

जगातले सर्व लोक सुखासाठी प्रयत्न करीत आहेत. जे आहे ते परमात्म्याने दिले आहे आणि ते त्याचे आहे, असे मानून आनंदाने राहणे हे वैराग्य होय. या भावनेत राहून जो इंद्रियांच्या नादी लागत नाही तो वैरागी. आसक्ती न ठेवता कर्तव्याच्या गोष्टी करणे ही तपश्चर्या होय.

प्रपंचात काय किंवा परमार्थात काय, काही पथ्ये पाळायला लागतातच. नेहमी 'राम कर्ता' ही भावना मनात जागृत ठेवा. शोक, चिंता, भिती, आशा, तृष्णा, ह्या सर्व 'राम कर्ता' म्हटल्याने नाहीशा होतात. ज्या अर्थी त्या अजून नाहीशा होत नाहीत, त्या अर्थी रोग कायमच आहे असे म्हटले पाहिजे.

तरी आजपासून, ह्या घटकेपासून नामात राहण्याचा निश्चय करा, आणि 'राम कर्ता' ही भावना दृढ करा. कार्य करतांना प्रयत्न कसून करा मात्र त्याचे कर्तृत्व आपल्या कडे घेऊ नका, असे गोंदवलेकर महाराज म्हणत. “यत्न कसून करीन मी, यश दे रामा, न दे तुझी सत्ता।

हाची सुबोध गुरूंचा, मानावा राम सर्वदा कर्ता ॥

समाधान ही आंतरिक सुधारणेची खूणच आहे. ते मिळवण्यासाठी प्रपंच सोडण्याची जरूरी नाही. प्रपंच सोडून कितीही लांब गेले तरी त्याची आठवण येतेच. तेव्हा तसा तो सोडता येत नाही; तो एक 'राम' म्हटल्यानेच सुटू शकेल. कोणतेही कर्म करताना भगवंताच्या नामात करा. त्यामुळे समाधान मिळून, मनुष्य सुखदुःखाच्या द्वंद्वात गुरफटला जाणार नाही. जो कोणी स्वतःचा उद्धार करून घेईल तो खरा ज्ञानी; काही न करणारा हा खरा अडाणी होय.

वासनेचे परिणत स्वरूप म्हणजे बुद्धी होय. जी बुद्धी बंधनामध्ये काम करते ती खरी स्वतंत्र बुद्धी होय. बंधनाला न जुमानता वागणारी, ती स्वैराचारी बुद्धी होय. वासना नष्ट होणे म्हणजे देहबुद्धी नष्ट होणे होय. प्रापंचिक मनुष्याला विषय टाकता येतील हे शक्य नाही. त्याचे विषयाचे प्रेम रक्तात इतके भिनले आहे की ते काढून टाकायला सूक्ष्म अस्त्र पाहिजे. नाम हे अतिशय सूक्ष्म अस्त्र आहे. ते घेतल्याने विषयाचे प्रेम नष्ट होईल.

खरोखर, थोडा मनापासून निश्चय करा. तो परमात्मा फार दयाळू आहे, तो खात्रीने आपल्या निश्चयाच्या पाठीशी उभा राहील. दोष न पाहताही जो दुसऱ्याला जवळ करतो तो दयाळू खरा. भगवंत अत्यंत दयाळू आहे. त्याच्या नामाच्या सहवासात राहिल्याने देहावरचे प्रेम नष्ट होईल, आणि देहावरचे प्रेम नष्ट झाले की संसारावरचे प्रेम कमी होईल, आणि आपल्याला सर्वत्र राम दिसू लागेल.

प्रत्येक जीवाची ओढ चिरंतन समाधानाकडेच असते. ती ओढ परमेश्वरप्राप्तीनेच पुरी होऊ शकते. ही प्राप्ती व्हायला अत्यंत सुलभ साधन जर कोणते असेल, आणि त्याचा सतत सहवास जर कशाने लाभत असेल, तर एका नामानेच. ज्याने नाम हृदयात अखंड बाळगले, त्याला सर्वत्र परमेश्वरच दिसेल

आध्यात्मिक विकास जीवनात अर्थ देऊ शकतो. आपण सर्वजण स्वतःला जाणून घेण्यासाठी या जगात आलो आहोत, जरी बहुतेक वेळा आपण जग बदलू इच्छितो. परंतु, खरं तर, आपण खरोखरच बदलू शकतो आणि खरोखर बदलण्यासारखे आहे ते आपण स्वतः आहोत.

आपला आत्मा जाणून घेणे, ही एक बहुआयामी आणि बहुस्तरीय प्रक्रिया आहे. प्रत्येक टप्प्यावर, तुम्ही बदलाल आणि तुम्ही हे कां करत आहात आणि तुम्ही कोण आहात,

असे जेंव्हा वाटते त्याचा अर्थ बदलेल. परंतु मुख्य गोष्ट अशी आहे की याचा जो अर्थ असेल, तो अक्षय आहे, तो आपल्या संपूर्ण आयुष्यासाठी पुरेसा असेल.

अमरत्वाचा मार्ग

तो मार्ग निश्चित चिरंजीव आणि सदानंद देणारा असताही, आम्ही त्याकडे कां दुर्लक्ष करावे? आम्ही त्यासाठी वेळ काढून त्यांचा अनुसर जीवनात करून ती अवस्था शाश्वत प्राप्त करून घ्यावी या एकाच उद्देशाने गीता आणि ज्ञानेश्वरी हे उभय ग्रंथ नीट अभ्यासून श्रीमंत व्हावे यासाठी या उभय ग्रंथाचा स्पर्श आपण करवून घेऊन अठराही अध्यायातील आशय जाणून घेऊन त्याच्या योगे, याच देही देहातीत होण्याचे ज्ञान मिळविणार आहोत. आणी आमची प्रगती साधणार आहोत. यातील 'मी' आणि 'आम्ही' हे व्यक्तीनिष्ठ नसून आपल्या मूळ स्वरूपी आत्म्याशी निगडीत आहे. जीवनात होणारे प्रगती ही 'पुढती-पुढती-पुढती' निश्चितच अध्यात्मिक उन्नती साधते. हेच तर जीवनाचे उद्दिष्ट आहे.

विवेक बुद्धीने प्राशावे, ज्ञानामृत हे निष्ठेने ।

उन्नती निश्चित सहजी होईल, केवळ त्याशी अनुसरणे ॥ १.

आपण ना इथले रहिवाशी, आलो ते कार्यासाठी ।

आपुले नाही इथले काहीच, विरक्त वृत्ती त्यासाठी ॥ २.

जेही कार्य तंव वाट्याला, पुरत्या निष्ठेने करणे ।

अर्पुनिया ते ईश्वर चरणी, मुक्तचि नित्य असे होणे ॥ ३.

खरे तर आपण मानवी जीवनाचा आस्वाद घेणारे दैवी अस्तित्व आहोत. जे परम सत्य शोधत आहोत, ते आपणच आहोत. आठव्या अध्यायात ज्ञानेश्वर म्हणतात,

“मग मार्गाते तै कासया शोधावे?। कोणे कोठोनी के जावे । जरी देशकालादि आघवे । आपणची असिजे ॥(८-२५२)

एक तत्वज्ञ म्हणतात, कशाची इच्छा कां करतोस तूं त्याहून श्रेष्ठ आहेस.

“क्या मांगता है इष्टसे, तू इष्ट का भी इष्ट है । है श्रेष्ठ से भी श्रेष्ठ तूं, पर चाह करके भ्रष्ट है ॥”

म्हणून शॉपन हॉवर हा तत्वज्ञ म्हणतो, ‘इच्छा हे मनाचे दारिद्र्य आहे. विनाकामना तुम्ही कार्य करायला तर घ्या, बघा सहजी सगळे विश्व सहाय्यकारी होते की नाही. अर्थात दृढ आत्मविश्वास आणि चिकाटी तसेच निष्काम हेतू यांची जोड हवीच. हेच तत्वज्ञान आपली सारी शास्त्रे आवर्जून सांगत आहेत.

बनारस हिंदू युनिव्हर्सिटीची निर्मिती पं मदन मोहन मालवीय यांनी अशीच करून दाखविली. अगदी हैदराबादच्या नबाबासारख्या हिंदूद्वेष्या नबाबाकडून सुद्धा पूर्तता करून.

कुणीही पात्र

परब्रह्माचा-परम सत्याचा शोध घेऊन ती अवस्था कुणालाही प्राप्त होऊ शकते. चोखामेळा सारखा हीन यातीचा याला गांठू शकला, जनाबाई सारखी मोलकरीण, सेना न्हावी, रोहिदास चांभार यांना ते सत्य गंवसले, मारुती कांबळी हा सामान्य पानपट्टीवाला या ज्ञानाने ‘निसर्गदत्त महाराज’ होऊ शकतो. मग तुम्ही आम्ही कां नाही?

निसर्ग दत्त महाराज इतक्या वेगाने अध्यामिक प्रगती कशी साधू शकले, याचे कारण ते सांगत, कारण मी गुरुने जे सांगितले, त्यावर सरळ विश्वास ठेऊन, माझ्या जीवनाकडे त्रयस्थ होऊन पाहू लागलो. त्यांत मी समजतो त्याहून फार मोठा असल्याचा गुरुजींनी सांगितलेला विचार दृढ केला. देहातीत भावाने माझ्याच जीवनाकडे मी केवळ साक्षी भावाने पाहू लागलो, आणि मला सत्य गंवसले.

अहंकार हाच प्रगतीचा मोठा अडथळा

यासाठी मुख्य अडचण असते, ती आमच्या विद्वत्तेची. आमच्या विद्वत्तेच्या अहंकाराची. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, “नवल अहंकाराची गोठी । विशेषें न लगे अज्ञानापाठीं । सज्ञानाचे झोंबे कंठी । नाना संकटी नाचवी ॥१३/८२॥

{अहंकाराची गोष्ट काही विलक्षण आहे. ती अशी की, अहंकार हा अज्ञानी व्यक्तीच्या मागे विशेषेकरून लागत नाही परंतु ज्ञानवान व्यक्तीचा अहंकाराने गळा पकडून त्याला नाना प्रकारच्या संकटांत नाचवायला लावतो.}

गीतेद्वारा प्रगतीची द्वारे उघडली

गीता हे नुसते शास्त्र नाही, तर शास्त्रांचेही शास्त्र, ज्याच्या अंगाने यथार्थ-तत्त्व पाहिले जाते आणि जाणले जाते ते शास्त्र होय. शास्त्र हे सर्वांकरिता सर्वकाळी जे सत्य आहे, त्याचा शोध घेत असते. शास्त्रामध्ये दोन प्रकार वर्णिले आहेत. एक म्हणजे 'प्रयोगप्रधान शास्त्र', तर दुसरे 'विचारप्रधान शास्त्र.' अध्यात्मशास्त्र हे विचारप्रधान शास्त्र आहे.

गीतेमध्ये जीवनाच्या अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नांचा त्यांत वस्तुनिष्ठ पद्धतीने विचार केला आहे. त्या अर्थाने गीता हे जीवनशास्त्र आहे. जीवनातील धर्माधर्म, कर्तव्याकर्तव्य या महत्त्वाच्या प्रश्नांचा विचार करणारे अध्यात्मप्रधान नीतिशास्त्र आहे. ज्ञानेश्वर माउली म्हणतात, 'पूर्व दिशेला सूर्य उगवला की सर्व दिशा प्रकाशित होतात, त्याप्रमाणे “तैसे शास्त्रेश्वरा गीता या। सनाथे शास्त्रे॥” एकट्या गीतेच्या ज्ञान सूर्याच्या उदयाने सर्व शास्त्रे सनाथ झाली आहेत.

भारतीय तत्त्वज्ञानातील न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, पूर्वमीमांसा आणि उत्तरमीमांसा ही षट्दर्शने सर्वांना ज्ञात आहेत. या षट्दर्शनाचे सार असणारे सातवे दर्शन म्हणजे गीता होय. यासाठी नुसते वाचन, पठण किंवा श्रवण उपयोगी नाही. ज्ञानेश्वरी वाचून 'टाकली' असे न होता, 'एक तरी ओवी अनुभवावी' हा ध्यास घेऊन ती जीवनात उतरावी,

यासाठी हा लेखन प्रपंच आहे. ते जर कठिण असते, तर एक तुकाराम कुणबी सारखा आज अमर होऊन संत तुकाराम बनून अमर पदाला कसा जाऊ शकला असता?

चला तर या ज्ञानाचा गीता व ज्ञानेश्वरी यातून लाभलेला आशय जाणून घेऊ या.

गीता व ज्ञानेश्वरी

गीता छोटीशी आहे खरी, पण ती अर्थाच्या दृष्टीने रत्नाकर आहे. ती खऱ्या अर्थाने ‘गागरमे सागर’ आहे.

फार पूर्वीपासून अनेकानी तिचा सखोल अभ्यास केला आणि त्यांना अनेक विचाररत्ने त्यांत सापडली. आद्य शंकराचार्य, ज्ञानेश्वर महाराज, यांच्यासारख्यांनी एवढे लिहिले असतानाही लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, विनोबा अशा सर्वांनी त्यातून मार्गदर्शन मिळवले.

कांहीतरी नवे शोधले. आणि लेखन अधिक प्रगत होत राहिल. याच्यात नेमके काय आहे, हे बघणाऱ्याच्या दृष्टी आणि अध्यात्माच्या स्तरावर अवलंबून आहे.

ज्ञान हे नेहमी बदलत आणि उन्नत होत जाते, त्यामुळे ज्ञानाला पूर्ण विराम कदापि नसतो. असतो तो स्वल्प विराम.

गीता तत्व नित्यनूतन

भारतीय संस्कृती गीतेच्याच दुधावर पोसलेली आहे. हिच्यातील तत्वज्ञान हे नित्य नूतन असे आहे. सर्व काळांना व जीवनाच्या सर्व अंगोपांगांना गीता स्पर्श करिते. ही तीची थोरवी आहे.

लोकमान्य टिळक यांनी त्यांच्या ग्रंथात मुख्यत्वे आत्मबोधाचे दोन पंख सांगितले आहेत, ते ज्ञान आणि कर्म. कर्मावाचून ज्ञान हे पांगळं आहे. आणि कर्माचे ज्ञान हेच डोळे आहेत. असे ज्ञानेश्वरी म्हणते.

‘गीता रहस्य’ जन्माला यावे म्हणून लोकमान्य यांना ६ वर्षे मंडाले येथील तुरुंगात त्यांची शिक्षा माफ करून ठेवण्याची भगवंताची योजना खरेच किती अजब आहे.

शिक्षा भोगण्यासाठी टिळक मंडालेला आले, तेव्हा त्यांची पन्नाशी उलटुन गेली होती. जुन्या व्याधी सतत त्रास देत होत्या. त्यापैकी सर्वात गंभीर मधुमेह त्यांनी आहारावर संयम करून ताब्यात ठेवला होता.

त्याचवेळी त्यांना व्यक्तिगत जीवनातील अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागले. मुलांची शिक्षण, पत्नीचा मधुमेह यासारख्या अनेक गोष्टींची त्यांना चिंता वाटत असे.

स्वदेशापासून दूर, व्याधींनी पोखरलेलं शरीर आणि चिंतेने होरपळणारं मन घेऊन टिळकांनी मंडालेला ज्या कार्याचा संकल्प सोडला तो पाहता, त्यांची असामान्य जिद्द प्रत्ययास येते या लेखनाचा हा संकल्प म्हणजे भगवद्गीतेवरील भाष्य.

केन-उपनिषद म्हणते ‘तो भगवंत अशा प्रिय किंवा अप्रिय घडवून आपले इप्सित साध्य करणारा- ‘विश्व चळतसे जेणे, परमात्मेनी ‘- तो लीलाधर जे योजितो त्याचे हेतू अगम्य अचिंत्य असतात.

वडीलांच्या अखेरच्या समयी त्यांना गीता ऐकवीत असताना टिळक या विषयाकडे ओढले गेले. पुढे स्वतंत्रपणे, इतर मतमतांतरे आणि टीकांचा गलबला बाजुला सारुन गीतेचा अभ्यास करताना गीता ही निवृत्तीपर नसून कर्मयोगपर आहे या निर्णयाला ते आले. किंबहुना तसा त्यांचा पक्का निश्चय झाला. ‘श्रीभगवद्गीतारहस्य’ हे त्याचेच फलित आहे.

सत्यमेव जयते

पांडवांचा पक्ष न्यायाचा म्हणून कृष्ण त्यांचे बाजूला उभा राहिला. कारण सत्य व धर्म यांचे रक्षण हेच त्याचे अवतार कार्य होते. अर्जुनाला त्यासाठी मार्गदर्शन व्हावे, म्हणून तोच सारथी होऊन कमीपणा सुद्धा घेतला.

‘कृण्वन्तो विश्वं आर्यं’

कुरुक्षेत्रांवर होत असलेला धर्मसंग्राम होता. ‘धर्मो धारयते प्रजाः’ या उक्तीनुसार समाजाचे धारण करतो तोच धर्म. त्यासाठी इहलोकी आलेला प्रत्येक जण आपल्या स्वधर्मानुसार वागणारा म्हणजेच ‘आर्य’-म्हणजेच आपापल्या क्षेत्रात श्रेष्ठ- असायला हवा.

‘कृण्वन्तो विश्वं आर्यं’ अशी मानवी वसाहत व्हावी, यासाठी परब्रह्म अविरत कार्यमग्न होते. युद्ध हे निमित्त होते.

‘कृण्वन्तो विश्वं आर्यं’ या उक्तीत जीवनमूल्ये व श्रेष्ठ संस्कृतीचा पाठपुरावा करणारा असा एकरस आणि एकसंघ समाज अभिप्रेत आहे.

रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग

व्यक्तीच्या जीवनात सुद्धा परिवर्तनाचे क्षण येतात. त्यावेळी संघर्ष अटळ असतो. तसे पाहिले तर जीवन हा नित्य युद्धाचे प्रसंग बनविणारा असाच कालखंड असतो. संत तुकाराम म्हणतात, 'रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग'

आजही अन्याय, अत्याचार चालूच आहेत. युद्धही चालूच आहेत. आणि बाहेरची युद्ध सोडली तरी आपल्या मनात चांगल्या वाईट प्रवृत्तींचे द्वंद्व सतत चालूच असते. आपले प्रश्न वेगळे असले तरी हे करावे की ते करावे हे बऱ्याच वेळा आपल्याला ठरवता येत नाही.

त्यासाठी कोणता निकष लावावा हे ध्यानात येत नाही. आपण जीवनात जे अप्रिय घडून गेलं त्या भूतकाळाकडे सिंहावलोकन केले तर, व्याधी हे सुद्धा एक तप आहे हे बृहद आरण्यक सांगते, ते पटते. त्याकाळात आपल्या नसल्या अस्तित्वामुळे जे साधले जाते ते आपण असतो तर घडले नसते.

पेपर मध्ये न जाणाऱ्या महामारी संबधी येणाऱ्या बातम्या वाचल्या की, धर्म बाजूला ठेऊन केवळ मानवता जागृत होणारे असे अनेक प्रसंग घडलेले आपण वाचतो, अनुभवतो.

ही अशुभातून शुभ देणारी वृत्ती उद्भवते आणि आपल्याला माणसात लपलेल्या देवाची दर्शने होऊ लागतात.

प्रजापतीने देव, राक्षस आणि मानव यांना 'द' हे अक्षर दिले आणि जीवनाचा उद्देश सांगितला मानव जन्मी 'दान करा. आसुरी भूमिका वाट्याला आली तर 'दया करा' आणि दैवी सहाय्य लाभत उन्नत काल जीवनात आला, तर 'दमन करा.' उपनिषदात अशा अनेक मार्गदर्शक गोष्टी सांगितल्या आहेत. साऱ्या उपनिषदांचे सार 'गीता आहे' आणि गीतेची पैठणी उलगडून दाखविलेली ज्ञानेश्वरी आहे.

गीता हे सर्व उपनिषदांचे सार आहे.

भगवद्गीतेबद्दल, 'सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः' असें म्हटलेले आहे. अर्थात्, सगळ्या उपनिषदांचे सार गीतेत आहे.

अशा वेळी आपल्याला गीतेकडून मार्गदर्शन मिळू शकते. म्हणून तर ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात. "साचची बोलाचे नव्हे हे शास्त्र। संसार जीणते हे शस्त्र ।"

इ.स १२९०, साली प्रवरातीरी असणाऱ्या नेवासे या गांवातील मंदिरात एक खांबाला टेकून भगवद्गीतेवर ज्ञानेश्वरांनी जे भाष्य केले त्यालाच ज्ञानेश्वरी किंवा भावार्थदीपिका म्हटले जाते. ज्ञानेश्वरीत एकूण १८ अध्याय आहेत. ९ हजाराहून अधिक ओव्या आहेत. प्रत्येक ओवी आणि त्यातील शब्द चपखल अचूक असा योजिला आहे.

भावार्थदीपिका, ज्ञानदेवी अशी ह्या ग्रंथाची पर्यायी नावे होत. स्वतः ज्ञानेश्वरांनी ह्या ग्रंथाचे नामकरण केलेच नाही. ‘केले ज्ञानदेवें गीते । देशीकार लेणे’ एवढेच म्हटले आहे तथापि संत नामदेवांनी ह्या ग्रंथाचा उल्लेख ज्ञानदेवी, ज्ञानेश्वरी आणि गीताटीका अशा तीन नावांनी केलेला आहे. त्यामुळे ज्ञानदेवांची वा ज्ञानेश्वरांची ती ज्ञानेश्वरी वा ज्ञानदेवांची ती ज्ञानदेवी अशी नावे पुढीलानी रूढ केली असावीत. खरे तर हे ‘ज्ञान –ईश्वरी’ आहे.

सर्वसामान्यांसाठी असणारा गीतेवरील ज्ञानेश्वरांचा हा टीकाग्रंथ मराठीतील सर्वश्रेष्ठ ग्रंथ आहे. मराठीतील गोडवा अन्य भाषिकांना कळावा या उद्देशाने संस्कृत(गीर्वाण), हिंदी भाषा, कन्नड, तमिळ, इंग्रजीबरोबरच २१ निरनिराळ्या भाषांमध्ये ज्ञानेश्वरी भाषांतरित झाली असून ते भाषांतरित छापील ग्रंथ उपलब्ध आहेत. आणि पुढेही त्यावरील लेखन होतच राहणार.

कारण हा ग्रंथ जीवनाचे अस्तित्व उजळून टाकणारा आहे.
'ज्ञानेश्वरी' लिहून घेणारे लेखक - सच्चिदानंद बाबा,
'ज्ञानेश्वरी'चे पहिले भाष्यकार - संत निवृत्तीनाथ महाराज.
'ज्ञानेश्वरी'चे पहिले संशोधक - संत एकनाथ.
'ज्ञानेश्वरी'चा पहिला संकलनकार - संत महिपती.
'ज्ञानेश्वरी'चे पहिले प्रसारक - संत नामदेव.

सर्वसामान्यांसाठी असणारा गीतेवरील ज्ञानेश्वरांचा हा टीकाग्रंथ मराठीतील सर्वश्रेष्ठ ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ लिहीतांना ज्ञानदेवांची वृत्ती तत्वज्ञानाचे युक्तीनिष्ठ प्रतिपादन करणे वा मराठी भाषेतील एक सत्वोत्कृष्ट साहित्य निर्मिती हा नसून संस्कृत भाषेतील पेटीत बंद पडलेले तत्वज्ञान जन सामान्यांचे पर्यंत पोचावे ही तळमळ त्यामागे आहे.

आता आपण प्रत्येक अध्यातून गीता आणि ज्ञानेश्वरी काय सांगते ते पाहू या

पहिला अध्याय (अर्जुन-विषाद योग)

या अध्यायाचे वैशिष्ट्य

यांत गीतेची निर्मिती होण्याची पार्श्वभूमी आणि महाभारत युद्धाची सामान्य रूपरेखा आपल्याला समजते. ज्ञानदेवांनी ज्ञानेश्वरीची सुरुवात इतकी बहारदार केली आहे, कि, अध्यात्माचे महाद्वार जिज्ञासूंना उघडले जावे

तसेच या महान तत्वज्ञानाचा आस्वाद कसा घ्यावा गीतेच्या नित्य नूतन उकलणाऱ्या पैलूंच्या मुळे खुद्द महेशाला सुद्धा तिची भुरळ पडली आहे. गीता जीवनाला आणि आपल्या चिरंजीव अस्तित्वाला कशी उपयोगी आहे याचा छान उलगडा केलेला आहे.

पहिल्या अध्यायात, गीतेच्या तत्वज्ञानाचा यांत विषय प्रवेश आहेच. परंतु तत्वज्ञानाचा उहापोह नाही. ज्ञानेश्वरीची निर्मिती “भाष्यकाराते वाट पुसतु” असा कृतज्ञ उलेख असूनही, पूर्ण ज्ञानेश्वरीवर नाथ पंथाचे तत्वज्ञान सुरेख रित्या गुंफलेले आहे. या काश्मिरी शैव तत्वज्ञानाचा पगडा या काव्यावर सहजी दिसून येतो.

या गीता महान ग्रंथातील नेमका आशय हुडकून ज्ञानदेवांनी हिला खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र असा कैवल्याचा अचूक मार्ग दाखविणारी अमर ज्योती प्रज्वलित केलेली आहे. ही ग्रंथ संपदा चिरंजीव आहे. तिचे वाचन, मनन आणि निदिध्यासन याद्वारा प्राप्त होणारी संपदा न संपणारी आहे. तिच्यामुळे खऱ्या सुखाचा निश्चित लाभ होतो.

म्हणून ज्ञानेश्वरी संपतांना ज्ञानदेव या ग्रंथातील पुण्य संपत्ती अनंत काल उपयोगी आणि सुखदायी होणार आहे याची ग्वाही देतात. “पुढति, पुढति पुढती, इये ग्रंथ पुण्य संपत्ती, सर्व भूती सर्व सुखी, संपूर्ण होईजे”

गीतेचा आशय कसा ध्यानी घ्यावा

गीता कशी ऐकावी किंवा अंतरी उतरवावी ह्याबद्दल ज्ञानेश्वरांनी दिलेल्या सूचना जाणून घ्यायला हव्या. ते म्हणतात,” शारदीयेचे चंद्रकळेमाजी अमृतकण कोवळे ते वेचती मने मवाळे। चकोर तलगे।“ तसे अगदी काळजीपूर्वक, हळूवारपणे गीता ऐकली पाहिजे.

ते पुढे म्हणतात , “हे शब्देविण संवादिजे। इंद्रिया नेणता भोगिजे। बोलाआदि झोंबिजे प्रमेयासी।।“ मनातल्या मनात त्याच्यावर चिंतन करावे. आणि त्यांतल्या शब्दांपेक्षा त्यातल्या तत्त्वज्ञानाकडे जास्त लक्ष द्यावे

ज्ञानदेवांनी ज्ञानेश्वरीचा शब्दार्थ नव्हे तर, अंतरीचा आशय सांगितला. प्रत्यक्ष कृष्णाच्या अंतरी त्या प्रत्येक वचनामागे काय आशय दडलेला होता हे सर्वांना सांगावे म्हणून ज्ञानेशांनी अवतार घेऊन या ग्रंथाद्वारा रसाळ पण मोजक्या शब्दात विषद केले.

त्यासाठी अनेक दृष्टांत सांगून ते सोपे करून सहजी समजावे असे केले. मी त्यातील निवडक आशय काव्यातून आणि विवेचनातून व्यक्त करणार आहे.

अगदी पहिल्या मंगलाचरणात माऊलीने सारे गीता तत्वज्ञान सूत्रमय करविणारी महान ओवीने सुरुवात केली आहे. तिचा अनुभव घेण्याचे ज्यांना जमले, त्यांना कैवल्य दूर नाही.

ज्ञानेश्वरीच्या मंगलाचरणातील महान तत्वज्ञान
पहिलीच सुरवात आशयघन आहे.

ॐ नमो जी आद्या । वेद प्रतिपाद्या । जय जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥ १ ॥

{ॐकार हाच परमात्मा आहे असे कल्पून ज्ञानदेवांनी मंगल केले आहे.}

हे सर्वांचे मूळ असणाऱ्या व वेदांच्या प्रतिपादनाचा विषय असणाऱ्या ॐकारा, तुला नमस्कार असो. व स्वतः स्वतःला जाणण्यास योग्य असणाऱ्या आणि सर्वव्यापी अशा आत्मरूपी ॐकारा तुझा जयजयकार असो.}

{ॐकार हाच परमात्मा आहे असे जाणून ज्ञानदेवांनी मंगल-चरण केले आहे.}

आदि ब्रह्मबिज ॐ, तुज नमिले, 'सर्व तूंचि', हे श्रुति बोले ।

स्व-संवेद्य ऐशा आत्मरूपा तुज, जयजयकारे मी स्तविले ॥ १.

ॐ कार हेच चराचरात विनटलेले परमात्मस्वरूप आहे, असे जाणून ज्ञानदेवांनी सादर वंदन केले. स्वसंवेद्य : म्हणजे आपणच आपल्याला जाणणारा आत्मा ज्ञान स्वरूप असून तो ज्ञानरूप वृत्तीनेच जाणला जातो, अज्ञानिकाने जाणला जात नाही. हाच वेदांताच सिद्धांत असून तोच श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी अनुभावामृतात प्रतीपादिला आहे व येथे 'स्वसंवेद्य' शब्दाने मांडला आहे.

‘आत्मरूपाः’- याप्रमाणे ॐ काराचा वाच्य,सृष्टीच्या पूर्वी असणारा, सृष्टीचे कारण, वेदाने प्रतीपादिलेला व आपणच आपल्याला जाणणारा 'स्वसंवेद्य' असा हा परमेश्वर कोणता तर याचे उत्तर ज्ञानेश्वर माउलींनी 'आत्मरूपा' या शब्दाने दिले आहे. म्हणजे प्रत्येकाचा आत्मा तोच परमात्मा आहे. आत्म्याहून परमात्मा भिन्न नाही असा भाव.

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आशीत |ऐत.२-१

पूर्वी हे जगत आत्मस्वरूप होते म्हणजे जगताच्या पूर्वी आत्मा होता. तोच नामरूपात्मक जगद्रूप झाला. याही श्रुती वचनावरून सर्व जगाला अधिष्ठानभूत असलेले चेतन म्हणजे परमात्मा, तो प्रत्येक देहाचे ठिकाणी अधिष्ठानभूत असलेले चेतन जो आत्मा ,याहून भिन्न नाही,एकच आहे असा अर्थ निघतो.

ते म्हणतात, हे ॐ कारा, श्रुतींनी तुलाच आदिब्रह्म म्हणून वर्णन केलेले आहे. ॐ कार, हेच ब्रह्मबिजाचा अंकुर असून त्यापासून सर्व सृष्टीचा विस्तार झाला. आपल्या अंतरी ‘मी अमुक आहे’ अशी स्फुरद्रूप होणाऱ्या अस्तित्वाची जाणीव हे’च ‘स्वसंवेद्य’ असे श्री आत्मदेवाचे निराकार स्वरूप आहे. तेच माझे निजस्वरूप आहे. त्याचा जयजयकार असो.

मांडूक्य उपनिषद म्हणते, हा ॐकार चार मात्रांचा आहे.

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद ॥१२॥

ॐकाराचे पूर्ण उच्चारण झाल्यावर दोन्ही ओठ मिटले जाऊन ॐ काराच्या तिन्ही मात्रांचा गोचर नाद संपतो [मकारांत सोपान-१२/५६] आणि देहातील कंपने विरू लागतात. नादाचे व कंपनांचे विश्रामस्थान असलेल्या नीरव शांतीच्या अव्यक्त अवस्थेत ब्रह्म आहे. तोच तुर्येचा चवथा पाद आहे.

ॐकाराची खरी अनुभूती

ॐकाराची खरी अनुभूती हवी असेल तर, एकदा धीर गंभीर आवाजात त्याचे उच्चारण करून दृष्टी चिदाकाशात[मस्तकातील नासिकेच्या वरील भाग] भृकुटी मध्याच्या जरा मागे न्यावी आणि अनेक ऋषि ॐकार उच्चारण करीत आहेत अशी डोळे मिटून अनुभूती घ्यावी.

तो नैसर्गिक ॐकार आपल्याला सहजी ऐकू येईल ती नाद-श्रवणाची नेमकी जागा हीच आज्ञा-चक्राची जागा. याच ठिकाणपासून, जेथे लहान बाळाची टाळू उडते ती मस्तकाच्या घुमटवरली जागा-सहस्रार चक्राची जागा. येथूनच आत्मा देहात प्रवेश करतो. आताही तेथे बोटे ठेऊन पाहिले तर, स्पंदने जाणवतात. ही स्पंदने एकदा अनुभूत झाली की, हलकेच सारे शरीर ती कंपने अनुभवते.

मस्तकातील चिदाकाशात ही जागा आणि आज्ञाचक्र यांना वक्र रेषेने जोडले की, होणारा अर्धचंद्र हीच ॐकाराची अर्ध-चंद्रकोर. मकारांत सोपान म्हणून १२ वे अध्यायात सांगितलेली जागा. शिवाचे कैलास येथेच आहे.

वीणेची तर छेडल्यावर ध्वनी ऐकू येतो. त्याचे उगम आणि लय स्थान असते नीरव शांतता. तो निखळ शांतीतुन येतो आणि तेथेच सहजी विसावतो. जसे घंटा वाजवल्यावर नाद होतो, वाजवणे थांबले, तरी नंतर कांही काळ तो कंपने करीत ध्वनी गुंजत राहतो.

तशीच ॐकार गुंजन समाप्तीची अमृतमय अर्धचंद्राची ही अर्धमात्रा-अमात्रा- आहे.या बीजातूनच ब्रह्माचा ठाव ठिकाणा लागतो. म्हणून याला ब्रह्माचा अंकुर म्हटले आहे.

मांडुक्य उपनिषदानुसार परब्रह्म हे “ नान्तःप्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं नोभायतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञानं”

“शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थम् मन्यते स आत्मा स विज्ञेयः॥७॥” मांडूक्य

[त्याला आंतली जाणीव नाही, आणि बाहेरची जाणीव नाही, तो या उभयांनाही जाणत नाही, असेही नाही. तो सुषुप्तीतील प्रज्ञानघन अवस्था नाही, जाणीव आणि नेणिव दोन्हीही नाही” “तो शांत अशा अद्वैताच्या चवथ्या अवस्थेत असलेला पूर्णतया ज्ञानमय परंतु निश्चल स्वयंभू असा आहे.]

स्व-संवेद्य- ही अस्तित्वाची जाण देणारी संवेद्य असे ज्ञान देणारी उस्फूर्त संवेदना हाच मी आहे. हेच भगवंत सांगतात. भगवंतांनी १५ व्या अध्यायात स्फुरणरूपे प्रतीत होणारा असा ‘मी’ आहे, असे सांगितले आहे.

“एहवीं सर्वांच्या हृदयदेशीं । मी अमुका आहे ऐसी । जे बुद्धि स्फुरे अहर्निशीं । ते वस्तु गा मी ॥४२१॥

“माझ्या अस्तित्वाची जाणीव असे स्फुरण, यालाच वरील ओवीत ‘स्वसंवेद्या’ म्हटलेले आहे.

वरील ओवीत ज्ञानेश्वर महाराज हेच सांगत आहेत. वरील ओवीतील ‘जयजयस्वसंवेद्या’ तू ते म्हणत आहेत की, आत्मरूपी भगवंताला जाणून घ्यायचा एकच मार्ग आहे आणि तो म्हणजे स्वतःच्या संवेदनांकडे (तटस्थपणे) लक्ष देणे.

आपले आत्मरूप हे 'मी' आहे. ही अस्तित्वाची जी जाणीव, तेच आपले निजस्वरूप आहे. हा मी जेव्हा देहाधिष्ठित असतो, तेव्हा आपण कुणी 'अमुक' [व्यक्ती] असे आहोत, असे कल्पित विनाशी अस्तित्त्व मी आहे असे मानतो.

खरे तर आपणातील कुणीच स्वतंत्र [स्वतंत्र] नसून, सारे एक-दुसऱ्यावर अवलंबून व संपर्काने बदलणारे असे 'परस्परावलंबी] असे आहोत, सारी सृष्टी मदत करते, तेव्हाच आपण कांही कार्य करू शकतो.

काम करीत असता, मध्येच लाइट गेले की आपण बेचैन होतो. नीट विचार केला तर, हे जास्त समजेल. म्हणून अगदी तुच्छ माणूस सुद्धा विश्वाच्या कार्यातील सहभागासाठी आपल्याला आवश्यक असतो.

आपण हॉस्पिटलमध्ये असता, जितका डॉक्टर महत्वाचा, तितकाच वार्डबॉय सुद्धा. मग थोरपणाचा अभिमान गळून जातो. सर्वांचे द्वारा भगवंत मदत करतो,

ही भावना आली की सर्वत्र परब्रह्म दिसणे सोपे होते. विश्वात प्रत्येक अस्तित्वाला विविक्षित असे कार्य आहे. तत्यासाठी प्रत्येकाच्या लहरी वेगळ्या आणि गती तसेच गुणधर्म वेगळे.

म्हणूनच सारे विश्व एकरूप आहे. परस्परावलंबी आहे. हरीण गवत खात, वनस्पतीवर नियमन ठेवतो, तर वाघ सिंह त्यांना खाद्य म्हणून त्यांच्यावर नियमन करतात. सारे जण विश्व कार्य करीत आहेत. सूर्याची प्रखर किरणे चंद्र उसनी घेऊन सौम्य शीतल अमृतमय किरणांची उधळण करतो. त्यामुळे गर्भाचे पोषण होते. वनस्पतीत औषधी गुण उतरतात. किती सुयोजित नियमन आहे विधात्याचे?

जो-तो आपले नियोजित कार्य करील तर सारे सुयोग्य होत राहणार.

आपण सृष्टीच्या या चक्राला सहाय्य केले तर तो यज्ञ होतो. 'यज्ञात् भवती पर्जन्यः' आणि सारे जीवन त्यावरच तर चालते.

सर्वव्यापी ॐकारमय ब्रह्म.

पहिल्याच मंगलाचरणात ज्ञानदेवांनी सर्व सृष्टीत अविनाशी ब्रह्माचा नित्य बदलत्या विस्तार असलेल्या ॐ काराला वंदन करून, दृश्य विश्व हे भगवंताचाच लीलारूपी विस्तार असल्याने सर्वव्यापी भगवंताच्या चरणी नमन केले आहे. तसेच आपल्या मूळ आत्मस्वरूपाचा जयजयकार केला आहे. आपण महान अविनाशी चिरंजीव आत्मरूप आहोत.

आपण देहाला विश्व कार्यासाठी धारण केलेले आहे. याचा बोध या मंगलाचरणात माऊलीने करून देऊन आपल्या दैवी महानतेला जागृत केले आहे.

ज्ञानदेवांच्या एका अप्रसिद्ध अभंगात ते म्हणतात,

आकाशाचें अंतीं प्रणवाचें गुज । निरंजन बीज साधूं पाहाती ॥१॥

सद्रूप चिद्रूप अद्वय एक कळा । संसारीं वाहिला निर्विकार ॥२॥

प्रणवीं बीज अणुरेणु आंत । दशमद्वाराची मात अपूर्व बा रे ॥३॥

बापरखुमादेवी प्रणवे निखिळ । शब्दाचें पाल्हाळ प्रणवीं रीघे ॥४॥

हा गहन अर्थ असलेला अभंग आहे. याचा खुलासा आणि प्रत्यय अध्याय पांचच्या अंतिम भागात छान सांगितला आहे. तो त्यावेळी उकल करून पाहू.

तसेच अन्यत्र दोन अभंगात ते म्हणतात.

अकार उकार मकार ओंकार । प्रणव हा साकार सुरेख रे ॥१॥

ज्ञानदेव म्हणे देह झालें देव । प्रणवची शिव अनुभवे ॥३॥

अकारी अर्धमात्रा कवण रीति दिसे । उकारीही घसे कवणे परी ॥१॥ मकारी संयुक्त झाली कैशापरी । अर्धमात्रेवरी अर्धमात्रा ॥२॥
अर्धमात्रेचा अर्थ अवचटची दिसे । गुरुगम्य सोय जाणती पै ॥३॥ ज्ञानदेवे अर्थ शोधुनी घेतला । महाशून्यां संचला निवृत्तीराज ॥४॥

ॐ नमोजी आद्या-

ॐ कार हा ध्वनी- लहर- [वेव्ह] स्वरूपी अनुभूत होतो. प्रगत विज्ञान आपले अस्तित्व ही एक केवळ लहर [वेव्ह] आहे, असे सांगते.

ॐ उच्चारणाने निर्माण होणाऱ्या लहरी आणि कंपने, दैवी आहेत. ॐ हा शांत ब्रह्माचा पहिला अंकुर-पहिले प्रगटन आहे, असे गीतेचा नववा अध्याय म्हणतो. हेच सर्व अनुभूत होणाऱ्या सृष्टीचे दर्शन आहे.

श्री विनोबा म्हणतात, ‘अकार म्हणजे सर्व स्थूल नामरूपें हे गणपतीचे दोन चरण आहेत. उकार म्हणजे सर्व सूक्ष्म नामरूपें ही पोटाचे ठिकाणी आहेत आणि मकार म्हणजे नामरूपांची अव्यक्तदशा ही गणपतीच्या विशाल मंडलाकार मस्तकाचें ठिकाणीं होय.’

ॐ चे उच्चारण आपल्यातील दैवी अस्तित्वाच्या कंपनाशी जुळणारे आहे. गीतेच्या १७ व्या अध्यायात शेवटल्या भागात याचा अधिक खुलासा ज्ञानेश्वरीत ज्ञानदेवांनी केला आहे.

ॐ हा शांत निराकार निर्गुण ब्रह्माचा पहिला गोचर अंकुर असून, ॐ ही ईश्वराला मारलेली हांक आहे, असे पातंजली म्हणतो. ॐ चे उच्चारण आपल्या मूळ स्वरूपाची जाणीव व जागृती करून देते.

म्हणून ॐ च्या कंपनाशी समरस झाल्याने आपल्याला आपले मूळ स्वरूप अनुभूत होते.

ॐकार उच्चाराने होणारे शारीरिक व मानसिक लाभ

रक्तदाब न्यून होणे : ॐ च्या नियमित जपाने रक्तदाब न्यून होऊ शकतो, हे वैद्यकीय क्षेत्रातील आधुनिक संशोधनाद्वारे सिद्ध झाले आहे. या संदर्भात पुढील नोंद आढळते, ध्यानधारणा आणि ॐ चा मंत्रजप करून श्रीमती क्लॉडिया झेफ यांनी उच्च रक्तदाबाच्या आजारावर मात केली. आश्चर्य म्हणजे आता त्यांची औषधे बंद झाली असून त्यांच्या हृदयात निर्माण झालेला दोष आपोआप ठीक झाला.

देहाच्या व मनाच्या व्याधी तर ॐकार साधनेने जातातच, शिवाय आपले अस्तित्व अधिक व्यापक होते. आपल्या मूळ स्वरूपाची जाण होते.

म्हणून ॐकार हे ब्रह्मद्वारा पर्यंत जाणारे वाहन आहे.

ॐ कार-विविध अर्थ

आपण एखादी गोष्ट हवी असल्यास, 'हूं' म्हणतो तोच ॐ. म्हणून ॐ चा पहिला अर्थ अनुमति-होकार- असा आहे. दमलेल्या माणसाच्या तोंडून सहजी ॐ,

ॐ असा हूं-हूं ध्वनी येतो. मोटार चढावर जातांना बदललेल्या गेअर मुळे असाच आवाज ऐकायला येतो. आजारी माणूस देवाकडे कण्ठून शांती मागतो, तोही सहजी ॐ चा आवाज करून. लहान बालक जेव्हा होकार देते तेव्हा त्यांत ॐ कार ध्वनित होतो.

आपण शांत बसून डोळे मिटले, तर सृष्टीतील सहजी भरलेला ॐ कार सहजी ऐकू येतो. जोरात वाहणारा वारा, समुद्राचा नाद, पानांची सळसळ, बालकाचे झोपेतील हुंकार, तृप्तीचा ढेकर हे सारे ॐ विविध प्रकारे ऐकू येतात. एका अभंगात ज्ञानदेव म्हणतात, सर्व पशू-पक्षांच्या विविध उच्चारणात बोबडा ॐ कारच आहे.

वेदप्रतिपाद्या

याचा गर्भितार्थ ज्ञानदेवांनी १६ व्या अध्यायात केला आहे. ते म्हणतात,

तैसा वेदप्रतिपाद्यु जो ईश्वरु । तो होआवयालागीं गोचरु । श्रुतीचा निरंतरु । अभ्यासु करणें ॥ १६/१०३ ॥

{त्याप्रमाणे श्रुतींनी ज्याचे प्रतिपादन केले, असा जो ईश्वर त्याचा साक्षात्कार होण्याकरता श्रुतींचा नेहेमी अभ्यास करणे}

{श्रुतींनी ज्याचे प्रतिपादन केले, असा जो ईश्वर त्याचा साक्षात्कार होण्याकरता श्रुतींचा नेहेमी अभ्यास करणे}

हा वेदातील कर्मकांडाद्वारा नव्हे तर उपनिषदातील ज्ञान-कांडाच्या अभ्यासातून लाभणारा असा ब्रह्माची अनुभूती अभ्यासाने लाभणारा असा आहे. म्हणूनच आपण मुख्य उपनिषदांचा अभ्यास करून ते महान तत्व समजून घेत आहोत.

श्री गणेश वंदन

प्रचलित पद्धतीनुसार ग्रंथारंभी श्री गणेशाला नमस्कार करायला हवा, पण ज्ञानदेवांनी तर ॐकाराला वंदन केले आहे. त्याचा खुलासा ते करतात,

देवा तूंचि गणेशु । सकलार्थमतिप्रकाशु । म्हणे निवृत्तिदासु । अवधारिजो जी ॥ २ ॥

{वरील विशेषणांनी युक्त अशा) देवा, सर्वांच्या बुद्धीचा प्रकाश जो गणेश तो तूच आहेस. निवृत्तिनाथांचे शिष्य (ज्ञानेश्वर महाराज) म्हणतात, महाराज ऐका.}

श्री ॐकारा गणेश तूंचि, प्रकाशविशी तूं सकल मती ।

दास मी निवृत्तींचा विनवी, श्रवण करा गीता महती ॥ १.

गीतेचा आशय मजकरवी, हे गणराया, तू सांगवीशी ।

तू बोलविता, मती प्रकाशुनी, योजुनि उचितची शब्दांशी ॥ २.

देवा, सर्वांच्या बुद्धीचा प्रकाशदाता जो श्रीगणेश तो, तूच आहेस. निवृत्तिनाथांचे शिष्य, ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, महाराज आपणच प्रकाशविलेल्या बुद्धिद्वारा श्री गीतेची महती ऐका.

श्री ज्ञानदेव, म्हणतात, गणेशरूपी ॐ कारा, मी वर्णन करू जाणाऱ्या, श्री गीतेचे आशयरूप भाष्य हे आपल्याच कृपेने लाभलेले बुद्धीचे प्रकाशन आहे. आपल्या कृपेचा महिमा आपणच श्रवण करून, माझ्या मतीला सुयोग्यरित्या प्रकाशविण्याची कृपा करा. हे आताचे लेखन ही श्रीची कृपा आणि माऊलीचे पाठबळ यामुळे मी करीत आहे.

ज्ञानदेवते, मनी उचित ते आशय मजला उमगावे ।

उद्धाराचा मार्ग दाखवी, प्रसन्न देवा तू व्हावे ॥ १.

पुढे त्यांनी श्री गणेशाच्या पूर्ण स्वरूपाचा आणि सहा हातांचे स्वरूप धारण केलेल्या सहा दर्शनांचा वास्तव अर्थ समजून सांगून सर्व अवयवांचे रूपकात्मक स्वरूपाचा अर्थ प्रतिपादितात.

श्री गणेश व सहा शास्त्रे- अदृश्य असे ईशतत्व विद्वानांनी शोधण्याचा प्रयास केला, त्यातून सहा दर्शने अथवा सहा शास्त्रे उगम पावली. आपल्याला ती नाही समजली तरी, फरक पडत नाही. आपल्या उन्नतीला आवश्यक तेवढेच ज्ञान आपण घ्यावे.

हें शब्दब्रह्म अशेष । तेचि मूर्ति सुवेष । जेथ वर्णवपु निर्दोष । मिरवत असे ॥ ३ ॥

{संपूर्ण वेद हीच त्या (त्या गणपतीची) उत्तम सजवलेली मूर्ती आहे, आणि तिच्या ठिकाणी निर्दोष वर्णरूपी सौंदर्य खुलून राहिले आहे.}

स्मृति तेचि अवयव । देखा आंगीक भाव । तेथ लावण्याची ठेव । अर्थशोभा ॥ ४ ॥

{आता (त्या गणपतीच्या) शरीराची ठेवण पहा. (मन्वादिकांच्या स्मृति हेच त्याचे अवयव होत. त्या स्मृतीतील अर्थसौंदर्याने (ते अवयव म्हणजे लावण्याची केवळ खाणच बनले आहेत.)}

शब्दब्रह्म श्री वेद मूर्ती तंव, शुद्ध वर्णरूपे विलसे ।

लावण्ये स्मृति अवयव खुलती, पुराणेचि तंव लेणी तसे ॥ १.

संपूर्ण वेद हीच तुझी उत्तम सजवलेली मूर्ती असून तिच्या ठिकाणी निर्दोष वर्णरूपी सौंदर्य खुलून दिसत आहे. मन्वादि स्मृति हेच श्रीचे लावण्याची खाण असलेले अवयव आहेत. अठरा पुराणांचे सुशोभित अलंकार आणि त्यांत प्रतिपादिलेली तत्त्वे हीच रत्ने व छंदोबद्ध अर्थपूर्ण रचना, हीच त्यांची कोंदणे आहेत.

पदबंध नागर । तेंचि रंगाथिले अंबर । जेथ साहित्य वाणें सपूर । उजाळाचें ॥ ६ ॥

{उत्तम प्रकारची शब्दरचना हेच त्या गणपतीच्या अंगावरील रंगवलेले वस्त्र आहे आणि त्या शब्दरचनेतील अलंकार हे त्या वस्त्राचे चकचकित तलम तंतु आहेत.}

सुयोग्य शब्दांची पदरचना, भरजरी हे श्रीवस्त्र असे ।

शब्द योजने चमकती लेणी, मुलायमही तंतू तैसे ॥ १.

श्री गणेशाचे सहा हात ही सहा दर्शने आणि त्यांचे अभिप्राय ही शस्त्रे.

तर्क परशु नि अंकुश हाती, न्यायशास्त्रही खुलत असे ।

मधु रसाळ मोदक वेदांती, तुझ्या हाती तो दिव्य दिसे ॥ १.

खंडित दांतही बुद्ध मतांचा, धरिलासे एका हाती ।

धर्म-प्रतिष्ठा शुभ वरदायी, हस्तकमल अभया देती ॥ २.

तोचि निरिश्वर-वादियांचा ब्रह्मवाद तंव हाती दिसे ।

सहा करांनी सहा दर्शने शोभिवंत अति खुलत असे ॥ ३.

देखा विवेकवंतु सुविमळु । तोचि शुंडादंडु सरळु । जेथ परमानंदु केवळु । महासुखाचा ॥ १४ ॥

{पहा. त्या गणपतीच्या ठिकाणी सोलीव ब्रह्मसुखाचा निरतिशय आनंद हीच सरळ, अति निर्मळ व बरेवाईटाची निवड करण्यात समर्थ अशी लांब सोंड आहे}

ब्रह्मसुखाच्या परमानंदे, विवेक शुंडा सरळ असे ।

शुद्ध मतीच्या तंव सब्दक्ता, स्वानंदाला उणीव नसे ॥ १.

तरी संवादु तोचि दशनु । जो समता शुभ्रवर्णु । देवो उन्मेषसूक्ष्मेक्षणु । विघ्नराजु ॥ १५ ॥

{तर प्रश्नोत्तररूप चर्चा हाच दांत असून त्या चर्चेतील पक्षरहितपणा हा त्या दाताचा पांढरा रंग आहे. ज्ञानरूप बारीक डोळे असलेला विघ्नांचा नियामक असा हा देव आहे}

शुभ्र दंत प्रश्नोत्तर चर्चेचा, उन्नत अध्यात्मा होई ।

सूक्ष्म लोचने ज्ञानदृष्टीची, विघ्ननियामक नित करवी ॥ १.

मज अवगमलिया दोनी । मिमांसा श्रवणस्थानीं । बोधमदामृत मुनी । अली सेविती ॥ १६ ॥

{(ज्ञानदेव म्हणतात) पूर्वमीमांसा व उत्तर मीमांसा ही शास्त्रे हीच त्या गणपतीच्या दोन्ही कानांच्या ठिकाणी मला वाटतात व बोध हेच मदरूपी अमृत असून मुनि हे भ्रमर त्याचे सेवन करतात.}

उत्तर नि ती पूर्वमिमांसा, विशाल कर्णाठायी वसे ।

गंडस्थळीचा बोधामृतरस, मुनी भृंग त्या सेवितसे ॥ १.

द्वैत व अद्वैत याबद्दलची अनेक मते विद्वानांनी प्रतिपादन केलेली आहेत. त्यांना 'मिमांसा' असे नामाभिधान आहे. शेवटी तत्व एकच, निर्गुण निराकार आहे. अनेक मार्गांनी त्याचे प्रतिपादन होत असते.

'सकल मती प्रकाश' करवून श्री विशाल कर्णद्वयांनी सर्वांचे श्रवण करतात.
श्री गणेशाचे गंडस्थळातून निघणाऱ्या बोधामृत रसाचे मुनी जणु सेवन करणारे भ्रमर होत.

अकार चरण युगल । उकार उदर विशाल । मकार महामंडल । मस्तकाकारें ॥ १९ ॥

{ॐकाराची प्रथम अकारमात्रा हे त्या गणपतीचे दोन पाय असून, दुसरी उकारमात्रा हे त्याचे मोठे पोट आहे आणि तिसरी मकारमात्रा हाच त्याच्या मोठ्या व वाटोळ्या मस्तकाचा आकार आहे.}

ॐ कारातील अकार चरणी, उदर विशाल उकार असे |
महान मस्तक मकार शोभे, श्री गणेश ऐसा विलसे || १.

ॐ कार हेच सृष्टीरूपी श्री गणेशाचे स्वरूप आहे. जागृत अवस्थेचे प्रतिनिधित्व करणारा, 'अ' कार, गती देणारे श्री गणेशाचे चरण आहेत. चरणाशी येणे, ही पूर्ण शरणागती आहे.

ॐ कार साधना पूर्ण शरणागतीने सफल होते, असे यांत अभिप्रेत आहे. हीच जागृत अवस्था आहे. पूर्ण सावधान राहून विवेक जागृत असणे-श्रेयस्कर काय आणि केवळ प्रिय अशा गोष्टींचा हव्यास धरणे यांतील प्रगतीचा मार्ग विवेकाने उमगतो. ॐ काराच्या ध्वनित अर्थाशी समरस होत, उच्चारणाने हे सारे साधले म्हणजे कैवल्याचा मार्ग दिसू लागतो.

सूक्ष्म अशी स्वप्नावस्था असलेला 'उ' कार हे श्रीचे विशाल उदर आहे. आपले सारे अपराध पोटी घालण्याची त्यांत क्षमता, विशालता आहे. उदरात हृदयादि व पचनाची व्यवस्था आहे. सूक्ष्म अवस्था चिंतनक्षम आहे. आत्मबोधाच्या समरसतेची पूर्व तयारी चिंतनाने होते.

आपण साक्षीभावाने स्वतःच्या अंतरी चाललेल्या संकल्प- विकल्प आदि मनाच्या उलाढाली कोणतीही प्रतिक्रिया न उमटू देता शांतपणे पहाव्यात, हेच सर्वोत्तम ध्यान होय. हे चित्तशुद्धीचे सर्वोत्तम साधन चिदाकाशात आहे. हे यांत अभिप्रेत आहे.

ॐ काराची तृतीय मात्रा 'म'कार हेच कारणदेहाची {ज्यांत सुखद अशी गाढ निद्रा समाविष्ट आहे} व सर्व देहाची सुनियंत्रित व्यवस्था असलेले मस्तक, हेच श्री आदिनाथ शिवरूपी 'म'कार आहे.

मकार हा ॐ काराचे उच्चारण दोन्ही ओठ मिटल्यावर संपून नादाच्या लयाचा प्रारंभ होतो. यालाच ज्ञानदेवांनी ‘मकारांत सोपान’ असे बाराव्या अध्यायातील ५६ व्या ओवीत वर्णिले आहे. या ओवीत ज्ञानदेव सांगतात, ‘मकरांत म्हणजे घन-अज्ञानसुषुप्तिरूप जो कारणदेह ही बिकट पायरी ओलांडून, आकाश [अनंताची अनुभूति] देखील काखेत मारून योगी ब्रह्मरूपाशी ऐक्य पावतो.

मग चिदाकाश आणि बाह्याकाश [निराकारता] वेगळे उरत नाही तर आपणच त्यांत समरस होतो. कारणदेहाचा निरास होतो व नाद व कंपने विरू लागून साधक सहजी देहातीत अशी नीरव शांतीची अर्धमात्रा गाठू लागतो.

हे तिन्ही एकवटले । तेथ शब्दब्रह्म कवळलें । तें मियां श्रीगुरुकृपा नमिलें । आदिबीज ॥२०॥

{ह्या तिन्ही मात्रा एकत्र झाल्या म्हणजे संपूर्ण वेद कवटाळला जातो. त्या मूळ बीजरूपी गणेशाला मी गुरुकृपेमुळे नमस्कार करतो.}

तीनही मात्रा एकरूपाने, आशय उमगुनी अनुसरता ।

गुरुकृपा लाभता, आदिबीज, ब्रह्मरूपचि ये हाता ॥ १.

शब्दब्रह्म याशी समरसता, अर्धमात्री लय साधतसे ।

हेचि पावन भुवन हरीचे, आत्मभान हे येत असे ॥ २.

ॐ कार हा फक्त उच्चारणे यांत अभिप्रेत नसून, ‘कवळिले’ असे ज्ञानदेव म्हणतात, म्हणजे पूर्णतया समरस होणे. ॐ काराचे श्रद्धापूर्वक उच्चारण आणि त्याचा आशय व नादाची कंपने याशी समरस होणे जमू लागले की, शेवटी देहभाव विरून आपल्या मूळ स्वरूपाशी लय करविण्याची महान साधना यांत संकेत रूपे दिलेली आहे. अशा आदिबीज श्री आत्मस्वरूपाला ज्ञानदेव वंदन करतात.

हे तिन्ही एकवटले- ॐ काराचा उच्चार अनेक ऋषि करीत आहेत, अशी डोळे मिटून कल्पना करावी. तो सामुदायिक नाद दोन्ही कानातून आंत येऊन मस्तकात जेथे एकत्र मिळतो, ती जागा नाकाची सरळ रेषा मस्तकात पुढे वाढविली तर भुवयांच्या मध्यभागापासूनच्या मस्तकात काढलेल्या रेषेला मागे जेथे मिळते. तेथे आज्ञा चक्राची जागा आहे. त्याची ॐ ही देवता आहे. ॐ च्या नाद व कंपनाशी समरस होऊन, त्या जागी सारे विसरून मन एकवटावे. विलक्षण प्रकाश आणि नीरव शांतीचा अनुभव येतो. तेच आपले मूळ स्वरूप आहे. नाद ऐकत तो संपल्यावर कंपनांचा मागोवा घ्यावा. ही कंपने पुन्हा ज्या शांतीतून निघाली,

त्यांत विश्रांति घेतात. हेच श्री आत्मदेवाचे निवास स्थान आहे.[अध्याय नववा] त्याशी समरस व्हावे. आणि पूर्ण समर्पण करावे, यालाचा ‘नमिले आदिबीज’ असे म्हटले आहे.

हे एकवटणे म्हणजे नेमके काय तर हीच ॐ कार साधना आहे. हीच सविस्तर खुलासा पुढे येईल

आतां अभिनव वाग्विलासिनी । ते चातुर्यार्थकलाकामिनी । ते शारदा विश्वमोहिनी । नमिली मियां ॥ २१ ॥

{आता जी वाणीची अपूर्व क्रीडा करणारी असून, चातुर्य, वागर्थ व कला यांची देवता आहे. व जिने सर्व जग मोहून टाकले आहे, त्या सरस्वतीला मी वंदन करतो}

अपूर्व वाणीठायी विलसे, स्वामिनी जी चातुर्याची ।

देवी शारदा वंदियली मी, पूज्य देवता वाणीची ॥ १.

शब्दाकरवी अर्थ कलेसह, विश्वाते मोहीत करी ।

यथार्थ आशय मनी उपजण्या, कृपाछत्र प्रार्थितो शिरी ॥ २.

मज हृदयीं सद्गुरू। जेणें तारिलों हा संसारपूरू। म्हणौनि विशेषें अत्यादरू। विवेकावरी ॥२२॥

{ज्या सद्गुरूंनी मला या संसारपुरातून तारले ते माझ्या हृदयात आहेत. म्हणून माझे विवेकावर फार प्रेम आहे.}

माझे हृदयस्थानी सद्गुरू वसलेले आहेत, त्यांच्या कृपेनेच मी या संसाराच्या पुरातून तरून जाऊ शकलो. अनुभवअमृत मध्ये गुरु हा अंतरी बसून आपल्याला मार्ग दाखवीत असतो. असे सांगितले आहे.

येथे ज्ञानदेव म्हणतात, मी विवेकाने आचरण करीत प्रवृत्ती दूर सारित, निवृत्ती हा सहज भाव धरीत, या मायाजालातून बाहेर पडलो आणि कैवल्याचा लाभ प्राप्त झाला.

येथे ‘ विशेष अत्यादरू, विवेकावरी’ हे आचरणात आदरपूर्वक विवेकाचा अंगीकार करणे, हे परमार्थमार्गाला कसे आवश्यक आहे हे ज्ञानदेव सांगतात.

{ज्यांनी मला या संसारपुरातून तारिले, ते सद्गुरू माझ्या हृदयात आहेत, म्हणून माझे विवेकावर फार प्रेम आहे, कारण विवेकाने आचरण हाच माझ्या गुरूंचा उपदेश आहे.

गूढार्थ- ज्यांच्यामुळे संसाराच्या महापुरातून तरून जाता येते त्या श्रीसद्गुरूंना मी हृदयात धारण केले त्या योगे विवेकाबद्दल मला विशेष अत्यादर आहे. अर्थात माझ्या जगण्याला विवेकाचा पाया आहे.

आशय- संसाराचा पूर म्हणजे क्षणोक्षणी बदलणारा, जे जन्माला येतं त्याला अंत आहे. जे आकारात येतं त्याला वाढ, घट, झीज आणि नाश अटळ आहे.

मात्र कांहीच स्थिर नसतं. सारखं बदलत राहाते आणि त्या बदलत्या स्थितीच्या प्रभावात बंदिस्त असणाऱ्या माणसांच्या प्रतिक्रियाही बदलतात.

त्यामुळेच आयुष्यात परिस्थिती एकसारखी राहात नाही तशीच माणसांची जीवनाकडे बघण्याची दृष्टी आणि आपले आचरण बदलत राहते. कालची मूल्ये आज तीच राहत नाहीत.

आपण स्वतः कालानुरूप, परिस्थितीनुरूप, वयानुरूप बदलत जातो, ते आपल्याला स्वाभाविक वाटतं, पण बदल आपल्याला प्रतिकूल असेल तर, आपल्याला त्रासदायक वाटतो.

जीवन नित्य सुखाचं असावं, अशी त्याला एकमात्र इच्छा असते. दुःखाचा अभाव म्हणजेच सुख असं तो मानत असतो. जीवन मात्र एखाद्या महापुराच्या वेगानं वाहात आहे. संत यालाच भवसागर म्हणतात.

भव म्हणजे इच्छा. ‘अमुक व्हावं’, ‘अमुक होऊ नये’, या इच्छांच्या पकडीतून माणूस कधीच मुक्त होत नाही. अर्थात संसाराच्या या महापुरातून तरून जात नाही. हे तरणं किंवा भवसागर पार होणं साधेल तो या प्रभावातून मुक्त होऊ शकतो. त्यासाठी आवश्यक असतो विवेक. असा विवेक नित्य गुरूच्या आतील आवाजाद्वारा लाभतो ते त्याला हृदयातच स्थानापन्न केल्यावर.

निवास सद्गुरूचा मज हृदयी, जीवन रथ त्यांचे हाती |

तारियला भवसागर जेणे, जडली विवेकी बहू प्रीति || १.

आपला आंतला आवाज हाच आपला गुरु असतो. अगदी फक्त त्याचे अनुसरण केले तर जीवन सुलभ होते. हेच संसार-पूर पार पडणे आहे.

अध्यात्मात नियम सोपे आहेत – जे जसे आहे, तसे स्वीकारावे. कठीण प्रसंगी शांत राहावे, योग्य उत्तर मिळते. मी कशाचाही कर्ता नाही, करविता एकच भगवंत आहे.

मी निमित्तमात्र आहे. प्रकृती गुण आणि कर्म याद्वारा सारे करीत असते. असे शांत राहून होईल त्याशी सहकार्य करणे, याला संपूर्ण समर्पण म्हणतात.

कां चिंतामणी जालियां हातीं । सदा विजयवृत्ति मनोरथीं । तैसा मी पूर्णकाम श्रीनिवृत्ति । ज्ञानदेवो म्हणे॥२४॥

{किंवा ज्याप्रमाणे चिंतामणी हस्तगत झाल्यावर मनोरथ नेहमी विजयी होतात, त्याप्रमाणे माझे सर्व मनोरथ श्री निवृत्तिनाथांच्यामुळे पूर्ण झाले आहेत. असे ज्ञानदेव म्हणतात.}

हाती चिंतामणी लाभता, विजयवृत्ती नित मनोरथी ।

पूर्णकाम मी श्री निवृत्ती, ज्ञानदेव सादर वदती ॥ १,

{पूर्णकाम –सर्व इच्छा पूर्ण झालेला}

इच्छिलेले तत्काळ देणारा चितामणी ज्याला लाभला, त्याला पूर्णकाम अवस्था लाभते. त्याच्या मनात नेहमी विजयवृती असते. तो सहजी निरीच्छ असतो. मी माझ्या गुरुपासून निवृत्तीचा अंगीकार केला आणि माझे मनोरथ पूर्ण झाले. आपण सारे जीवन गुरु चरणी अर्पण करावे. ज्ञात्याने नेहमी गुरु अंतरीच्या आवाजाने जे सांगेल, त्या मार्गावरून जावे, त्यामुळे आपले योजिलेले कार्य निश्चित होते.

आपण वृक्षाच्या मुळाशी पाणी घातले की, सहजी पूर्ण वृक्षाला त्याचा लाभ होऊन वृक्षाला बहार येतो. तसेच गुरु भजण्याने सहजी आत्मदर्शन होते.

हे सगळे जो जाणतो, किंवा जाणण्याची इच्छा करतो, त्यांचेसाठी ज्ञानदेव निश्चित असा मार्ग सांगतात. तो म्हणजे आपल्याला गुरुदेव कृपा झाली पाहिजे. श्री दत्ताने घेतलेल्या गुरूच्या ग्रहणातून उत्तम ग्रहणशीलता हि अंतरीची तळमळ हाच गुरु म्हटले आहे. ‘जो जो जयाचा घेतला गुण, तो तो गुरु केला जाण॥’

म्हणोनि जाणतेनें गुरु भजिजे । तेणें कृतकार्य होईजे । जैसें मुळसिंचनें सहजे । शाखापल्लव संतोषती ॥२५॥

{एवढ्यासाठी अहो ज्ञातेपुरुष हो, गुरुभजन करावे व त्यायोगे कृतकृत्य व्हावे. ज्याप्रमाणे झाडाच्या मुळांना पाणी घातले असता अनायासे फांद्या व पाने यांना टवटवी येते}

मुळापाशी जलसिंचन करिता, पालवी बहरे वृक्षाला ।

तैसे ज्ञात्याने गुरु भजता, कृतार्थ होई कार्याला ॥१.

जाणतेने गुरु भजिजे- म्हणजे सारे जीवन अलिप्तपणे व निष्ठेने निष्काम कर्मे करीत, आंतला आवाज [सद्गुरू] जे सांगेल तसेच, आचरण करावे.

म्हणून ज्याला जाणण्याची इच्छा आहे अशा जिज्ञासूने गुरूला भजावे गुरूला भजल्याशिवाय कुणीही साधक कृतकार्य होत नाही.

अमृतानुभवात दुसऱ्या अध्यायात गुरु आणि शिष्य हे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असे माऊली सांगते.

येक म्हणतां भेदे । ते कीं नानात्वे नान्दे ? । विरुद्धे आपणया विरुद्धे । होती काड ? ॥ २-६० ॥ म्हणौनि शिष्य आणि गुरुनाथु । या दोहों शब्दांचा अर्थु । श्रीगुरुचि परी होतु । दोहों ठायीं ॥ २-६१ ॥

कां सुवर्ण आणि लेणें । वसतें येकें सुवर्णें । वसतें चंद्र चांदणें । चंद्रींचि जेवीं ॥ २-६२ ॥ नाना कापुरु आणि परिमळु । कापुरचि केवळु । गोडी आणि गुळु । गुळुचि जेवीं ॥ २-६३ ॥

अंतरीची विवेक बुद्धी आतल्या आवाजादावारे जे सांगते तोच आपला गुरु.

जाणतेन या शब्दाचा अर्थ इथे असाही होऊ शकतो की ज्याने या जीवनातील तथ्य जाणले आहे. या जीवनात श्रेयस काय आहे आणि प्रेयस काय आहे याची विवेकाने निवड केली आहे .

यांचे अगदी सहज सोपे उदाहरण ज्ञानेश्वर महाराज देतात ते, झाडांच्या मुळांजवळ पाणी घातले की त्या झाडांची पाने फुले शाखा आपोआप वाढतात. जणू अध्यात्मरूपी वृक्षांचे गुरुदेव हे मूळ आहेत त्यांना आपली सर्व श्रद्धा भक्ती वाहिली की ज्ञान विवेक रूपी फांद्या पाने सहज फुटतील आणि आत्मसाक्षात्काराचे फळ आपोआप प्राप्त होईल .

झाडांच्या मुळांना पाणी घालणे म्हणजे गुरुभक्ती करणे, गुरुला शरण जाणे या कृतीमध्ये कुठलाही देखावा नसतो तर ते एक अतिशय विनम्र असे कार्य असते .

आता ते महाभारतातचे आणि त्यातील गीतेचे महत्व प्रतिपादन करीत आहेत.

म्हणौनि महाभारतीं नाहीं । तें नोहेचि लोकीं तिहीं । येणें कारणें म्हणिपे पाहीं । व्यासोच्छिष्ट जगत्रय ॥४७॥

{एवढ्याकरता महाभारतामध्ये जे नाही ते त्रैलोक्यातही नाही. या कारणामुळे संपूर्ण त्रैलोक्य व्यासांचे उष्टे आहे असे म्हटले जाते.
(म्हणजे व्यासांच्या नंतर झालेल्या कवींनी आपल्या सर्व कल्पना व्यासांपासून उसन्या घेतल्या आहेत.)}

व्यासे निर्मित महाभारती, नसे ते न लोकीही तीही ।

‘व्यासे उच्छिष्ट’ही त्रिलोका, म्हणुनी कीर्ति जगी राही ॥ १.

गीता सांगणारा श्रीकृष्ण तर साक्षात परमेश्वरच, पण गीता महाभारतात समाविष्ट करणारे, लिहिणारे महर्षी व्यास, ह्यांची योग्यताही फारच मोठी आहे.

गीतेत विभूती सांगताना “ मुनींमध्ये व्यास मी आहे,” असे भगवंतांनी म्हटले आहे. वैदिक तत्त्वज्ञान, निरनिराळ्या ऋषींनी, आपल्या निरनिराळ्या समजशक्तीच्या शिष्यांना, आपापल्या पध्दतीने समजावून सांगितले तेव्हा त्यांच्या सांगण्यात वरवर तरी भेद निर्माण होणे स्वाभाविक होते म्हणून महर्षी व्यासांनी ब्रह्मसूत्र लिहिले. म्हणून ‘व्यासोच्छिष्टं जगत् सर्वं “ असे म्हटले जाते. अशा थोर लेखकाने गीता लिहावी हे गीतेची महती किती मोठी आहे हे दाखवणारे आहे.

महाभारताची संपन्नता अति मनोहर आहे, आकर्षक आहे की, यातून नंतरच्या काळात अनेक प्रतिभावंताना कथाबीजे, काव्यबीजे, नाट्यबीजे मिळाली आणि नवनिर्मितीला मोठ्या प्रमाणावर धुमारे फुटले. खूप लोकप्रिय झाले, समाजमनी स्थिरावले, दृढ झाले. ते पाहिले की आपल्याला हे मनोमन जाणवते की यांचे मूळ स्थान ‘व्यासोच्छिष्ट’ महाभारत. खरेच साऱ्या जगाला व्यापून आहे. आणि नम्रपणे म्हणावंस वाटतं—‘नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुध्दे फुल्लरविन्दायतपत्रनेत्र येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्ज्वालितो ज्ञानमयप्रदीपः॥’

जो धीरगंभीर, विचारी, श्रध्दावान आणि मती स्थिर ठेऊन आहे तोच यातील रहस्य जाणू शकतो. तसेच त्यालाच ज्ञानदेवांनी आपले मानले आहे.

ज्ञानेश्वरीमध्ये भगवंताने अर्जुनाला सांगितले,

व्यासांच्या बुद्धीने वेदवाङ्मयाचा समुद्र घुसळून हे लोणी काढले व ते ज्ञानाच्या अग्नीवर विवेकपूर्वक कढवले तेव्हा ते परिपक्वतेच्या सुगंधाने दरवळू लागले.. विरक्तांना ते सदैव हवेहवेसे वाटते, योगीजनांना रममाण करते असे हे गीतेचे तत्त्वज्ञान भीष्मपर्वात प्रकट झाले आहे.

जें अपेक्षिजे विरक्तीं । सदा अनुभविजे संतीं । सोहंभावे पारंगतीं । रमिजे जेथ ॥ ५३ ॥

{वैराग्यशील लोक ज्या (गीतारूपी तुपाची) इच्छा करतात, संत जे नेहेमी अनुभवतात व पार पावलेले ज्ञानी 'तेच मी आहे' (म्हणजे सोऽहंभावाने) जेथे रममाण होतात}

रमती गीतेमाजी तेचि, विरक्त जे या संसारी ।

ब्रह्म भाविती आपणामाजी, कृतार्थ ते जीवना करी ॥ १.

{श्वास आंत जातांना 'सो' व बाहेर जातांना 'हं' असा आवाज येतो. 'ते' ईशतत्व मीच आहे, असे ते सांगते. आपल्या मूळ स्वरूपाची अशी नित्य आठवण हा 'सोहंभाव' करीत असतो}

विरक्ती म्हणजे पूर्ण अलिप्त भाव- ही परमार्थाची अत्यावश्यकता आहे. गांधीजींनी तर गीतेचे नांवच 'अनासक्ती योग' असे दिले आहे. असे नित्य विरक्त आणि सोहंभावाच्या अनुभवात रममाण होणारे संत यांना अत्यंत प्रिय अशी जी गीता तिचा खरा रसास्वाद घ्यायला पात्रता दोन, विरक्ती आणि सोहं भाव.

जे सतत विरक्त राहण्याची अपेक्षा करतात, आणि तसेच अलिप्तपणे जीवनाचा मार्ग आचरतात. म्हणजेच सारी कर्मे करून, आपला स्वधर्म आचरून कशातही गुंतत नाहीत, ते संत नित्य ब्रह्मभावात रममाण झालेले असतात. विवेक आणि वैराग्य यांचे आधारेच ब्रह्मभाव प्राप्त होतो.

आपण या जगात कांही आणत नाही. आणि कांही घेऊन जात नाही. आपण आपल्याला लाभलेली साधन- संपत्ती आणि कार्यक्षमता यानुसार वाट्याला येईल ते काम अगदी अलिप्त भावाने करीत राहिलो, की निसर्ग आपल्याला सहजी सहाय्य करतो. आपण फळाची अपेक्षा धरून केलेली कामे बंधनात टाकतात.

सोहंभावाविषयी खुलासा नाथ करतात;

तरी सोहं नव्हे याग । सोहं नव्हे त्याग । आणि अष्टांग योग । सोहं नव्हे ॥१॥ सोहं नव्हे दान । सोहं नव्हे तीर्थ । मंत्रादि दीक्षित । सोहं नव्हे ॥२॥ सोहं नव्हे वारा । पंचभूतांचा पसारा । सोहं च्या विचारा । साधु जाणती ॥३॥ एका जनार्दनीं । आपण आपणासी जाणणें । साक्षित्व देखणें । तेंचि सोहं ॥४॥ [संत एकनाथ अभंग]

समर्थांचे दासबोधात त्यांनी विरक्त नेहमी सावधान असावा लागतो असे सांगितले आहे.[समास नववा]

विरक्तं असावें परम दक्ष । विरक्तं असावें अंतरसाक्ष । विरक्तं वोढावा कैपक्ष । परमार्थाचा ॥ ९/१४ ॥

[विरक्ताने नेहमी अति दक्ष असावे. आपल्या अंतरंगी उठणाऱ्या विचार व वृत्ती यावर साक्षी भावाने लक्ष ठेऊन नित्य विरक्त असावे, त्याने नेहमी परमार्थाचीच बाजू घ्यावी.]

जीवनात मनोबल चांगले असणे आणि उत्तम सहनशीलता असणे त्याबरोबर विकारांचे वर नियंत्रण असणे या धावपळीच्या युगात आवश्यक झाले आहे. त्यामुळे जीवन अधिक खद होते. एक सुभाषित म्हणते, क्रोध हा मोठा वैरी आहे. एक सुभाषित म्हणते,

उत्तमे खान कोपस्य, मध्यमे घटिका द्वयं } अधमेस्यात् अहोरात्रं, पापिष्टे मारणांधकं ॥

क्रोध येतांच पुढले क्षणी मावळणे हे सर्वात उत्तम. एक-दीड तास राहणे हे मध्यम लक्षण आहे, पण रात्रंदिन त्याला बाळगणे हे सर्वात भयानक आणि ते आयुष्य कमी करणारे असते. येणारे नैराश्य हे अनेक व्याधी आणि अडचणी यांना वाढवितात. आरोग्याला अहितकारक असे ते आहे. यावर उपाय दोन, बाह्य परिस्थितीशी तडजोड आणि दुसरे सहनशीलता व आंतरिक मनोबल वाढविणे.

ही सहनशीलता आणि आंतरिक शक्ती कशी वाढते? याचे उत्तर भगवंत दुसऱ्या अध्यायात सविस्तर देतात.

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ २-५६ ॥

{दुःखदायक प्रसंगी ज्याच्या मनाला खेद वाटत नाही, सुखांच्या प्राप्तीविषयी ज्याला मुळीच इच्छा नाही, तसेच ज्याचे प्रीति, भय व क्रोध नाहीसे झाले आहेत, असा मुनी स्थिरबुद्धी म्हटला जातो.}

गीतेचा उद्देश मनोबल व अनात्रिक आंतरिक मनोबल वाढविणे आहे. पहिला अध्याय हा अर्जुनाच्या मनाचा नेमका शोध घेणे या उद्देशाने आहे.

विरक्तं असावें विरक्त । विरक्तं असावें हरिभक्त । विरक्तं असावें नित्यमुक्त । अलिप्तपणें ॥ ३५ ॥

[विरक्ताने कमालीचे अलिप्त व हरिभक्त असावे. हरीने ठेवले त्यांत समाधानी असणे हीच हरिभक्ती आहे. कर्तव्ये करतांना कोणत्याही गोष्टींत गुंतून जाऊ नये].

वरील ओवीत ज्ञानदेव गीतेच्या अंतरंगात शिरण्याआधी अधिकाराची जाणीव करून देत आहेत. विरक्ती साधून मीच परब्रह्म आहे [सोहं] या भावात राहणे हे ज्याने जाणले तेच या वाचनाचे अधिकारी आहेत.

विरक्ती म्हणजे अलिप्तपणे जीवनाचा मार्ग आचरणे. म्हणजेच सारी कर्मे करून, आपला स्वधर्म आचरून कशातही न गुंतणे. ते संत नित्य ब्रह्मभावात रममाण झालेले असतात. विवेक आणि वेराग्य यांचे आधारेच ब्रह्मभाव प्राप्त होतो.

विरक्ती ही विवेकपूर्ण जाणीव आपल्याला कशातही गुंतू देत नाही. **“सारं कांही करायचं, पण कशात नाही अडकायचं”** हाच जीवनाचा आधार भूत मंत्र झाला पाहिजे.

स्वामी रामसुखदासजी यांनी तर खूप पुढचा विचार केला होता. जीवन असेपर्यंत तर अलिप्तता हवीच, पण मरणांती सुद्धा पार्थिवाद्वारा अलिप्तता साधावी हे त्यांनी जगाला दाखविले

त्यांचं जीवन म्हणजे मूर्तिमंत भगवद्गीता होती. ज्ञान-भक्तीच्या संगमावर कर्मांचं प्रयाग उभं करून अखंड ध्यानानंदात असलेलं त्यांचं जीवन होतं. अनेक ग्रंथ लिहून असंख्य माणसांना- विशेषतः आध्यात्मिक साधकांना – त्यांनी व्यवहारात सहज उतरवता येईल असं मार्गदर्शन केलंय. त्यांच्या गीतेवरच्या महाग्रंथाचं नाव आहे **‘साधक संजीवनी गीता’**.

त्यांची स्वतःची अशी संपत्ती नव्हतीच. पण वापरातल्या ज्या वस्तू होत्या त्यांची व्यवस्था लावण्याविषयी आपल्या **‘ईच्छापत्रात’** त्यांनी ज्या सूचना दिल्या होत्या त्यापासून आपण खूप बोध घेऊ शकतो.

आपल्या मृत्युपत्रात त्यांनी व्यक्त केले विचार फार विचार करविणारे आहेत. पहा त्यांचे विचार !

आपल्या पार्थिवाचं (मृत देहाचं) दहन कोणत्याही विशेष जागी न करता एखाद्या जल प्रवाहाच्या काठी जिथं गायीवासरं पाणी पिण्यासाठी येतात – बसतात – जिथल्या मातीत त्यांची पावलं उमटतात अशा ठिकाणी केलं जावं.

अस्थिविसर्जन वगैरे न करता वाच्याबरोबर राख उडून जाईल – हाडांचे अवशेष पाण्यात जाऊन जलचरांना उपयोगी पडतील किंवा मातीत नष्ट होतील. माझे कपडे, इतर वस्तू, एवढंच काय पण चष्मा नि चपला सुद्धा एखाद्या गरीबाला देऊन टाकाव्यात. माझी पुस्तकं ग्रंथालयात विषयानुसार असलेल्या विभागात ठेवली जावीत. त्यांच्यासाठी स्वतंत्र विभाग, कपाट असं कांहीही करू नये.

विशेष म्हणजे माझी जयंती-पुण्यतिथी साजरी करू नये कोणत्याही वास्तूला माझं नाव दिलं जाऊ नये, माझ्या स्मृतिप्रित्यर्थ कोणतीही स्पर्धा किंवा उपक्रम सुरू केला जाऊ नये. मी देह ठेवल्यावर माझा कोणताही अवशेष, स्मृती काहीही मागे ठेवू नये.

समाधी वगैरे काहीही बांधू नये. कोणतेही विशेष उपचार – विधी केले जाऊ नयेत. कोणतंही अस्तित्व राहू नये. उरू नये.

खूप शिकावे अशी ही पूर्ण विरक्ती आहे.

श्रीकृष्णांची विरागी वृत्ती

भगवान श्रीकृष्ण यांनी ज्या ज्या राजांना हरवून वा वध करून खल-निर्दालन केले ते ते राज्य आपल्या राज्याला जोडले नाही, तर उचित अशा वारसाला ते प्रदान केलं.

आपण सारे करूनही निरपेक्ष राहू शकलो, म्हणजे आपल्याला अनासक्ती योग समजला असे होईल.

अशी विरक्त वृत्ती धारण करणारे, मीच ब्रह्म आहे अशी भावना नित्य ठेवणारे जे आहेत, त्यांनाच या तत्वज्ञानाचा आस्वाद घेता येईल.

गीतेतील आशयाचा आस्वाद कसा घ्यावा

जैसें शारदीचिये चंद्रकळे। माजि अमृतकण कोंवळे। ते वेंचिती मनें मवाळें। चकोरतलगें ॥५६॥

{ज्याप्रमाणे शरद ऋतूच्या चंद्रकिरणातील अमृताचे कोमल कण चकोराची पिले मृदु मनाने वेचतात,}

शरद चांदणी, हळूवार मन, करुनी आस्वादा घेती ।

चकोर पिले अति गोडीने, अमृतकण सेवन करिती ॥ १.

तियापरी श्रोतां । अनुभवावी हे कथा । अतिहळुवारपण चित्ता । आणूनियां ॥ ५७ ॥

{त्याप्रमाणे चित्त अगदी हलके करून (वासनांचा जडपणा टाकून) मग श्रोत्यांनी ही कथा अनुभवावी.}

तैसे मृदुल मनासी करुनि, अनुभव येता चित्ती धरी ।

आशय अमृत सेवन करिता, हृदयी प्रगटे सहजी हरी ॥ १.

अतिहळुवारपण चित्ता । आणूनियां –

मनात कोणतेही विचार नसावे. मला हरी प्रसन्न आहे, अशी भावना असावी. प्रत्येक ओवीतील समजणारा आशय हा खास माझेसाठीच आहे, अशी श्रद्धा असावी. [म्हणूनच हे तुमच्यापर्यंत वाचनासाठी आले आहे]

हें शब्देवीण संवादजे । इंद्रियां नेणतां भोगिजे । बोलाआधि झोंबिजे । प्रमेयासी ॥ ५८ ॥

{हिची चर्चा शब्दावाचून करावी. (मनातल्या मनात हिचा विचार करावा.) इंद्रियांना पत्ता लागू न देता हिचा उपभोग घ्यावा व हिच्यात प्रतिपादक शब्दांच्या अगोदर त्यात सांगितलेल्या सिद्धांतांचे आकलन करावे.}

शब्देविण संवाद साधुनी, इंद्रिया कळु ना देता ।

बोलाआधी उकली प्रमेया, अमृतकण सेवन करिता ॥ १.

हैं शब्देंवीण संवादजे- शब्द जो नेहमी अर्थ सांगतात त्यापलीकडे चिंतन करावे. आतील गूढ आशय अनुभवावा. आईला लेकराची भाषा विना शब्द असूनही समजते. ते प्रेम , तो जिव्हाळा हा ग्रंथ वाचतांना हवे. शब्द आणि भाव यांची संगत अशी जुळावी कि, शब्द मुखातून बाहेर पडण्याआधीच वक्त्याच्या भावनांशी अशी एकरूपता साधावी कि, वैखरी न ऐकताच मनी भावार्थ यावा.

इंद्रियां नेणतां भोगिजे- इंद्रियांची ओढ विषयानंदाच्या भोगाकडे असते. परंतु आपण घेत असलेला अनुभव हा कोणत्याही इंद्रियांच्या विषयाचा आशय नसून, विषयांचे पलीकडे असणारे जे ब्रह्मसुख आहे, त्याचा अनुभव आहे. म्हणून इंद्रियांना त्यांचा स्पर्श नको.

इंद्रियांना त्यांच्या कामात स्वारस्य वाटावे, म्हणून विषयात आनंद ठेवलेला आहे. तो क्षणिक असतो. व तो अडकवून ठेवणारा असल्याने बंधन करतो.

विषयातील आनंद हा भोगण्यासाठी नसून कार्यात अरुची होऊ नये यासाठी आहे, हे नीट समजले पाहिजे.

यांतील तत्वे शब्दांमध्ये सापडतील अशी अपेक्षा न करीता, शब्दांमागील अभिप्रेत असलेल्या अर्थाकडे सतत शोधक नजर ठेवून शब्दाविण अंतरी संवाद साधावा.

‘शब्देविण संवाद’ हा चिंतनाने साधतो. तो माणसाला खोलवर नेतो. सूक्ष्म प्रश्नांची उत्तरे देखील सूक्ष्म — भावदर्शक असतात. वाचलेल्या वा ऐकलेल्या शब्दांनी सुरु होतात, पण त्या मर्यादित शब्दाने संपत नाहीत. शब्दापलीकडल्या चिंतन, रवंथात गहन आशय गवसतो.

तान्ह्या बाळाला कुठे काही सांगता येते? आई मात्र सारे काही समजून जाते. तसंही स्वतःचे मुल कितीही जाणते असले तरीही लेकराच्या भावना समजायला किमान आईला तरी शब्दांची गरज भासत नाही.

शांत बसून विचार करू लागले म्हणजे, मन अत्यंत सूक्ष्म होते, तेंव्हा मनाची संवेदना ही हृदयस्थ भगवंताच्या प्रेरणेने अत्यंत संवेदनशील होऊ लागते, वृत्ती व्यापक होतात. त्यांच्या आधारे विश्वमनाशी देहमनाचा संयोग होतो आणि मन तद्रूप झाले की मग या सृष्टीमध्ये भरलेला हा अतिसूक्ष्म नाद, ही संवेदना अंतरंगात उदयाला येऊ शकते.

आंतल्या आवाजाद्वारे आपल्याला सखोल ज्ञान होते. रमण महर्षींच्या समोर नुसते बसून न बोलताही उत्तरे मिळत. हा संवाद आई लेकरांच्या सारखा शब्दविणा असतो.

ज्ञानदेव आपल्याला तशा व्यापकत्वात जाऊन आशयांचा आस्वाद घ्यायला सांगतात. तिथे चिंतनाचे चांदणे पसरते. त्या चांदण्यांची पौर्णिमा होते, शब्देविण संवाद हा स्वतःचा स्वतःशी झालेला व्यापक आणि सखोल संवाद ठरतो.

यातील अनुभूति ही इंद्रियांच्या जाणिवे पलीकडली आहे म्हणून इंद्रियांना कळू न देता – म्हणजेच इंद्रियातीत अंतर्मुख होऊन – यांची प्रतीति भोगावी. इंद्रिये जागृत असली की ती भल्याभल्यांनाही बहिरंगी बनविते

जैसे भ्रमर परागु नेती । परी कमळदळें नेणती । तैसी परी आहे सेविती । ग्रंथीं इये ॥ ५९ ॥

{कमलातील पराग भुंगे घेऊन जातात, परंतु कमळाच्या पाकळ्यांना त्याची खबरही नसते त्याप्रमाणेच या ग्रंथातील तत्वांचे सेवन करावे.}

अलिंगण पराग नेती अलगद, कमळदलांना ना कळता ।

तैसे ग्रंथी अनुभव घ्यावा, मृदुल मने सेवन करिता ॥ १.

नित्य नूतन देखिजे। गीतातत्व

तेथ हरु म्हणे नेणिजे। देवी जैसें कां स्वरूप तुझें। तैसें हें नित्य नूतन देखिजे। गीतातत्व॥७१॥

{त्यावर शंकर म्हणाले, “हे देवी, ज्याप्रमाणे तुझ्या स्वरूपाचा अंत लागत नाही त्याप्रमाणे गीतेचाही अंत लागत नाही. हे गीतातत्व पहावयास जावे तेव्हा नवीनच आहे असे दिसते.}

पुसता जगदंबा शिव सांगे, तंव स्वरूपा ना अंत जसा ।

नित्यचि नूतन तत्व गीतेचे, अथांग सागर असे तैसा ॥ १.

शिव आणि त्यांची अर्धांगिनी असणाऱ्या शक्ती, या उभयतांचा संवाद चाललेला होता, तो अर्जुनाच्या निमित्ताने.

युद्धप्रसंगी प्रगट झालेल्या गीताबोधाची महती गाताना भगवान शंकरांना आलेले उमाळा आणि जिंढाळा-भरते पाहून त्याबाबतचे कुतूहल भवानी, आदिगुरु अशी महती असलेल्या शिवाला विचारते, काय भगवन् आपल्याला आद्य गुरु म्हणतात. पण आपण नेहमी गीतेची महती गात असता, काय हे? त्यावर शंकर म्हणाले, हे देवी ज्याप्रमाणे तुझ्या प्रकृती स्वरूपात जसे नित्य नाविन्य असते, त्याप्रमाणे गीतातत्वाचे आहे. विचार करावयास जावे तेव्हा ते रोज नवीनच आहे असे दिसते.

आपल्या अर्धांगिनीला वाटलेल्या विस्मयाचे निराकरण घडवून आणताना भगवान शंकरांनी दिलेल्या उत्तराचे ज्ञानदेव कथन करतांना म्हणतात,

“देवी जैसें कां स्वरूप तुझें। तैसें हें नित्य नूतन देखिजें। गीतातत्त्वा॥” {७१}

{त्याप्रमाणे गीतेचाही अंत लागत नाही. हे गीतातत्व पहावयास जावे तेव्हा नवीनच आहे असे दिसते.} गांधीजी म्हणत, मला सर्व प्रश्नांची उत्तरे गीतेत मिळतात.

देवी, आपण उभयता अनादी काळापासून दाम्पत्यपणे नांदत आलेलो असलो तरी प्रत्येक क्षणी मला तुझे नूतन दर्शन घडते.. असे उत्तर भगवान शंकर त्यांच्या पत्नीला देतात. प्रतिक्षणी पालटणारे विश्व त्यांना क्षणभंगुर नव्हे तर नित्य नवे, ताजे दिसते-जाणवते.

युगानुयुगे मार्गदर्शक ठरणारा असा हा विचार आहे. कित्येक वर्षे लोटली तरी तो विचार आजही प्रेरणादायी, मार्गदर्शक आहे. कारण तो नित्य नूतन आहे. प्रत्येकवेळी त्यातून येणारा बोध, येणारी अनुभूती ही नित्य नूतन अशीच आहे. जितकी जाणण्याची खोली वाढते, पुन्हा वाचतांना नवीन जाणिवेच्या रुंदावल्या कक्षांनी, तेवढा नवा आशय उमगतो हा अनुभव आहे.

गीतेतील सातशे श्लोकावर ज्ञानेश्वर माऊलीने केलेले ९००० च्यावर शब्दबद्ध केलेलं भाष्य आहे. निरूपण आहे. सर्वसामान्य माणसाला गीतेचा गहन अर्थ समजावा यासाठी केलेली ही निर्मिती आहे.

गीतेप्रमाणे ज्ञानेश्वरीत येणारा विचार, अनुभूती, बोध हा नित्य नूतनच आहे. नऊ हजारांच्या वर ओव्यांची ज्ञानेश्वरी तीच आहे. पण त्यातून येणारा बोध, अनुभूती ही नित्य नूतन असल्याने ज्ञानेश्वरी ही आवडीने वाचली व ऐकली जाते.

सद्गुरुंच्या आशिर्वादाने ज्ञानाची क्षितिजे रुंदावत, हे नवेपण येत असते. सद्गुरू हे शिष्याला दरवेळी असे नित्य नुतन अनुभव देत असतात. यातूनच त्यांचा अध्यात्मिक विकास होतो. अशा या गीतातत्वामुळेच त्यालाही त्या अमर तत्वाचा बोध होतो व अमरत्व प्राप्त होते.

ऐसे जें अगाध । जेथ वेडावती वेद । तेथ अल्प मी मतिमंद । काई होये ॥ ७३ ॥

{असे हे गीतार्थाचे काम गहन आहे. या कामी वेदांचीही मती कुंठित होते आणि मी तर पडलो मंदमती. तेव्हा तेथे माझा पाड कसा लागणार?}

हें अपार कैसेनि कवळावें । महातेज कवणें धवळावें । गगन मुठीं सुवावें । मशकें केवीं ॥७४॥

{या अमर्याद गीतार्थाचे आकलन कसे होणार? सूर्याला कोणी उजळावे? चिलटासारख्या क्षुद्र प्राण्यास हे आकाश आपल्या मुठीत कसे धरून ठेवता यावे?}

वेदांची मति जेथं न चाले, मतिमंद मी अल्पमती ।

कैसे कवळावे मी आशया, मशका गगन न ये हाती ॥ १.

परी एथ असे एकु आधारु। तेणेंचि बोले मी सधरु। जे सानुकूळ श्रीगुरु। ज्ञानदेवो म्हणे॥ ७५॥

{असे आहे तरी ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, या कामी मला एक आधार आहे. ज्या अर्थी या कामी श्रीगुरु निवृत्तिराय यांची अनुकूलता आहे त्याअर्थी त्यांच्या आधारावर धीर धरून मी बोलतो. गीतार्थ सांगण्याचा यत्न करतो.}

जयातें कामधेनु माये। तयासी अप्राप्य कांहीं आहे। म्हणौनि मी प्रवर्तों लाहें। ग्रंथीं इये॥ ७९॥

{कामधेनु ही ज्याची आई आहे त्याला न मिळण्यासारखे काय आहे? आणि म्हणूनच मी या ग्रंथाला हात घातला आहे}

समर्थ परि आधार गुरूचा, बळे त्याच मी बोलतसे ।

कामधेनुचा वत्स म्हणोनी, प्रवर्तलो धैर्यासरसे ॥ १.

तरी न्यून ते पुरतें । अधिक तें सरतें । करूनि घेयावें हें तुमतें । विनवितु असे ॥ ८० ॥

{तरी उणे असेल ते पुरते व अधिक असेल ते मान्य करून घ्यावे अशी माझी आपणास विनंती आहे.}

उणीव असता, पूर्ण करावे. अधिकालागी सोडावे ।

आपणाशी ही असे विनंती, गोड मानुनी हे घ्यावे. ॥ १.

आता गीतेच्या श्लोकाकडे ज्ञानदेव वळतात.

श्रीमद्भगवद्गीता हा ग्रंथ म्हणजे श्रीमती भगवता गीता ! श्री लक्ष्मीचे मानसिक अस्तित्व असलेला भगवंताने स्वतः सांगितलेला ग्रंथ आहे. **गीता शास्त्रं इदं पुण्यं** हा पुण्यदायी ग्रंथ आहे.

ही भगवंताची स्वतःची कृती आहे. स्वतःचे वाणी द्वारा प्रगटन आहे. भगवान श्रीकृष्ण स्वतःला अर्जुनाचा सखा समजतात. **भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमं [४/३]** गीतेचे यथार्थ आकलन श्रीकृष्णाचा सखा झाल्याशिवाय होत नाही. महाभारत युद्धाचे आधी धृतराष्ट्राला संजया बरोबर निरोप पाठवितांना श्रीकृष्ण म्हणतो, **‘कृष्णो धनंजय स्यात्मा कृष्णस्यात्मा धनंजयः {कृष्णाचा आत्मा धनंजय आहे. आणि धनंजयाचा आत्मा श्रीकृष्ण.}** इतकी समरसता साधली की गीता आशय सहजी ज्ञात होऊ लागतो.

भगवंत अर्जुनाला सांगतात, **‘गीता मे हृदयं पार्थ ‘**

गीतेतील प्रत्येक शब्द हा मंत्र आहे असे म्हणूनच श्री ज्ञानदेव म्हणतात. यातील अक्षरे हे मंत्र आहेत.

गीतेचा पहिला अध्याय हा ‘विषाद योग’ म्हणून ज्ञात आहे. भगवंताकडे विषाद व्यक्त केला, तरी तो ‘योग’ होतो. त्याचेशी जोडले जाण्याची ती एक पायरी होते. आपले मन अगदी मोकळे करणे ही सख्यत्व भक्ती ‘आत्मनिवेदन’ नवधा भक्तीतील सर्वोच्च भक्ती आहे.

गीता **‘स्वयं पद्मनाभस्य’** मुख कमलातून निघालेली अमृतवाणी आहे.

गीतेचा हा अध्याय चार विभागात आहे. पहिला विभाग आहे तो, १ ते २० श्लोक. ज्यांत पूर्वपीठीका वर्णिली आहे अर्जुनाची व्याधी नेमकी काय आहे हे त्याने समजते.

दुर्योधनाकडे युद्धासाठी जास्त संख्याबल आहे. परंतु हेतू अधर्माचा आहे.

दुसरा विभाग श्लोक २१ ते २५ , ज्यांत अर्जुनाची कुणाशी युद्ध खेळणे आहे, हे पाहण्याची इच्छा आहे. अर्थात त्याची प्रतिक्रिया निराशेची- मोहाची आणि शोकाची होती.

तिसरा विभाग श्लोक २६ ते २८ ज्यांत अर्जुनाला आपले मनोबल कमकुवत झाल्याची जाणीव आहे. त्याचा शोध आणि वेध घेते. आसक्ती हत्यातील प्रधान दोष जाणवतो.

चवथा विभाग २८ ते ३५ आहे ज्यात विषादाच्या परिणामाचे उरलेला भाग आहे. विषाद व त्याचे पर्यवसन कसे घडले ते दर्शविणारा आहे.

अंतिम भागात ३६-४५ मध्ये मोह आणि आसक्ती यांचे परिणाम दिसतात.

वस्तुतः ज्यावर राज्य करीत आहे, ते पांडूचे असूनही ते बळकावून घेणारा; या अर्थी 'धृतराष्ट्र' हे नांव व्यासांनी दिले. युद्धात काय घडले, अशी पृच्छा तो संजयला करतो. दोन्ही पक्ष त्याचेच असतांना 'मामकाः' आणि 'पाण्डवाश्चैव' अशी विभागणी करतो. 'मी' 'माझे' हा अहंभाव गीतेच्या सृजनास कारण झाला. तिची जन्मभूमी 'धर्मक्षेत्र' आहे.

विष्णू सहस्रनामात त्यांचे एक नांव 'धर्म' हेही आहे. आणि 'धर्मविदुत्तम' हेही आहे. तो धर्म आहे आणि उत्तम जाणतोही.

धर्मक्षेत्र हे धर्माचे क्षेत्र आहे. आपला देह हेच ते क्षेत्र. अध्याय तेरावा हेच सांगतो. देहातील जाणून घेण्याची जागा अंतःकरण हेच धर्मक्षेत्र आहे.

सोळाव्या अध्यायातील दैवी आणि आसुरी संपदा यांचे हे युद्ध आहे. शरीर हे कार्य करणारे असल्याने कुरुक्षेत्रही आहे. या देहात जोवर आपली वस्ती आहे, तोवर स्वकर्म करणे हेच सिद्धी दायक ठरते.

’स्व स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः॥१८/४६॥

आपल्या वाट्याला आलेली विहित कर्मे निष्ठेने करून ईश्वराला अर्पण करणे हाच धर्म आहे. ईश्वर पूजन आहे असे गीता सांगते. आता गीतेतील आशयाचा आणि त्याने मानवी मनाचे पैलू उकलविणाऱ्या विविध पैलूंचे मनोज्ञ दर्शन घेऊ या खरे तर या वाचनाशी तादात्म्य झालात तर बऱ्याच जागी आपल्याला आपलेच दर्शन होई. या द्वार आपली अंतर्मुखता वाढीस लागेल आणि सहजी शुद्धी होत राहिल हेच तर ज्ञानेश्वरीचे वैशिष्ट्य आहे.

गीता ग्रंथास सुरुवात- राजा धृतराष्ट्र याची संजयास पृच्छा

धृतराष्ट्र उवाच -

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः । मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

{धृतराष्ट्र म्हणाले, हे संजया, धर्मभूमी असलेल्या कुरुक्षेत्रात युद्धाच्या इच्छेने एकत्र जमलेल्या माझ्या आणि पांडूच्या मुलांनीही काय केले?}

येथे धर्म-क्षेत्रे (जेथे धार्मिक कार्ये केली जातात असे ठिकाण) हा शब्द अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. कारण कुरुक्षेत्र युद्धभूमीवर पुरुषोत्तम श्री भगवान हे अर्जुनाच्या बाजूने उपस्थित होते. कुरूचा पिता धृतराष्ट्र हा आपल्या पुत्रांच्या अंतिम विजयाबद्दल अत्यंत साशंक होता.

आणि त्यामुळेच त्याने आपला सचिव संजय याच्याकडे विचारणा केली की, “त्यांनी काय केले?” पूर्ण निर्धारयुक्त युद्ध करण्याच्या तयारीनेच स्वतःचे आणि आपला धाकटा भाऊ पांडू याचे पुत्र, कुरुक्षेत्र येथील रणभूमीवर एकत्र आले असल्याची त्याला पुरेपूर खात्री होती. तरीसुद्धा त्याची विचारणा महत्त्वपूर्ण आहे.

भावाभावांमध्ये तडजोड व्हावी अशी त्याची इच्छा नव्हती आणि त्याला युद्धभूमीवरील आपल्या पुत्रांच्या विधिलिखिताबद्दल निश्चितपणे जाणून घ्यावयाचे होते.

कुरुक्षेत्राचा वैदिक साहित्यामध्ये, स्वर्गातील देवतांसाठी सुद्धा पूजनीय असे स्थान म्हणून उल्लेख करण्यात आला आहे आणि अशा पवित्र कुरुक्षेत्रावर युद्ध करण्याचे ठरविल्याने, युद्धातील अंतिम निर्णयावर होणाऱ्या परिणामाने तर धृतराष्ट्र आणखी भयभीत झाला.

याचा प्रभाव, अर्जुन व इतर पांडुपुत्र हे स्वाभाविकतःच सद्गुणी असल्यामुळे त्यांना अनुकूल असाच होणार हे तो अंतरंगी उत्तम रीतीने जाणून होता.

संजय हा व्यासांचा शिष्य होता. तो जरी धृतराष्ट्राच्या कक्षामध्ये होता तरी व्यासांच्या कृपेने तो कुरुक्षेत्र येथील युद्धभूमी पाहू शकत होता. यासाठीच धृतराष्ट्राने युद्धभूमीवरील परिस्थितीबद्दल त्याच्याकडे विचारणा केली.

तरी पुत्रस्नेहें मोहितु । धृतराष्ट्र असे पुसतु । म्हणे संजया सांगे मातु । कुरुक्षेत्रींची ॥ ८५ ॥

{तर मुलांच्या ममतेने वेडा झालेला धृतराष्ट्र संजयास प्रश्न करू लागला. तो म्हणाला, संजया, कुरुक्षेत्रीची हकिकत काय आहे ती मला सांग.}

पुत्रस्नेहे मोहित पुरता, धृतराष्ट्र पृच्छा करिता ।

सांग संजया, कुरुक्षेत्राची, काय रणावरली वार्ता?॥ १.

धृतराष्ट्र म्हणाला - हे संजया, पुण्यभूमी अशा कुरुक्षेत्रावर जमलेले युद्धोत्सुक असे माझे पुत्र व पांडव ह्यांनी काय केले?

हे युद्ध अधार्मिक आहे हे जाणूनही, व अनेक जणांनी, अगदी विदुर यांनी सांगून सुद्धा केवळ ममत्वाने धृतराष्ट्राने हे युद्ध न होण्यासाठी प्रयत्न केले नव्हते. तो ममतेपुळे अंतर्बाह्य आंधळा झालेला होता. संजय जे घडेल तेच सांगेल याची त्याला खात्री होती.

‘माझे’ आणि ‘त्याचे’

कौरव सेनेचा अधिपती भीष्म असतांनाही दुर्योधन आधी गुरूकडे जाऊन पांडव सेनेबद्दल सांगतो. आपण राजा आहोत हा अहंभाव असल्याने, तो गुरूला जणु आदेश देतो;

‘पश्य एतां पांडुपुत्राणां’ तो त्या सैन्याला धर्मराजाचे किंवा अर्जुनाचे सैन्य असे न म्हणता, पांडूच्या मुलांचे असे म्हणतो. आणि टोचून म्हणतो ‘तंव शिष्येण द्रुपदपुत्रेण व्यूढां ‘ त्यात द्रुपदा विषयीचा जुना तिरस्कार जागृत करतो. द्रुपदाने तामस यज्ञ करून, यज्ञाचे फलित म्हणून धृष्टद्युम्न खास द्रोणाच्या हत्येसाठी मिळविला होता. आणि हे सर्वांना ठाऊक होते.

दुर्योधन म्हणतो, शिकला तुमच्याकडून आणि आता योजनाही तोच करतोय. बुद्धिमान आहे म्हणून त्याला हे सारं अवगत आहे. दुर्योधन हे सांगून द्रोणांच्या तमो-भावनेला अजून पेटवत होता, कारण तेच त्याच्या फायद्याचं होतं.

पांडवांच्या सेनेतील मुख्य योध्यांचे वर्णन ‘महेश्वास {न भिणारे आणि अतिशय शूर} आणि महारथी {एकाच वेळी १०,००० सैनिकांशी लढू शकणारे अशी दैवी शक्ती असलेले धनुष्यबाण असलेले असे शूर योद्धे इश्वास म्हणजे धनुष्य}

असे करून आपल्या सेनेचे वर्णन करतो. आपल्या सेनेचा निष्ठा भाव व्यक्त करतांना ‘मदर्थे त्यक्त जीविताः’ असे प्रौढीने सांगतो.

तीच सेना पाहून अर्जुन मात्र, उद्गारतो,

“येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च। त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च॥ १/३३

{असे आपुलकीचे करुणाग्रस्त वचन बोलतो. दुर्योधनाचा युद्धाचा हेतू स्वार्थी आहे. मात्र अर्जुन अद्यापही नीतिधर्म स्मरून बोलतो.

सैन्याच्या क्षमतेबद्दल दुर्योधन द्रोणांना म्हणतो,

‘अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥

{भीष्मपितामहांनी रक्षण केलेले आपले ते सैन्य सर्व दृष्टींनी अजिंक्य आहे; तर भीमाने रक्षण केलेले यांचे हे सैन्य जिंकायला सोपे आहे.}

या ठिकाणी दुर्योधनाने तुलनात्मक शक्तीचा अंदाज व्यक्त केला आहे. सर्वांत अनुभवी सेनापती पितामह भीष्म यांनी सैन्याचे विशिष्टपणे रक्षण केल्यामुळे आपल्या सैन्याची शक्ती ही अपरिमित आहे असे त्याला वाटते. उलटपक्षी, कमी अनुभवी असलेल्या सेनापतीने म्हणजेच भीमाने रक्षिलेले पांडवसैन्य हे सीमित आहे.

भीम हा भीष्मांच्या उपस्थितीत नगण्यच होता. दुर्योधन भीमाचा नेहमीच मत्सर करित असे. कारण तो पूर्णपणे जाणून होता की, जर त्याचा मृत्यू होणारच असेल तर, तो भीमाकडून होईल. पण त्याचबरोबर अत्यंत श्रेष्ठ सेनापती भीष्म यांच्या उपस्थितीमुळे त्याला स्वतःच्या विजयाची खात्री होती.

या युद्धात आपला विजय होईल या आपल्या निष्कर्षाचा त्याला विश्वास पटला होता.

ते हे आमचे ११ अक्षौहिणी सैन्य फक्त पांडवांचे ७ अक्षौहिणी सैन्य असल्याने 'पर्याप्त' असे बोलतो. या श्लोकाचे वेगळाले अर्थ लावलेलं आहेत. हा अर्थ लावू तसा आहे.

द्रोण हे उभय सेनेचे गुरु असल्याने त्यांना प्रत्येकाची शक्ती स्थाने आणि दुर्बलता याची कल्पना आहे.

भीष्मांनी सर्व बाजूंनी सेनापति होऊन रक्षण केलेले सैन्य अजिंक्य आहे, पण त्यांचे त्या दांडग्या भीमाने सर्व बाजूंनी रक्षण केलेले सैन्य तुलनेने आपल्याहून अल्प आणि क्षुद्र जिंकण्यास सोपे आहे.

भीष्म पितामह हे कौरवांचे सेनापती आहेत तर भीम पांडव सेनेचा.

सैन्य संख्येने जास्त पण मनाने दुबळे असे कौरवांचे आहे हे द्रोण जाणून आहेत. पण दुर्योधनाला बोलून नाउमेद करित नाहीत.

युद्धाआधी अर्जुन आणि दुर्योधन दोघेही कृष्णाकडे जाऊन मदतीसाठी याचना केली असता दुर्योधनाने कृष्णाची सेना तर अर्जुनाने फक्त कृष्ण मागितला होता. त्यामुळे धर्म अर्जुनाजवळ आहे याची त्याला कल्पना होती. 'पर्याप्त' हे विशेषण तो वापरतो.

परंतु पुढे शंखध्वनी ऐकल्यावर सर्व कौरव भयभीत होतात असे वर्णन आहे.या युद्धावरून आपण हे शिकावे कि, धर्म आणि अधर्म यांचे विजय संख्येवर नव्हे तर मनोबल आणि हेतू यावर अवलंबून असतो.

कौरवांचा विजय हा भीष्मदेवांच्या उपस्थितीवरच अवलंबून आहे, हे दुर्योधनाला स्पष्टपणे कळून आले. युद्धामध्ये भीष्मदेव आणि द्रोणाचार्य यांच्या पाठिंब्याची त्याला खात्री होती. कारण ज्या वेळी सभेत द्रौपदीचे वस्त्रहरण केले जात होते, त्या वेळी तिने या दोघांकडे न्याययाचना केली होती, पण ते एक चकार शब्दही काढू शकले नव्हते’

हे दुर्योधन निश्चित जाणून होता. या दोघांच्या मनात पांडवांबद्दल जिव्हाळा असला तरी आताही ते या जिव्हाळ्याचा त्याग करतील.

भीष्म आणि भीम यांचा तात्विक अर्थ फार महान आहे, स्वामी अखंडानंद याचे तात्विक विश्लेषण करतांना सांगतात, भीष्म सर्वात वयोवृद्ध. ते प्राण आहेत. भीम हा वायुपुत्र आहे. तो हाच सेनेचे मनोबल आहे. दोघात संघर्ष म्हणजे, ‘प्रांस्पंदननिरोधनम्’

भीम या शब्दाची फोड करून पाहिले असता; भी आणि म यांत ‘श’ हा मुर्धन्य ध्वनी आहे. जो मस्तकाशी निगडीत आहे.

भीष्माने वासना –संपरित्याग केलेला आहे. ही अवरुद्धता जाणून कौरव सेनेबद्दल दुर्योधन सांगतो, “पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

{भीष्मपितामहांनी रक्षण केलेले आपले ते सैन्य सर्व दृष्टींनी अजिंक्य आहे;}

“भीष्म सेनापती आहे पण त्याचा कौरवांचे हित जपण्यात कसूर होऊ शकते. म्हणून सर्वांना तो आदेश देतो. “भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥ (सर्वांनी भीष्माचे रक्षण करावे. स्वार्थी दुर्योधन मनातून कचरलेला आहे हे यावरून ध्वनित होते.)

शंखध्वनी- भीष्म विचार करतो, आता हे सारे माझे रक्षणकर्ता असून मी रक्षित आहे. दुर्योधनाला उत्तेजित करण्यासाठी तो शंखध्वनी करतो. त्याच्या आवाजाने आसमंत दणाणून गेला. आधी कौरव सेनेचा शंखध्वनी होणे, हे युद्ध त्यांना हवे असल्याचे दर्शक आहे.

श्रीकृष्णाच्या रथाचे आगमन- ज्या इंद्रियाद्वारा आपण कार्य करतो ते शुभ्र हवेत. तरच श्रीकृष्ण आपल्याला सारथी म्हणून लाभेल. म्हणूनच व्यास अर्जुन रथाचे वर्णन करतांना म्हणतात,

“ततः श्वेतैहयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ । माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥१४॥

{यानंतर पांढरे घोडे जोडलेल्या उत्तम रथात बसलेल्या श्रीकृष्णांनी आणि पांडवाने (अर्थात पांडुपुत्र अर्जुनाने) ही दिव्य शंख वाजविले.}

भीष्मदेवांनी वाजविलेल्या शंखाशी तुलना करताना, श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांनी वाजविलेल्या शंखांचे दिव्य म्हणून वर्णन करण्यात आले आहे. दिव्य शंखांच्या नादाने असे सूचित करण्यात आले आहे की, पांडवांच्या पक्षात श्रीकृष्ण असल्याने विरुद्ध पक्षाला विजयाची अशा नव्हती. **जयस्तु पाण्डुपुत्राणां येषां पक्षे जनार्दनः-** पांडुपुत्रांसारख्या व्यक्तींचाच नेहमी विजय होत असतो. कारण भगवान श्रीकृष्ण त्यांचे सहकारी असतात आणि ज्या ठिकाणी भगवंत असतात, त्या ठिकाणी लक्ष्मीदेवीसुद्धा असते. कारण लक्ष्मीदेवी आपल्या पतीशिवाय कधीही एकटी राहता नाही. म्हणून विष्णू किंवा भगवान श्रीकृष्ण यांच्या शंखामधून उत्पन्न झालेल्या दिव्य शंखध्वनीद्वारे कळून आले की, भाग्य आणि विजय अर्जुनाची वाटच बघत होते.

याव्यतिरिक्त हे दोन्ही मित्र ज्या रथावर बसले होते, तो रथ अग्निदेवाने अर्जुनाला दान केला होता. यावरून आपल्याला असे लक्षात येते की, हा रथ त्रिलोकी कुठेही फिरविला तरी तो निश्चितपणे सर्वत्र विजयप्राप्ती करू शकतो.

शुभ्र धवल ते अश्व जुंपूनि, शोभे दिव्य रथ तो त्यांचा ।

स्वये सारथी हरि शोभतो, अर्जुन सज्जचि धैर्याचा ॥ १.

त्यानंतर श्वेतवर्ण अश्व जोडलेल्या महान् रथावर आरूढ होत्साते श्रीकृष्ण व अर्जुन यांनीही आपले दिव्य शंख वाजवले.

(श्वेतवर्ण अश्व जोडलेल्या महान् रथावर आरूढ होत्साते श्रीकृष्ण व अर्जुन यांनीही आपले दिव्य शंख वाजवले.

कठोपनिषद म्हणते, **इन्द्रियाणि हयानाहुः**[१.३.४]

इंद्रिये हेच देहरूपी रथाचे अश्व आहेत. मन आणि बुद्धी त्यांचे लगाम आहेत हे लगाम सांभाळणारा सारथी श्रीहरी [आपले परम चैतन्य] असेल तरच रथ सन्मार्गाने जाईल. [सारयाति अश्वान् इति सारथिः] अश्वाना ताब्यात ठेवतो तो सारथी. आत्मन हा रथी आहे. येथे माधव सारथी आहे आणि अर्जुन रथी आहे.

याचा अर्थ इंद्रियरूपी अश्वाना आपण भगवंताचे हाती द्यावे.

श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांचे शंखध्वनी- श्रीकृष्णाचा शंख पांचजन्य आहे.

अमरकोश नुसार ‘स्युः पुमांस पंचजनाः’ [२.६/१] श्रीकृष्णाने जन हिताचे विचाररूप ध्वनी करणारा शंख फुंकला. आणि अर्जुनाला देवाने निवात आणि कवच या दैत्यांचा विनाश केल्यावर पारितोषक म्हणून दिलेला ‘देवदत्त’ शंख फुंकला. देवाचे कार्य असते सज्जनांचे हितरक्षण आणि खल निर्दालन.

असंख्य दिव्य शंखांचे मोठाले ध्वनी ऐकून झालेल्या प्रतिक्रिया- कौरव सेनेत दहशत निर्माण होऊन सैन्य कचरले. कित्तेकांची भयाने बोंबडी वळली.

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

{पृथ्वी व आकाश ही दणाणून सोडणाऱ्या त्या शंखाच्या) तुंबळ घोषाने कौरवांची हृदये विदीर्ण केली.}

दुर्योधनाच्या पक्षातील भीष्म आणि इतरांनी जेव्हा शंखनाद केला, तेव्हा पांडवांची हृदये मुळीच विदीर्ण झाली नाहीत. अशा प्रकारच्या घटनांचा उल्लेख आढळत नाही; परंतु या विशिष्ट श्लोकामध्ये पांडवपक्षाच्या बाजूने करण्यात आलेल्या शंखध्वनीमुळे धृतराष्ट्रपुत्रांची हृदये

विदीर्ण झाली असे सांगितले आहे. याचे कारण म्हणजे पांडव आणि त्यांचा भगवान श्रीकृष्णावरील दृढ विश्वास होय. जो भगवंतांचा आश्रय घेतो, तो महाभयानक आपत्तीमध्येही भयभीत होत नाही.

रथ दोन्ही सैन्याचे अवलोकन करण्यासाठी दोन्ही सैन्यात नेण्याबद्दल अर्जुनाचे कृष्णाला सांगणे –

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

अर्जुनाला युद्धभूमीत येणे भाग पडले. यासाठीच युद्धभूमीवरील उपस्थित ज्येष्ठ व्यक्तींना पाहण्यास तो उत्सुक होता. रणांगणावर शांततेचा प्रयत्न करण्याचा जरी प्रश्नच नव्हता तरी त्या व्यक्तींना पुन्हा पाहण्याची आणि एका अनावश्यक युद्धाची मागणी करण्यात ते किती कृतनिश्चयी आहेत, हेही पाहण्याची त्याची इच्छा होती.

{हे अच्युता, माझा रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी उभा करा.}

२४ वा श्लोक सांगतो, हे ऐकून हृषीकेशाने तो दिव्य रथ दोन्ही सैन्यात मध्यभागी उभा केला. आणि अर्जुनाला म्हणतात, ‘उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरुनिति ॥ २५॥’

भगवंत शंखाद्वारा पुकारा करतात, ते ‘पांच-जनांसाठी {पांच-जन्य}- समस्त मानव प्रजेसाठी हे युद्ध आहे. याचा विचार रुजावा म्हणून. अर्जुन कृष्णाला रथ संग्राम स्थळी मध्यभागी घेऊन चल, मला कोणाशी लढायचे ते पाहायचे आहे. तोवर अर्जुन आपण येथे कशासाठी आलो आहोत आणि नेमके काय करायचे आहे, याची जाणीव ठेऊन आहे.

कृष्ण रथ सैन्यदलाच्या मध्यभागी आणतो, त्या रथाचे वर्णन आणि महती अशी;

जेथ अश्ववाहकु आपण । वैकुंठींचा राणा जाण । तया रथाचे गुण । काय वर्णू ॥ १४० ॥

{ज्या रथावर सारथ्याचे काम करणारा प्रत्यक्ष वैकुंठाचा राजा श्रीकृष्ण आहे, त्या रथाचे गुण काय वर्णन करावेत?}

याचा अर्थ विपरीत स्थिती असता, तिचे नीट अवलोकन करावे.

अश्व-लगामा धरि तो हाती, वैकुंठीचा जो राणा ।

काय वर्णने गुण त्या रथीचे, प्रभूचि सारथी, शब्दचि ना ॥ १.

जेथ अश्ववाहकु आपण । वैकुंठींचा राणा जाण- साक्षात वैकुंठीचा राणा श्रीहरी ज्या रथाचे सारथ्य करतो, तो रथ काय वर्णावा?

ज्ञानदेव सुचवितात आपला जीवन रथ भगवंताच्या कडे द्यावा. असां पूर्ण समर्पण भाव असला की, निर्धास्त निर्भय आणि चिंतामुक्त व्हाल. ज्याची ओढ आहे त्या वैकुंठीचा राणा तुम्हाल नेतो आहे, त्या जीवनाचा रथ नित्य मांगल्याचीच वाट दाखविणार.

ध्वजस्तंभावरी वानरु । तो मुर्तिमंत शंकरु । सारथी शारङ्गधरु । अर्जुनेसीं ॥ १४१ ॥

{रथावर लावलेल्या निशाणाच्या खांबावर शंकराचा अवतार असलेला प्रत्यक्ष वानर मारुती होता व शारंगधर श्रीकृष्ण अर्जुनाच्या रथाचा सारथी होता}

तया रथाच्या ध्वजस्तंभावर, हनूमंत साक्षात असे ।
मूर्तिमंत शिव ध्वजस्तंभावर, सारथी शारङ्गधर विलसे ॥ १.

ध्वजस्तंभावरी वानरु-

देहातील ध्वजस्तंभ ही मस्तकातील,सर्वोच्च जागा ज्याला सहस्रार चक्र म्हणून संबोधतात जेथे लहान बाळाची टाळू उडते ती; सहस्रार चक्राची जागा तेथे जीवही शिव होण्याची प्रतिक्षा करीत असतो. विचार शून्यता येण्यासाठी श्वासावर {हनुमान हा पवन पुत्र आहे} लक्ष ठेवावे, कारण मन व पवन एक दुसऱ्याशी निगडीत आहेत. असे माऊली सूचित करते.

हनुमान आपल्या जीवनात नित्य एकनिष्ठ राहिला त्याचे स्मरण होत रहावे आणि त्याने श्रीरामाची वचने ऐकली, तशीच कृष्णाची गीताही ऐकली.आपल्या जीवनात सुद्धा श्वास योगे मनावर पूर्ण ताबा ठेवणारे असावा असा संकेत याठिकाणी ज्ञानदेव देतात.

येथे अर्जुनाला भगवंत 'पार्थ' म्हणजे कुंती [पृथा] पुत्र असे संबोधतात. युद्धापूर्वी कुंतीने अर्जुनाला निरोप पाठविला होता, त्याकडे लक्ष वेधावे हा उद्देश आहे.

देखा नवल तथा प्रभूचें । प्रेम अब्दुत भक्तांचे । जे सारथ्य पार्थाचें । करीतु असे ॥ १४२॥

{पहा त्या प्रभूचे नवल ! त्याचे भक्ताविषयीचे प्रेम विलक्षण आहे. कारण (तो सर्वशक्तिमान परमेश्वर, पण) अर्जुनाच्या सारथ्याचेही काम करत होता.}

या प्रभूचे भक्तावरील प्रेम काय अद्भुत आहे, जो त्याचे आश्रयाला गेला, त्याच्या जीवनाच्या रथात तो भक्ताला मागे बसवितो. आणि सारथ्य स्वतः करून भक्ताची काळजी घेतो.

पाइकु पाठींसी घातला। आपण पुढां राहिला। तेणें पाञ्चजन्यु आस्फुरिला। अवलीळाचि॥१४३॥

{आपल्या दासाला पाठीशी घालून तो स्वतः युद्धाच्या तोंडावर राहिला. त्या श्रीकृष्णाने पांचजन्य नावाचा शंख लीलेनेच वाजवला} हे सख्य-भक्तीचे उत्तम उदाहरण आहे. अर्जुनाला सख्यत्व प्रदान केले आणि त्याची सारी जबाबदारी भगवंताने स्वतःकडे सहजी घेतली. भक्त जेव्हा भगवंतावर एवढा विश्वास ठेवतो, तेव्हा त्या भक्ताच्या रक्षणाची सर्व जबाबदारी भगवंत स्वीकारतो. भगवान रामकृष्ण परमहंस छान दृष्टांत देत. ते म्हणत- तान्हे मूल सर्वस्वी आईवर अवलंबून असते, तेव्हा आई त्याच्यासाठी खास वेळ देते, सख्य भक्तीत भक्ताला भगवंताखेरीज कोणाचाही आधार नसतो. महर्षी नारद आपल्या भक्ती सूत्रात म्हणतात-

‘तद् विस्मरणे परम व्याकुलता। तदपिर्त अखिल आचारिता।।’

कृष्णाने पांडवांसाठी काय केले नाही? याचे कारण पांडव कृष्णाशी अनन्य होते. अनेकदा एखादी गोष्ट आपल्या मनाविरुद्ध घडली की, आपल्या मनात सर्वात पहिल्यांदा हा विकल्प येतो की देवाने असे कसे केले? काही लोकांची मजल तर इथपर्यंत जाते की ते म्हणतात- 'भगवंताला आमचे चांगले पाहवले नाही.' खऱ्या भक्ताची भगवंताबद्दल कधीही तक्रार असत नाही. आपल्याला जे मिळाले आहे, ते भगवंताच्या कृपेने मिळाले असून, आपल्या पात्रतेपेक्षा जास्त मिळाले आहे, अशी त्याची धारणा असते.

खरा भक्त भगवंताशी असा अनन्य असतो. एखादी गोष्ट न मिळाल्यास 'आपल्या हिताची नसावी म्हणून भगवंताने दिले नसेल' असा त्याचा भाव असतो. हे सख्य भक्तीचे रहस्य आहे.

हा परमात्मा वा सद्गुरु कसा आहे? “पाइकु पाठीसीं घातला। आपण पुढां राहिला। तेणें पांचजन्यु आस्फुरिला। अवलीळाचि।।” आधी पाच ज्ञानेंद्रियं आणि पाच कर्मेंद्रियं यांनी ‘प्रपंचा’त अडकलेला जो साधक होता तो जेव्हा पूर्ण समर्पित होतो तेव्हा अशा साधकावरचं त्या सद्गुरुंचं प्रेम पाहा की त्याच्या जीवनाची सर्व सूत्र तो आपल्या हाती घेतो. तो सारथी बनतो आणि आपल्या भक्ताला पाठीशी घालतो.

त्याच्या जीवनसंघर्षांत तो सामोरा जातो. वरून पाहता, बाह्यरूपानं पाहता, पाच ज्ञानेंद्रियं आणि पाच कर्मेन्द्रियांचा ‘प्रपंच’ पूर्वीसारखाच भासत असतो, पण आता त्याच पाचांतून ‘पांचजन्या’चा मंगलघोष स्फुरत असतो,

हृषीकेश म्हणजे इंद्रियांना नियंत्रणात ठेवणारा. येथे अर्जुनाला गुडाकेश म्हटलेले आहे [श्लोक २४] गुडाकेश म्हणजे निद्रेवर विजय मिळविणारा.

अर्थात नित्य सावधान-जागृत. विवेकी ! ही विशेषणे भक्त कसा असावा याचे निर्देशन करतात.

जसे दुर्योधनाने द्रोणाला सांगितले हे सैन्य पहा. तसेच भगवंत अर्जुनाला सांगतात;

युद्धा आधी आई कुंती अर्जुनाला निरोप पाठविते;

तदर्थ क्षत्रिया सुते तस्य कालोऽय मागता (महाभारत उद्योग ३७/१०)

[मुला, आता ती वेळ आली आहे, जेव्हा क्षत्रिय स्त्रीच्या पोटी जन्म घेतलेल्या तू, आवश्यक असे क्षत्रिय धर्माचे पालन कर. जनहिताचा मार्ग अनुसर.]

याची आठवण रहावी, म्हणून भगवंत त्याचे संबोधन 'पार्थ' असे योजीतात.

पार्थ याचा आणखी एक अर्थ आहे; अंतिम सत्याचा शोध घेणारा. हेच प्रत्येकाचे जीवन ध्येय आहे.

अर्जुनाचे अवलोकन- अर्जुन सैन्याकडे दृष्टीक्षेप टाकतो. त्यावेळी त्याची क्षत्रिय वृत्ती लोप पावून मोहग्रस्त स्वधर्म विसर पाडणारी करुणा ग्रस्त वृत्ती उफाळून आली. तो सैन्य आणि लढवय्ये याना न पाहता त्यांच्यातील नातेसंबंध आणि जवळीक या दृष्टीने पाहतो.

यजुर्वेद सांगतो [आमच्याशी शत्रुत्व असणाऱ्यांना चिरडून टाका]

अर्जुनाच्या अशा प्रसंगी उद्भवलेल्या अयोग्य वृत्तीबद्दल पुढे दुसऱ्या अध्यायात फटकारतो.

हा कारुण्याचा चिखल या युद्ध प्रसंगी किती विपरीत आहे?

असा विषम विचार अयोग्य आहे.

कारुण्य ग्रस्त अर्जुनाची स्थिती- आपण युद्ध करून आपल्याच कुलाचा घात करू. आणि ज्यांनी आपल्याला शिकवले-मोठे केले त्यांच्यावर मी शस्त्र उगारणे हे पाप आहे. अशा विचाराने त्याला कंप सुटला

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ १-२८ ॥

{हे कृष्ण! या प्रकारे युद्ध करण्याच्या इच्छेने प्रेरित झालेल्या माझ्या नातेवाईकांना आणि मित्रांना पाहून माझ्या शरीराच्या सर्व अवयवांना कंप सुटला आहे आणि माझे मुख कोरडे पडले आहे.}

भगवंतांवर ज्या व्यक्तीची प्रामाणिक भक्ती आहे त्या व्यक्तीकडे, देवदेवता आणि सत्पुरुषांच्या ठिकाणी आढळणारे सर्व सद्गुण आढळतात. पण जो अभक्त आहे तो भौतिकदृष्ट्या शिक्षण आणि सुसंस्कृती याद्वारे कितीही प्रगत असला तरी त्याच्याकडे दैवी सद्गुणांचा अभावच असतो.

अर्जुनाने जेव्हा आपापसांत युद्ध करण्याच्या इच्छेने प्रेरित होऊन युद्धभूमीवर जमलेल्या आपल्या मित्रांना, सगेसोयऱ्यांना आणि नातेवाईकांना पाहिले, तेव्हा तो त्यांच्याबद्दलच्या करुणेने अत्यंत व्याकूळ झाला. आपल्या सैनिकांबद्दल तर त्याला पूर्वीपासूनच सहानुभूती वाटत होती. आणि आता विरुद्ध पक्षाकडील सैनिकांचा अटळ मृत्यू पाहून त्याला त्यांच्याबद्दलही करुणा वाटली.

याप्रकारे विचार करीत असताना त्याच्या शरीराच्या सर्व अवयवांना कंप सुटला व तोंड कोरडे पडले. त्यांची युद्ध करण्याची उत्सुकता पाहून तो काहीसा आश्चर्यचकित झाला होता. वस्तुतः संपूर्ण कुटुंब, अर्जुनाचे रक्ताचे नातेवाईकही त्याच्याशी लढण्यासाठी जमले होते. जरी याठिकाणी उल्लेख केला नसला तरी एखादा सहज कल्पनेने समजू शकेल की, फक्त अर्जुनाच्या शरीराच्या अवयवांना कंप सुटत होता आणि मुख कोरडे पडत होते; एवढेच नव्हे, तर तो करुणेने अश्रूसुद्धा ढाळत होता.

ही लक्षणे अर्जुनाच्या दुर्बलतेमुळे नव्हती, तर भगवंतांच्या शुद्ध भक्ताच्या ठिकाणी आढळणाऱ्या सहृदयतेमुळे होती. म्हणून म्हटले आहे की,

यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वैगुणैस्तत्र समासते सुराः।

हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा मनोरथेनासति धावतो बहिः॥

“ज्याला पुरुषोत्तम श्रीभगवान यांच्याविषयी दृढ भक्ती आहे त्याच्याकडे देवतांमध्ये आढळणारे सर्व सद्गुण असतात. पण जो भगवद्भक्त नाही त्याच्याकडे काहीच किंमत नसलेली केवळ भौतिक पात्रता असते. याचे कारण म्हणजे मानसिक स्तरावरच अडकून पडल्यामुळे तो मोहमयी भौतिक शक्तीकडे निश्चितपणे आकर्षिला जातो.” (श्रीभद्रागवत 5.18.12)

सीदन्ती मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति । वेपथुश्च शरीरे मे रोमाहर्षश्च जायते ॥ २९॥

{अर्जुन म्हणाला, हे कृष्णा, युद्धाच्या इच्छेने रणांगणावर उपस्थित असणाऱ्या या स्वजनांना पाहून माझे अवयव गळून जात आहेत; तोंडाला कोरड पडली आहे; शरीराला कंप सुटला आहे आणि अंगावर रोमांच उभे राहात आहेत. ॥ १-२८(उत्तरार्ध), १-२९ ॥

शरीराचे दोन प्रकारे कंपन होऊ शकते आणि रोमांचही शरीरावर दोन प्रकारे उभे राहू शकतात. अशा घटना एकतर आध्यात्मिक भावोत्कटतेमुळे होऊ शकतात किंवा भौतिक परिस्थितीमधील अतिभयामुळे होऊ शकतात. दिव्य साक्षात्कारामध्ये भीती अजिबात नसते. या परिस्थितीतील अर्जुनाची लक्षणे ही जीवित हानीच्या भौतिक भयामुळे प्रकट झाली होती. इतर लक्षणांवरूनही हे स्पष्टपणे कळून आले.

तो इतका अधीर झाला की, त्याचे प्रसिद्ध गांडीव धनुष्य त्याच्या हातातून गळून पडले आणि अंतःकरणात दाह होत असल्यामुळे त्याला आपल्या त्वचेचाही दाह होत आहे असे वाटू लागले. जीवनाविषयीच्या भौतिक संकल्पनेमुळे अथवा देहात्मबुद्धीमुळे या सर्व गोष्टी घडतात.

तोंड कोरडे पडले. सारे शरीर शिथिल पडले. हातातले गांडीव धनुष्य गळून पडले. हा नैराश्याचा झटका फार जबरदस्त होता. वास्तविक अर्जुन मोहग्रस्त होऊन आपल्या हिताचे काय? हे विसरून प्रिय काय? या विचारात गुंतला होता.

श्रेयस आणि प्रेयस यापैकी प्रज्ञावंत श्रेयस निवडतात. असे कठोपनिषद म्हणते.

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः ।

श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥

(कठोपनिषद्, अध्याय १, बल्ली २, मंत्र २)

मंगलकारी आणि प्रिय वाटणारे अनेक कर्म मनुष्याचे जीवनात क्रमशः येत राहतात.गहन विचारणा करून विवेकशील व्यक्ति दोन्हींची तुलना करतो. प्रियऐवजी हितकर-श्रेयस्कर काय आहे याचीच निवड तो करीत असतो.अविवेकी पुरुष ऐहिक योगक्षेमाचा विचार करून केवळ प्रेयस वाटणारे कर्म निवडतो.

अर्जुनाला धर्माविषयी विपरीत ज्ञान होऊन तो आपल्या कर्तव्यापासून विन्मुख होऊ पहात होता. परिणामी हतबल अवस्थेत तो गलितगात्र होऊन रथातून खाली उतरून हताश होऊन बसला.

“एवमुक्तवार्जुनः संख्ये रथोपस्य उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

{संजय म्हणाला, रणांगणावर दुःखाने मन उद्विग्न झालेला अर्जुन एवढे बोलून बाणासह धनुष्य टाकून देऊन रथाच्या मागील भागात बसला}

आपल्या शत्रूच्या व्यूहरचनेचे अवलोकन करताना अर्जुन रथामध्ये उभा होता, पण तो शोकाने इतका व्याकूळ झाला की, आपले धनुष्यबाण बाजूला ठेवून तो पुन्हा खाली बसला. भगवद्भक्तीमधील अशी दयाशील आणि सहृदय व्यक्ती आत्मज्ञान प्राप्त करण्यास सर्व प्रकारे योग्य आहे

अशी अवस्था आपल्यावर पुष्कळदा येते. सोयीस्कर अर्थ काढून आपण आपल्या भूमिकेचे समर्थन करून नकारात्मक विचारांची जोपासना करतो. गीता आपल्याला सन्मार्गाला नेण्यासाठी भगवंताने अर्जुनाचे निमित्त करून ऐकविली.

बघण्याचा दृष्टीकोन आधी योद्धा या भूमिकेतून होती ती भूमिका बदलते. आणि तो कर्तव्या ऐवजी भावनेच्या दृष्टीने ममत्व निर्माण होऊन त्यांचेकडे पाहू लागतो. हीच तर गीतेच्या तत्वमार्गाची बैठक आहे.

अर्जुनाची कौरव सैन्य पाहून प्रतिक्रिया;

मग देवा म्हणे देख देख। हे गुरुगोत्र अशेखा। तंव कृष्णमनीं नावेक। विस्मो जाहला ॥१७७॥

{मग म्हणाला, देवा पहा, पहा. हे सगळे भाऊबंद व गुरु आहेत. तेव्हा ते ऐकून श्रीकृष्णाच्या मनाला अचंबा वाटला}

पहा पहा, देवा कुरु सैन्यी, गुरु नि गोत्रचि मज दिसती ।

क्षणभर विस्मय कृष्णा वाटे, रणांगणी, विपरीत मती ! ॥ १.

ऐसी पुढील से घेतु । तो सहजें जाणें हृदयस्थु । परि उगा असे निवांतु । तिये वेळीं ॥ १७९ ॥

{याप्रमाणे पुढचे त्याने अनुमान बांधले. तो सर्वांच्या हृदयात रहाणारा असल्यामुळे त्याने ते सहज जाणले. परंतु त्यावेळी तो काही न बोलता स्तब्ध राहिला.}

विषादातुनी उपजणार जे, हृदयस्थचि तो जाणतसे ।

निवांत राहे त्या समयाला, पुढचे त्यासी सहजी दिसे ॥ १.

मग देवा म्हणे देख देख। हे गुरुगोत्र अशेख- अर्जुनाने रथ सैन्याचे मध्यभागी आणविला, ते कोणाशी लढायचे आहे, हे पाहाण्यासाठी. परंतु सैन्याकडे बघतांना त्याची दृष्टी सैन्यातील योद्ध्यां अशी नसून त्यांच्याशी असलेल्या नात्यासी सीमित होते. हे स्वधर्म पालनाशी विरोधी आहे. क्षणभर देवाला विस्मय वाटला, अरे हाच तो अर्जुन ज्याचे बाहू स्फुरण पावतात.

खरे तर त्याच वेळी भगवंत त्याला खडसून अशी विपरीत बुद्धी कां झाली असे विचारायला हवेत. पण त्याचे मनोगत जाणून तर घेऊ या आणि यातून गीतेसारख्या तत्त्वज्ञानाचेच अमृत झरणार आहे हे जाणून त्यांनी शांत राहणे पसंत केले.

अर्जुनाच्या दृष्टीने मोहित होऊन भावनिक रूप धारण केले. आणि त्याला युद्ध आणि योद्धे ही भूमिका विसरून भावनांच्या आहारी गेलली दृष्टीला दिसले ते;

सुहृज्जन सासरे । आणीकही सखे सोडरे । कुमर पौत्र धनुर्धरिं । देखिले तेथ ॥ १८२ ॥

{जिवलग मित्र, सासरे, आणखी सगेसोयरे, पुत्र, नातु, असे अर्जुनाने तेथे पाहिले.}

जयां उपकार होते केले । कीं आपदीं जे रक्षिले । हे असो वडील धाकुले । आदिकरूनि ॥१८३॥

{ज्यांच्यावर त्याने उपकार केले होते किंवा संकटकाळी ज्यांचे रक्षण केले होते, फार काय लहानमोठे आदिकरून -}

जिवलग स्नेही सगे सोयरे, पुत्र नातूही पाही तिथे ।
संकटात ज्या मीच राखिले, वडिल धाकलेही इथे ॥ १.

तयापरी पार्थु । अतिस्नेहें मोहितु । मग सखेद असे बोलतु । श्रीअच्युतेसीं ॥ १९२ ॥

{त्याप्रमाणे पार्थ महाकरुणेने मोहून गेला. आणि मग खेदयुक्त होऊन कृष्णाबरोबर बोलू लागला}

अति स्नेहाने खेद दाटला, पार्थ मनी बहु गजबजला ।
अच्युतासी तो सखेद चित्ते, मोहग्रस्त बोले बोला ॥ १.

हे आदिपुरुषाची माया । ब्रह्मेयाहि नयेचि आया । म्हणऊनी भुलविला ऐकें राया । संजयो म्हणे ॥ २०३ ॥

{संजय म्हणाला, राजा, ऐक. हा स्नेह म्हणजे परमात्म्याची माया आहे. ही ब्रह्मदेवालाही आकळत नाही. म्हणून त्याने अर्जुनाला
भुरळ पाडली. }

युद्धार्थं समोर जमलेले आपलेच नातेवाईक, गुरु, बंधु आदि पाहून अर्जुन मोहग्रस्त झाला. आपण आपले स्वधर्मपालन करण्यासाठी येथे कुरूक्षेत्रावर आलेलो आहोत, हे अर्जुन मायेच्या प्रभावाने विसरून गेला. या मायेचं पगडा फार जबरदस्त असतो. प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव सुद्धा हिच्यावर प्रभाव पाडू शकत नाही, त्या मायेने अर्जुनाला पुरते भुलविले. या ओवीतून ज्ञानदेव आपल्याला मायेच्या तडाख्या पासून दूर राहायला सांगतात.

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव । न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

{हे केशवा, मला विपरीत चिन्हे दिसत आहेत. युद्धात आपांना मारून कल्याण होईल, असे मला वाटत नाही.} ते पापाचरण असल्याचे त्याला जाणवते.

पाप हे दोन प्रकारचे असते, एक मुद्दाम होऊन आचरलेले आणि दुसरे चुकून किंवा धर्म पाळला न गेल्याने होते.

अर्जुन धर्म नीति यांच्या सोयीस्कर गोष्टी बोलू लागला.

कुलक्षयाची भिती

पुत्रातें इच्छी कुळ । त्याचें कायि हेंचि फळ । जे निर्दळिजे केवळ । गोत्र आपुलें ॥ २१५ ॥

{कुळातील लोक पुत्राची इच्छा करतात, त्याचे काय हेच फल आहे की त्याने आपल्या आप्तेष्टांचा केवळ वधच करावा.}

कुळ इच्छा करी पुत्रापासुनि, विरुद्ध मी कां वर्तावे?|

आप्तेष्टांना वधुनि काय मी, गोत्रचि माझे नाशावे?|| १.

ऐसियातें कैसेनि मारूं? । कवणावरी शस्त्र धरूं? । निजहृदया करूं । घातु केवीं?||२२१||

{अशांना मी मारू तरी कसा? मी कोणावर शस्त्र धरू? (हे कौरव म्हणजे आम्हीच, तेव्हा यांना मारणे म्हणजे आपलाच घात करणे होय. या दृष्टीने अर्जुन म्हणतो मी) आपला काळजाचा घात कसा करू?}

मी कैसे यांसी मारावे, शस्त्र कुणावर कसे धरू?|

विनाशिता हे, घातचि आपुला, निजहृदया कैसे मारूं? || १.

अर्जुनाला समोरचे स्वजन असल्याने त्यांच्याविषयीची करुणा मनात दाटून येते. ते सामान्य दृष्टीने पाहता, योग्यच वाटते. परंतु कर्तव्याहून भावना श्रेष्ठ असूच शकत नाही, आणि अन्यायाचे निर्दाळण हाच तर क्षत्रियांचा धर्म आहे. तो क्षत्रिय म्हणून आपली असलेली कर्तव्ये आणि रणांगणात योद्धा ही भूमिका बजावतांना हृदयात कारुण्य आणि भावना यांचा नव्हे तर शौर्य आणि धैर्य यांचा उद्भव आवश्यक असल्याचे तो मोहामुळे विसरून जातो.

तैसा कुळीं कुळक्षयो होय। तये वेळीं तो आद्यधर्मु जाय। मग आन कांहीं आहे। पापावांचुनी?॥२४८॥

{त्याप्रमाणे ज्यावेळी कुलक्षय होतो त्यावेळी कुळात पहिल्यापासून चालत आलेल्या धर्माचा लोप होतो. मग तेथे पापावाचून दुसरे काय असणार?}

मग कुळा तथा अशेखा । आणि कुळघातकां । येरयेरां नरका । जाणें आथी ॥ २५२ ॥

{मग त्या संपूर्ण कुळाला व कुळघातक्याला दोघांनाही नरकाला जावे लागते.}

कुलक्षयाने धर्म लोपतो, पापाविण कांही न उरे ।

कूळ नि कुळघातकी दोन्हीही, नरकासीचि जात पुरे ॥ १.

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः । धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

{जरी शस्त्ररहित व प्रतिकार न करणाऱ्या मला हातात शस्त्र घेतलेल्या धृतराष्ट्रपुत्रांनी रणात ठार मारले, तरी ते मला अधिक कल्याणकारक ठरेल.}

जरी माझ्या निशस्त्र अवस्थेत मला कौरवांनी मारून टाकले तरी चालेल. अशी टोकाची भूमिका घेणारा अर्जुन स्वतःची भूमिकाच योग्य अशा चुकीच्या मोहाने झपाटला गेला आहे. अशा तऱ्हेची विचारसरणी आपल्या विशिष्ट भूमिकेस न जुळणारी आहे, हा विवेक अर्जुनाला या वेळी नाही. म्हणून तो म्हणतो; कौरव रणामधे ठार मारतील तर माझे कल्याण होईल.

आतां यावरी जें जियावें । तयापासूनि हें बरवें । जे शस्त्र सांडुनि साहावे । बाण यांचे ॥२६५ ॥

{आता इतक्यावरही जगण्यापेक्षा आपण शस्त्रे टाकून देऊन यांचे बाण सहन करावे हे चांगले.}

नकोच कृष्णा माझे करवी दोष स्वकुलचि नाशाचा ।

माल नको ते लांछित यश रे, तो तर मार्गची पापाचा ॥ १.

कुलक्षयाचे पाप न करवी, नको राज्यही हवे मला ।

बरे पाहिले सैन्याला मी, आणि अनर्थ पुढचा हा टळला ॥ २.

‘अर्जुन विषाद योग’ :

हे युद्ध टाळावे असे मनापासून पांडवांना वाटते, त्यासाठी त्यांनी सारे उपाय साम-दाम- दंड करून थकल्यावर युद्ध हा शेवटाचा पर्याय अटळ होता. म्हणूनच हे धर्म टिकावा यासाठी असलेले युद्ध आहे.

अशा घटना घडविणारा भगवंत हाच या अमृतमय ज्ञानाची गंगा वाह्णिण्यास कारण आहे. त्याने धर्म-पालन हे महत्वाचे मानून अर्जुनाला पूज्य अशा व्यक्तींचे दशन आधी करविले.

दृष्टी आधी ज्याकडे जाते फर्स्ट इम्प्रेसन यासाठी अधिक महत्वाचे आहे.

जीवनात प्रथम दर्शन जे पडते त्यावर जाऊ नये हाही एक संदेश यांत अभिप्रेत आहे. आसक्ती हेच मूळ कारण या युद्धाचे आहे. कौरवांना आसक्ती होती स्वामित्वाची तर अर्जुनाला पडली मोहाने कर्तव्य च्युत होण्याची. कौरवांना युद्धात हरविणे हा धर्मयुद्धाचा उद्देश होता तर युद्ध हे कर्तव्य आहे आणि ते धैर्याने लढण्यास उद्युक्त करणे हा उद्देश होता मानसिक युद्धात अर्जुन विजयी व्हावा यासाठी.

देह हेच धर्मक्षेत्र आहे. त्याचे हृदय हेच भगवंताचे निवास स्थान आहे. तेरावा अध्याय हेच विस्ताराने सांगतो. ईश्वर हा क्षेत्रज्ञ आहे.

कुरु म्हणजे करणे ज्याद्वारा कार्य केले जाते 'कुरुर्वः करणानि' कर्मेन्द्रिये हीच तर कार्यकरणारी आहेत. आपल्या सर्व इंद्रियाद्वारा धर्माचरण व्हावे हाच मानवी जीवनाचा उद्देश आहे, **स्वकर्मणा तमभ्यर्च सिद्धिं विन्दति मानवः**

(१८/४६) आपल्या जीवनात वाट्याला आलेली स्वकर्मे उत्तम तऱ्हेने पार पाडणे यातच मानवी जीवनाची इतिकर्तव्यता आहे. हेच पूजन आहे.

गीता प्रकट होण्याचे कारण, युद्ध ! हे क्षत्रियाचे आवश्यक कर्म ! ते करण्यास अर्जुनाच्या मनांत विषाद निर्माण झाला कारण आप्त, नातेवाईक यांना मारून घोर पाप करण्यात काय फायदा? एक प्रकारे मानसिक दौर्बल्य त्याला आले . हे युद्ध टाळण्याचे अनेक असफल प्रयत्न

झाले होते .युद्धभूमीवरून अशी माघार घेणे हे उचित नव्हे. अर्जुन संभ्रमावस्थेत आहे आणि ही त्याची संभ्रमावस्था दूर करण्यासाठी भगवंतांनी त्याला उपदेश केला.

धर्म हा गुणांवर आधारलेला असतो. भूमिकेनुसार समोर आलेल्या कर्तव्याला साजेसे गुण धारण करून ते अचुकरीत्या पार पाडणे हेच त्याचे उद्दिष्ट आहे.हेच स्वधर्म पालन होय.

स्वधर्म पालन करणे हाच जीवनाचा मुख्य उद्देश असतो. विवेक असणारी हे एकच योनि आहे. अर्जुनाने हे युद्ध अधर्माचा पराजय व्हावा, म्हणून करावे अशी त्याची भूमिका होती.

धर्मजीवनात याचा अर्थ वाट्याला आलेले कर्तव्य 'औचित्याच्या' निकषावर पार पाडणे. जर दोन समान जीवनमूल्ये एकाच वेळी परस्परांच्या विरोधी उभी ठाकली तरी अधिक श्रेष्ठ त्याचा स्वीकार हाच धर्म पालनाच्या निकषाचा पाया आहे.

न्यायाधीशा समोर त्याचा मुलगा जर गुन्हेगार म्हणून आला, तर त्याने भावनिक होऊन कसे चालेल? त्यावेळी त्याची भूमिका पिता ही नसून न्यायाला देण्यासाठी असलेली उचित भूमिका फक्त हवी.

आपल्या समोर प्रत्यक्ष राजवंशातील व्यक्ती असताही रामती शास्त्री प्रभुणे यांनी देहांताची शिक्षा देण्याचे धैर्य दाखविले हे सर्वश्रुत आहेच

आपण जीवनात प्रत्येक भूमिकेच्या वेळी कोणती तत्वे अंगिकारणार आहोत याला धर्मजीवनात महत्वाचे स्थान आहे.

समोर आलेल्या कर्तव्याला साजेसे गुण धारण करून ते अचुकरीत्या पार पाडणे म्हणजे 'स्वधर्मपालन'. 'स्वधर्म' म्हणजे करणीय कर्म, जे सर्वश्रेष्ठ असेल तेच मी करीन! अशा निष्ठेने जो धर्माचरण करतो तोच पूर्णत्वाला पोहोचतो.

अर्जुनाच्या विचारांची दिशा बदलणे हे मानव जातीच्या आदर्शासाठी भगवंतांना आवश्यक वाटले. याच 'स्वधर्माचे ' महत्त्व व स्वधर्मानुष्ठान करतांनाची भूमिका काय असावी याचा उपदेश भगवान श्री श्रीकृष्ण आपल्या शिष्योत्तमास व अर्जुनासारखे होऊ पाहणाऱ्या आपणा सर्वास श्रीमद् भगवत् गीतेत वेळोवेळी करतात.

याचे निमित्त साधून जीवनच उद्देश आपापली कर्तव्ये उत्तम पार पाडीत जीवनकाल कृतार्थ करण्यासाठीच आहे. हे यातून गीता आपणा सर्वांना सांगते.

संसारात ही आपण अशा अनेक प्रसंगातून जातो. कर्म कर्तव्ये जाणून संसार नेटका कसा करावा व परमार्थही साध्य कसा करावा यासाठी तरुणवयातच गीतेचा उपदेश तरुणांनी वाचनात आणि आचरणात आणला पाहिजे

सज्जय उवाच -

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

{संजय म्हणाले, रणांगणावर दुःखाने मन उद्विग्न झालेला अर्जुन एवढे बोलून बाणासह धनुष्य टाकून देऊन रथाच्या मागील भागात बसला.}

मग अत्यंत उद्वेगला । न धरत गहींवरु आला । तेथ उडी घातली खालां । रथौनियां ॥२६९॥

{मग अर्जुन अत्यंत खिन्न झाला. व त्याला गहिवर आला. मग त्याने रथावरून खाली उडी घातली.}

ही सर्व मनोबल खच्ची झाल्याची लक्षणे आहेत मन दुबळे झाले की सारासार विचारबुद्धी अकार्यक्षम होते, विवेकाची जागा मोह घेतो, आणि नको ते निर्णय घेतले जातात.

ऐसे जगणे नाचि जगावे, निःशस्त्रे सोडीन कुडी ।

उद्वेगाने गहिवर आला, रथाखालती घाली उडी ॥ १.

अर्जुन आपल्या भूमिकेशीठाम राहून रथाखाली उडी मारतो. ही उडी रथाच्या खाली नसून आपल्या कर्तव्यापासून च्युत करणारी आहे, याचे श्रीकृष्णाला दुःख झाले आणि गीतेचे महान तत्वज्ञान – आदर्श जीवनाचे व्यवस्थापन हा उद्देश धरून ग्रथित झाले.

गीता सांगतांना भगवंत अशी मनःस्थिती झाल्यावर नेमके काय करून हित साधावे याचा पुरता विचार करून आहे.

कर्तव्याचा विसरची पडला, होई अनावर आसक्ती ।

म्हणुनि मनी तो शोक उफळला, मोहाची वाढे व्याप्ती ॥ १.

अर्जुन व्यापियला तो मोहे, विसरे तो कर्तव्याशी ।

मोहे त्याची भ्रमितचि बुद्धी, करीत बसला शोकाशी ॥ २.

आतां यापरी तो वैकुंठनाथु । देखोनि सखेद पार्थु । कवणेपरी परमार्थु । निरूपील ॥२७४॥

{आता यावर तो वैकुंठपती कृष्ण अर्जुनाला खिन्न झालेला पाहून कोणत्या प्रकारे परमार्थाचा उपदेश करील}

विवेक जाता शोकचि मनी, दुःखित होऊनि पुरा मनी ।
उडी घेतसे रथा खालती, आता समजूत घालोनी ॥ १,
अर्जुनाशी सन्मार्गाला कैसा आणील हृशिकेषी ।
कृष्ण सांगतो अपूर्व ज्ञाना, या पुढच्या ते उपदेशी ॥ २.

ते सविस्तर पुढारी कथा । अति सकौतुक ऐकतां । ज्ञानदेव म्हणे आतां । निवृत्तिदासु ॥२७५॥

{ती आता पुढे येणारी सविस्तर कथा ऐकण्यास फार कौतुककारक आहे. असे निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात}

काय सांगतो पार्था आता, वैकुंठीचा तो राणा ।
सकौतुके ऐकणे सांगती, ज्ञानदेव ते सर्वांना ॥ १.

येथे पहिला अध्याय संपला

प्रथम अध्याय समाप्त

श्री गीता-ज्ञानेश्वरी प्रथम ज्ञानेश्वरी प्रथम अध्याय- काव्य संक्षेप

ॐ नमिले आदि तत्व जे, श्रुति निर्देशि, ने निजरूपा ।
निज अस्तित्वा, स्वये जाणिशी, जयजय हो श्री आत्मरूपा ॥ १.

तूंचि गणेशा, मति सकलांची, अर्थ आशया उमजविशी ।
चरण अकारे उदर उकारे, मकार मस्तक प्रणवाशी ॥ २.

आदिबीज जी ब्रह्मांडाची, गुरुकृपे जाणुनि नमिले ।
कला कामिनी विश्वमोहिनी, शारदेस त्या वंदियले ॥ ३.

श्रीसद्गुरु मम हृदय निवासे, भवसिंधुतुनी उद्धरिले ।
महणुनी विशेषे, विवेकासी मी, अती आदरे आचरिले ॥ ४.

मनोरुचीला पुरवी श्रीगुरु, त्यासि नित्य अभिवादिले ।
समर्थ गुरुकृपा जाहली, कथा सांगण्या बल दिधले ॥ ५.

सोहंभावी पारंगत जे, साधुजन रमतात इथे ।
माधुर्यी मधुरता शोभवी, सुरेखता शृंगाराते ॥ ६.

शब्दाविण संवाद अनुभवा, भोगा त्या इंद्रियाविणे ।
पराग जैसे अलीगण नेती, कमलदळे त्यासी नेणे ॥ ७.

हळूवारपण ऐसे चित्ती, आणुनि अनुभवी दिव्य कथा ।
शब्दातुनी आशय पाझरता, प्रमेयही उमगे चित्ता ॥ ८.

अर्जुन बैसे ज्या पंक्तीला, त्यासी सुपात्रता ज्यांची ।
संतांचे त्या स्वागत येथे, विनवणी मम अवधानाची ॥ ९.

गीतातत्वी श्रीशिव रमता, देवी भवानी प्रश्न करी ।
आदिदेव ते स्वयेची आपण, नवे तत्वी या काय तरी? ॥ १०.

श्रीशिव वदले, देवी नेणवे, स्वरूप तुझिये नित्य नवे ।
अगाध तैशा गीतातत्वी, चिंतनी आशय नवेनवे ॥ ११.

पुत्रस्नेहे मोहित होऊनी, धृतराष्ट्र तो प्रश्न करी ।
सांग संजया, कुरुक्षेत्री त्या, काय जाहले आजवरी ॥ १२.

दिव्य दृष्टीने संजय पाही, कथन करीतसे राजाला ।
द्रोणाशी जाउनी दुर्योधन, परिचय सेनेचा केला ॥ १३.

आदेशे तो निज सैन्यासी, भीष्म रक्षणी सज्ज रहा ।
भीष्म- द्रोण मग शंख फुंकिता, ध्वनी निनादे दिशा दहा ॥ १४.

इतरांनीही शंख फुंकिले, ध्वनी गर्जती वाद्यांचे ।
असंख्य वीर भयभीत जाहले, गर्भगळित मन कितीकांचे ॥ १५.

शुभ्र अश्व तेजस्वी चारी, गरुडगती ज्या जुंपियले ।
दिव्यरथाच्या ध्वजस्तंभावर, श्रीहनुमंतचि आरुढले ॥ १६.

वैकुंठीचा राणा त्या रथी, अश्व लगामा स्वये धरी ।
अर्जुन पाठी बैसवुनिया, पांचजन्य शुभ नाद करी ॥ १७.

देवदत्त शंखास फुंकुनी, अर्जुन हरीला साथ करी ।
गांडिव स्वकरी धरुनि उठे तो, उत्साहे दे ललकारी ॥ १८.

भव्य दिव्य त्या शंखध्वनींना, रणवाद्यांची साथ मिळे ।
प्रचंड नादे, विश्व थरथरे, सप्तसागरी जल उसळे ॥ १९.

चैतन्याच्या लहरी उठता, माधवासी अर्जुन वदला ।
सैन्याजवळी रथ ने, बघण्या, तुल्यबळी ते कवण मला ॥ २०.

अर्जुन पाही कुरुदल सारे, गुरु, बंधू नि स्नेही जना ।
भीष्म द्रोण नि इतर मान्यवर, आपुल्याची त्या आप्तगणा ॥ २१.

हेची काय ते, ज्यांनी मजला, शिकवुनिया मोठे केले ।
ज्यांच्यासाठी झटावेचि मी, शत्रुदला सामील झाले? ॥ २२.

ज्यांनी शिकविली मज रणनीती, रणी कैसे घायाळ करू ।
वंदनीय जे आजही मजला, शस्त्र उगारुनी ऋण विसरू? ॥ २३.

कारुण्याने व्याप्त होऊनि, सर्वांगी त्या कंप उठे |
पाझर नयनी, देई हुंदके, गांडिव करीचे सहजी सुटे || २४.

भाव मनीचे उरी दाटुनी, महावीर मनी गजबजला |
कृष्णा, कैसे लढू या संगे, म्हणुनी भूवरी कोसळला || २५.

अध्याय प्रथम आशय समाप्त.

उद्धार आपुला आपुलेच हाती
अर्जुनाशी सांगे लक्ष्मीचा पती॥

अध्याय २

--उद्धरेदात्मनात्मानं—

अध्याय दुसरा

हा दुसरा अध्याय म्हणजे रत्नाची खाण आहे. प्रामुख्याने सांख्य तत्वज्ञानावर आधारित आहे. त्यामुळे त्याला 'सांख्य योग' म्हणून संबोधले जाते. हा नीट समजला, म्हणजे सारे गीता तत्वज्ञान समजू लागते.

पूर्वपीठिका

मागील अध्यायांत, रणांगणात युद्धासाठी आलेला शूरवीर अर्जुन, आपले कर्तव्य विसरून ‘योद्धा’ ही भूमिका आचरणात आणण्याऐवजी भावनांच्या आहारी गेला. जशी भूमिका, तदनुसार आचरण हवे. अन्यथा स्वधर्मपालन-ज्यासाठी आपण येथे इहलोकी आलोत; ते होणार नाही. ही विश्व कार्यात बाधा ठरेल.

महाभारत युद्धात दोन्ही बाजूंचे सैन्य उभे होते, रणवाद्ये वाजत होती, मग अर्जुनाने आपला रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्ये उभा करविला, आणि त्याला जेव्हा दिसले की, दोन्ही बाजूस आपले आप्त स्वकीय आणि पुजनीय व्यक्ती लढण्या साठी तयार आहेत. त्यांच्या हत्येला आपणच कारण होणार या कल्पनेने, तो थरथर कांपू लागला, त्याच्या तोंडाला कोरड पडली, आणि तो म्हणाला, “हे माझे स्वजन आहेत, ह्यांना मारून मला पाप लागेल.

ह्यांच्या रक्ताने माखलेले भोग मला मुळीच नकोत. त्यापेक्षा भीक मागितलेली बरी. मरण आलं तरी चालेल, पण मी ह्यांच्याशी लढणार नाही.”

मग संजय राजा धृतराष्ट्राला म्हणाला - ऐक. तो शोकाने व्याप्त झालेला अर्जुन त्यावेळी रडू लागला. अशा अवस्थेने कारुण्यग्रस्त अर्जुन या अध्यायात भगवंताला मी नेमके काय करायला हवे? याचे दिग्दर्शन करण्याची विनंती करतो. आणि अर्जुनाच्या अंतर्मनाला--लागलेली बोचणी – मोहाचे सावट- दूर करण्यासाठी, श्रीकृष्ण जीवनाचे तत्वज्ञान त्याला सांगतात. अशी अवस्था कुणाचीही होते. म्हणून हे तत्वज्ञान सर्वोपयोगी आहे.

दुसरा अध्याय हा सांख्य योग आहे. पहिल्या अध्यायात व या अध्यायातील श्लोक ११ पर्यंत भगवंत अर्जुनाची बाजू ऐकून आणि पाहून घेतात. एका बाजूस क्षत्रियधर्म आणि दुसऱ्या बाजूस स्वकियांचा मोह आणि कुलाचा विनाश.

अशा संभ्रमित अवस्थेतील अर्जुनास व संसारातील प्रत्येकबद्ध जीवास गीतेतून भगवंत सांगतात, मी अवतार घेण्याचे मुख्य कारण म्हणजे,

परित्राणाय साधूनां च विनाषाय दुष्कृताम्| धर्म संस्थापनाय संभवामि युगे युगे||

भगवंत या अध्यायातून आपणां सर्वांना खरे कर्तव्य कोणते? ते कसे पार पाडावे, जीवनाचा शाश्वत आनंद कशात आहे? मनःशांतीचा मार्ग कोणता आणि तो कसा साधावा, अंतिम क्षणी मुखी नाम येण्यासाठी काय करावे, याचा बोध देतात.

या अध्यायातील तत्वज्ञान हे सांख्य दर्शनावर आधारित आहे. याचा संक्षेपाने परिचय असा;

सांख्ययोग

आत्मा अमर अविनाशी असतो हा सांख्यतत्वाचा सिद्धांत ! कर्मे सोडून संन्यास घेणे उचित नव्हे. कर्मे उचित, अनुचित हे वासना आणि बुद्धी यांवरून ठरते. बुद्धी स्थिर हवी. स्थिर बुद्धीने शुद्ध अंतःकरणाने विहित कर्म करत राहणे हे सांख्ययोगातून गीता सांगते. जो त्रिविध तापाने त्रस्त अथवा विचलित होत नाही किंवा सुखामध्ये अति हर्षित होत नाही, जो आसक्ती, भय, क्रोध यांपासून मुक्त झालेला, त्याला स्थिर मन झालेला स्थितप्रज्ञ म्हणतात.

जगातील सर्वच पदार्थ सीमित आणि पराधीन आहेत, परंतु त्याचे मूलकारण ब्रह्म मात्र अनंत-असीम आहे. म्हणूनच उर्जा मात्र असीम आहे, या निष्कर्षाशी आज शास्त्रही पोहोचले आहेत.

सांख्ययोगाचे मूळ तत्व हे की, काहीही नष्ट होत नाही, किंवा जन्माला येत नाही. फक्त स्वरूप बदलते. त्यामुळे कोणत्याही घटनेचा, गोष्टीचा आनंद किंवा दुःख मानू नये.

कोणतीही गोष्ट असतेच, ती आपण मिळवली हे आपले अज्ञान आहे. त्यावर मालकी हक्क सांगणे, हा अभिमान आहे. कर्तेपण स्वतःकडे घेणे, हा बालिशपणा आहे.

कारण आपणच मुळी जो देह धारण केला आहे, तोही आपला नाही. मग घेणारा कोण? वृथा स्वामित्वाचे बंधन कशाला. आपण त्याची मालकी घेणार? ज्याचा भाव हा अभाव आहे.

अगा जे घडलेची नाही त्याची वार्ता पुसशी काई'

हे ज्याला उमगते आणि त्याच्या वागण्या-बोलण्यातून जाणवते तो स्थितप्रज्ञ!! गुणातीत, मान-अपमान, सुख-दुःख, इ द्वंद्याच्या पलीकडे गेलेला, काम, क्रोध,इ. दोषरहित.

ज्याला स्वस्वरूप कळले, असा हा योगी सदैव पूजनीय असतो. यामागे त्याची अनेक जन्माची साधना असते. त्याचे वागणे हा त्याचा सहज स्वभाव असतो.

अशा माणसाचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवावा.

प्रत्येक पदार्थात सत्व, रज, तम हे तीन गुण नजरेस येतात. तसेच प्रत्येक पदार्थ हा सुख, दुःख वा मोह उत्पन्न करणारा आहे.

याचे मूळ कारण हेच ब्रह्म. प्रत्येक कार्य हे कारणात अव्यक्तपणे दडलेले असते.

प्रत्येक कार्य कोणत्यातरी कारणातून निर्माण होते आणि शेवटी कार्य हे कारणातच विलीन होते. प्रकृतीच सर्व कार्यांचे कारण आहे. विश्वाची निर्मिती व कार्य तिच्यानेच होते.

अशा अवस्थेने कारुण्यग्रस्त अर्जुन या अध्यायात भगवंताला मी नेमके काय करायला हवे? याचे दिग्दर्शन करण्याची विनंती करतो. आणि अर्जुनाच्या अंतर्मनाला--लागलेली बोचणी – मोहाचे सावट- दूर करण्यासाठी, श्रीकृष्ण जीवनाचे तत्वज्ञान त्याला सांगतात.

करुणाग्रस्त अर्जुन या अध्यायात भगवंताला मी नेमके काय करायला हवे? याचे दिग्दर्शन करण्याची विनंती करतो. आणि अर्जुनाच्या अंतर्मनाला--लागलेली बोचणी – मोहाचे सावट- दूर करण्यासाठी, श्रीकृष्ण जीवनाचे तत्वज्ञान त्याला सांगतात.

आता या सारभूत आशय असलेल्या अध्यायाचा अभ्यास करू या.

संजय उवाच :

तं तथा कृपयाविष्टमश्रूपूर्णकुलेक्षणम् । विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदन॥१॥

{संजय म्हणाला, अशा रीतीने करुणेने व्याप्त, ज्याचे डोळे आसवांनी भरलेले व व्याकूळ दिसत आहेत, अशा शोक करणाऱ्या अर्जुनाला भगवान मधुसूदन असे म्हणाले.}

मग संजयो म्हणे रायातें । आईके तो पार्थु तेथें । शोकाकुल रुदनातें । करितु असे॥ १॥

{मग संजय राजा धृतराष्ट्राला म्हणाला - ऐक. तो शोकाने व्याप्त झालेला अर्जुन त्यावेळी रडू लागला.}

भौतिक करुणा, शोक आणि अश्रू ही सर्व आत्म्यांबद्दलच्या असणाऱ्या अज्ञानाची लक्षणे आहेत. शाश्वत आत्म्या बद्दल अज्ञान होय मी देह नाही असे निश्चित वाटणे हाच आत्मसाक्षात्कार होय

या श्लोकामध्ये मधुसूदन हा शब्द महत्वपूर्ण आहे. भगवान श्रीकृष्णांनी मधू दैत्याचा वध केला होता आणि आता आपले कर्तव्य करीत असताना ज्या अज्ञानाने आपल्याला ग्रासले आहे त्या अज्ञानरूपी दैत्याचा श्रीकृष्णांनी वध करावा अशी अर्जुनाची इच्छा होती.

अर्जुन पाही समोर समरी, लढणे आहे ज्यांच्याशी।

ते तर दिसती प्रिय चि माझे, कशी लढाई करू त्याशी॥१.

रणांगणी मम विरोधात ते, पाहुनी आप्तची ते आपुले।

द्रोण भीष्म नि अन्य जवळचे, बघता मन ते गजबजले॥२.

तें कुळ देखोनि समस्त । स्नेह उपनलें अद्भुत । तेणें द्रवलें असे चित्त । कवणेपरी॥ २॥

{तो सर्व आप्त समुदाय पाहून त्याला विलक्षण मोह उत्पन्न झाला. त्या योगाने त्याचे चित्त द्रवले.}

हे तर सारे माझे कुळची, विरोधात मम उभे इथे।

मीच माझिया आप्तांशी ते, कसे उगारू शस्त्राते॥१.

ज्यांनी मजला घडविलेची जे, वंदनीय जे आम्हाशी।

स्वप्नातही जे आदरणीयचि, हत्या करू त्यांची कैशी?॥ २.

तयापरी तो पांडुकुमरु । महामोहें अति जर्जरु । देखोनि श्रीशारङ्गधरु । काय बोले॥ ५

{पंडूचा पुत्र अर्जुन याप्रमाणे महामोहाने जर्जर झालेला पाहून श्रीकृष्ण काय बोलला ते ऐका.}

मोहे-जर्जित, करुणाग्रस्तची, बाण धनुष्या दूर करी।

म्हणे नको हा अधर्म करण्या, हताश होऊनि रथ उतरी॥१.

देवा सांगे, युद्ध अधम हे, कृष्णा मज करणे नाही।

खुशाल माझा वध त्या करुदे, सोशिन मी सारे कांही॥२.

नयनातून झरता ती आंसवे, स्फुंदुनी खाली शोक करी।

युद्ध करोनी, रक्त माखले, सिंहासन राहू दे दूरी॥३.

करुनी कुलक्षय सुख मिळविणे, नकोच पाप माझ्याकरवी।

खुशाल राज्यहि कुणा करू दे, मजला चिंता कशा हवी?॥४.

जाणे शारंधर हा मोहे, ग्रस्त जाहलाचि पुरता।

आदर्श नर हा, चुकला पंथा, करू उपदेशा त्या आता॥५.

श्रीभगवानुवाच : कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् । अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तीकरमर्जुन॥ २॥

{श्रीभगवान श्रीकृष्ण म्हणाले, हे अर्जुना, या भलत्याच वेळी हा मोह तुला कशामुळे उत्पन्न झाला? कारण हा थोरांनी न आचरलेला, स्वर्ग मिळवून न देणारा आणि कीर्तिकरही नाही.}

‘कृष्ण’ म्हणजे पूर्ण पुरुषोत्तम भगवान. भगवान रूपाचा साक्षात्कार हा परम सत्याच्या साक्षात्कारामध्ये अंतिम साक्षात्कार आहे.

परम सत्याचा साक्षात्कार तीन अवस्थांमध्ये होतो; निर्विशेष ब्रह्म, सर्वव्यापी आत्मा, परमात्मा किंवा सर्व जीवांच्या हृदयामध्ये स्थित परम सत्याचे स्वरूप आणि भगवान किंवा पुरुषोत्तम भगवान श्रीकृष्ण. आपला विवेक हाच श्रीकृष्ण आहे. श्रीमद्भागवतात (१.२.११) परम सत्याची संकल्पना याप्रमाणे विवेचित करण्यात आली आहे-

वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम्। ब्रह्मेती परमात्मेति भगवानिति शब्दते॥

“परम सत्याचे ज्ञान असणारे परम सत्याचा साक्षात्कार ज्ञानाच्या तीन अवस्थांमध्ये करतात आणि या सर्व एकच आहेत. परम सत्याच्या अशा अवस्थांना ब्रह्म, परमात्मा आणि भगवान असे म्हटले जाते.

भगवंत, “सांगतात, म्हणे अर्जुना आदि पाहीं । हें उचित काय इये ठायीं । तूं कवण हें कायी । करीत आहासी॥६॥ ”

{तो म्हणाला, अर्जुना, ह्या ठिकाणी हे करणे योग्य आहे काय? या रणभूमीवर तू कोण आहेस आणि हे काय करत आहेस याचा अगोदर विचार कर}

अरे अर्जुना, पूस आंसवे, शोक कशाचा तूं करिशी?|

शांत होऊनि मना विचारी, काय योग्य हे धर्माशी?||१.

विचार करि अर्जुना, रणी हे, वर्तन तंव कां उचित असे?|

कशासाठी तूं आला येथे, विपरित वर्तन हे कैसे?|| २.

रणी आलासी लढण्यासाठी, वीर वृत्तीची येथं हवी।
शूर विरा, तुज कारुण्याने, दया अंतरी कां यावी?॥ ३.
अरे वागणे असले तुझिये, काय शोभते, सांग तुला?।
रणी आलाशी युद्ध कराया, भेटाया कि, स्वकीयाला?॥४.
पाप असे हे, क्षत्रिय असता, रणांत रुदन हे करिशी।
ही तर पार्था नरकवाटची, असली कीर्ति घालवीशी॥५.
हंसतील तुजला म्हणती भगोडा, रण सोडुनिया, जरि जाशी।
क्षुद्र तुला म्हणतील सकलही, चुकीचे जर तू आचरशी॥६.
कांही करिता कार्य कुठेही, विचार करणे, धनंजया।
काय योग्य हे मम भूमिकेला?, विवेक जागृत करि न, दया॥७.

कृष्णाच्या मनात उसळून आलेले विचार व्यासांनी आपल्या अक्षर रचनेतून कसा दाखवले आहेत, ते पहाण्यासारखे आहे. तो म्हणतो, “अरे, तू कोठे आहेस? ह्या युध्दभुमीवर हा आर्यांना न शोभणारा, स्वर्ग आणि कीर्तिही गमावणारा असला विचार तुझ्या मनात आलाच कसा? हा नामर्दपणा सोडून दे. तुला शोभत नाही हे. मनाचा हा क्षुद्र दुबळेपणा सोडून दे आणि ऊठ पाहू.”

महाभारतात विदुर म्हणतो;

किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः । इति कर्माणि सञ्चिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥

[आपण ही गोष्ट केल्यामुळे आपले काय होईल आणि न केल्यामुळे आपले काय होईल, याचा सारासार विचार करूनच शहाण्या माणसाने कोणतीही गोष्ट करावी.]

यासाठी भगवंत देहबुद्धीच्यामुळे अर्जुनाने हा घेतलेला निर्णय जीवन कार्याशी कसा विसंगत आहे हे तत्वज्ञान त्याला समजावितात.

हा श्लोक आपल्याला प्रत्येक कार्याच्या कृतीआधी आपण स्वतःला विचारून, विवेक नित्य जागृत ठेवावा. असे शिकवितो.

हाच प्रश्न अर्जुनाला विचारल्यावर त्याने जरि बऱ्याच नितीमत्ता आणि योग्य-अयोग्यतेच्या

गोष्ठी केल्यात तरी त्याचे अंतर्मन त्याला आपण घेत असलेल्या निर्णयात औचित्य नसल्याचे जाणवत होते म्हणून त्याने कृष्णाला मनोगत व्यक्त केलं,

आपण जेव्हा गोंधळल्या मनःस्थितीत असतो तेव्हा ‘संमोहात् स्मृतिभ्रंशः’ म्हणजेच मोहाने बुद्धीचा निर्णय घेण्याची क्षमता ढासळून जाते.

निर्णय घेण्याआधी विवेक जागृत नसेल तर चुकीचे – अधोगतीचे निर्णय घेतले जातात. अशा वेळी धैर्य धरून सुयोग्य गुरुचा-ज्ञात्याचा सल्ला अवश्य घ्यावा.

योगवाशिष्ठ्य म्हणते,

अन्तर्नैराश्यमादाय बहिराशोन्मुखेहितः । बहिस्तप्तोऽन्तरा शीतो लोके विहर राघवा॥ ५.१८.२१

(श्रीवसिष्ठ म्हणतात) हे राघवा, आंतून निराश राहा, म्हणजे विरक्त असं. पण बाहेरून आशावान असल्यासारखा उद्योग कर. तसेंच धनादिकांचा नाश झाला असतां आंतून शांत रहा, पण बाह्यतः संतप्त असल्याप्रमाणे वर्तन ठेव.

अन्तःसंस्क्तिरेवैकं कारणं बन्धमोक्षयोः॥ ५.६७.३४

अंतःकरणाची आसक्ति असणे व नसणे हेच बंध आणि मोक्ष यांचे मुख्य कारण होय.

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते । क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप॥ २-३

{म्हणून हे पार्था, हृदयाचा ढिलेपणा सोड.षंढपणा पत्करू नकोस. हा तुला शोभत नाही. हे परंतपा, अंतःकरणाचा तुच्छ दुबळेपणा सोडून देऊन युद्धाला उभा राहा}

अर्जुन हा श्रीकृष्णांचा अत्यंत जिवलग मित्र होता आणि श्रीकृष्ण रथावर प्रत्यक्षपणे त्याला मार्गदर्शन करीत होते. परंतु या सर्व गोष्टी अनुकूल असताना जर अर्जुनाने युद्धाचा त्याग केला तर ते त्याच्याकडून अपकीर्तीकारक कार्य घडले असते. म्हणून श्रीकृष्ण म्हणातात की, अर्जुनाच्या ठिकाणी अशा प्रकारची प्रवृत्ती असणे हे त्याच्यासारख्या व्यक्तीला शोभण्यासारखे नाही.

धैर्य न सोडी. नच तूं दुबळा, नको ढिलेपणा हृदयी|

नच शोभे हे क्षत्रिय धर्मा, करुणा येथं अनाठायी॥१.

शूर वीर तूं, सदाचि विजयी, उठ सत्वरि धैर्य धरी।

क्षात्र धर्म तो कदा न विसरी, कोण असे तूं नीट स्मरी॥२.

मवाळता येथे हृदयाची, कदापीहि ना उचित असे।

पतन हे तरी क्षत्रियांशी, काय तुला ठाऊक नसे?॥ ३.

कृष्ण अर्जुनाला उपदेश करण्याआधी, त्याची ग्रहण करण्याची इच्छा आहे ना, हे चाचपून बघतात. कारण जोवर आपण होऊन तशी विनंती तो करित नाही, तोवर कांही सांगितलेले तो मनापासून स्वीकार करणार नाही. हे तो जाणून आहे.

एक सुभाषित म्हणते, ज्याची आपल्यावर श्रद्धा असेल त्यालाच उपदेश करावा.

वाच्यं श्रद्धासमेतस्य पृच्छकस्य विशेषतः। प्रोक्तं श्रद्धाविहीनाय ह्यरण्यरुदितं भवेत्॥

{ज्याचा [आपल्यावर] विश्वास आहे आणि जास्तकरून ज्याने आपल्याला [त्याबद्दल] विचारलेले आहे अशा माणसालाच उपदेश सांगावा पण विश्वास नसणाऱ्याला सांगितले तर ते कष्ट व्यर्थ जातील.}

अर्जुन उवाच

कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन॥ २-४॥

{हे मधुसूदना, युद्धात मी भीष्मपितामहांच्या आणि द्रोणाचार्यांच्या विरुद्ध बाणांनी कसा लढू? कारण हे अरिसूदना, ते दोघेही पूज्य आहेत.}

एक सर्वसामान्य शिष्टाचार असा आहे की, ज्येष्ठ व्यक्तींशी शाब्दिक वादसुद्धा घालू नये. काही वेळा ते जरी कठोरपणे वागले तरी त्यांच्याशी कठोर वागू नये.

असे असताना अर्जुनाने त्यांच्यावर प्रतिहल्ला करणे कसे काय शक्य आहे? आपले पितामह उग्रसेन आणि आपले गुरु सांदीपनी मुनी यांच्यावर श्रीकृष्ण कधी तरी आक्रमण करू शकतील काय? असे अर्जुन कृष्णाला आडून विचारतो.

अजुनी कळेना, कैसे तुजला, द्रोण भीष्म हे पूज्य मला।
मधुसूदना, शस्त्र त्यावरी कसे चालवू? पूजनीय ते आम्हाला॥१.

उभय जेष्ठ नि श्रेष्ठचि असता, त्यांचा वध कैसा करणे?।

धर्म मार्ग मी सोडुनिया ते, पापाशी ते आचरणे॥ २.

तैसे गोत्रगुरु आमुचे । हे पूजनीय आम्हां नियमांचे । मज बहुत भीष्मद्रोणांचे । वर्ततसे॥३४॥

{त्याप्रमाणे आमचे भाऊबंद व गुरु आम्हाला अवश्य पूज्य आहेत. भीष्म व द्रोण यांचा तर मी किती ऋणी आहे?}

द्रोण भीष्म हे नित्य पूजनीय, जणु आमुचे गोत्रगुरु।

त्यांचेवर मी, मला कळेना, कृष्णा कैसे शस्त्र धरू॥१.

ज्यांनी आम्हाला घडविले, द्रोह त्यांचा उचित नसे।

पूजनीय ते सदैव असता, उचित मारणे त्या कैसे॥ २.

जयालागीं मनें विरु । आम्ही स्वप्नींही न शको धरूं । तथा प्रत्यक्ष केवीं । घातु देवा॥ ३५॥

{ज्यांच्या विषयी मनाने वाकडेपणा आम्हाला स्वप्नातही धरता यावयाचा नाही, त्यांचा देवा, आम्ही घात प्रत्यक्ष कसा करावा बरे?}

मी पार्थु द्रोणाचा केला । येणें धनुर्वेदु मज दिधला । तेणें उपकारें काय आभारैला । वधीं तयातें॥ ३७॥

{मी पार्थ द्रोणांनी तयार केलेला त्यांचा शिष्य आहे. त्यांनीच मला धनुर्विद्या दिली. त्या उपकारांनी बद्ध होऊन मी त्यांचा वध करावा काय?}

धनुर्वेद द्रोणांनी शिकवुनी, त्यांनीच मज योद्धा केले।
उलटुनी त्यांची विद्या त्यावरी, त्यासिच वधिता कसे भले?॥१.

कैसे कृष्णा कृतघ्न होऊ, फेडुनिया उपकार असे?।
गुरुविद्येने त्यासी वधोनी, अधर्मास मी करु कैसे?॥ २.
स्वप्नातही जरि मला भेटता, वंदन करण्या ना विसरी।
भीष्म-द्रोण हे अति पुजनिय, त्यावरी कां मी शस्त्र धरी॥ ३.
ज्यांनी मजला सर्व शिकविले, विद्या उलटू मी त्या वरती।
ज्यांच्या चरणी नित्य लागणे, त्यांचा कुणी कां वध करिती?॥ ४.
असता देवा, नुसता गोळा, हाती धरुनिया शिकविले।
त्या द्रोणांचा घात मी करू? कृतघ्न ना मन मम झाले॥ ५.
शब्दांनाही नम्र योजुनि, ज्यांच्याशी बोलणे असे।
त्यांना दुखवावे शस्त्राने, मनातही येईल कैसे?॥ ६.

गुरूनहत्वा हि महानुभवान् श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।

हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुंजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान्॥ ५॥

(म्हणून या महानुभाव गुरुजनांना न मारता मी या जगात भिक्षा मागून खाणेही कल्याणकारक समजतो. कारण गुरुजनांना मारूनही या लोकात रक्ताने माखलेले अर्थ व कामरूप भोगच ना भोगावयाचे.)

महात्मासम असणाऱ्या माझ्या गुरुजनांना मारून जगण्यापेक्षा भिक्षा मागून जागणे अधिक श्रेयस्कर आहे.

वस्तुतः केवळ आर्थिक साहाय्यतेच्या आधारावर त्यांनी दुर्योधनाची बाजू घेणे योग्य नव्हते. या परिस्थितीमुळे त्यांना गुरु म्हणून आपली आदरणीयता गमावली होती;

जरी त्यांना भौतिक लाभाची इच्छा असली तरी ते ज्येष्ठ आहेत. जर त्यांची हत्या केली तर आपले सर्व भोग रक्तरंजित होतील.

ऐसे हे रणीं वधावे । मग आपण राज्यसुख भोगावें । तें मना न ये आघवें । जीवितेंसीं॥४५॥

{अशा यांना समरांगणी मारावे आणि मग आपण राज्यसुखाचा उपभोग घ्यावा ही गोष्ट अंतःकरणापासून मनात येत नाही.}

अर्जुन युद्ध टाळून भिक्षा मागण्याचे हे कार्यही करण्यास तयार होतो.

पूज्य असे हे रणी वधोनी, राज्यसुखाला भोगावे|
अनुचित ऐसे कैसे करणे, मना माझिया ना भावे|| १.

पूजनीय जे त्यांना वधुनी राज्यसुखाला कवटळणे|
धिक्कारचि कृष्णा रे त्याचा, मनातही ना असले येणे|| २.

गुरु हत्येचे पाप निरंतर बसेल माझ्या ते माथी|
काय जन्म यासाठी मी घेतला?, शस्त्र उगारू गुरुवरती|| ३.

पद्मपुराणी भूमीखंडी, लिहिले हे तर पाप असे|
घडविशी तेही तूं मजकरवी, सांग तंव मनी काय वसे|| ४.

काय असा सांदिपनी गुरुशी, वर्तशील केशवा कधी?।

त्यांचे तर मृत पुत्रही आणिले, विसरलास कां सांग आधी?॥ ५.

हें येणें मानें दुर्भर । जे याहीहुनि भोग सधर । ते असतु येथवर । भिक्षा मागतां भली॥४६॥

{द्रोणाचार्यासारख्यांना मारावे, तेव्हा आपण राज्यसुख भोगावे अशा प्रकारे राज्यसुख भोगणे हे दुर्घट आहे. आता राज्यसुख भोगणेच काय, पण ह्याहूनही अधिक श्रेष्ठ इंद्रपदादिक भोग मिळाले तरी आम्हाला ते द्रोणाचार्यासारख्यांची हत्या करून नकोत. यापेक्षा भिक्षा मागितलेली चांगली.}

नरजन्मी या येऊनी दुर्लभ, पापा करण्यापरी भिक्षा।

जगण्यास्तव ते भले मागणे, ना करिता त्यांची रक्षा॥ १.

रक्ते लांछित भोग त्यांचे, भोगुनि धन माना मिळणे।

काय माधवा, भले असे कां, ऐसे विपरितचि करणे?॥ २.

ना देवो दुर्योधन राज्या, राजलक्ष्मी नच ती मिळो।
अन्य करावी हीनहि कर्मे, परि देवा हे पाप टळो॥ ३.
होईन मी संन्यासी अथवा, वानप्रस्थ वा घेईन मी।
टळेल ब्रह्म-हत्या मोठी, संधी ऐशी दिसते नामी॥ ४.
महा-युद्ध हे काय ठाकले !, जणु मिळविण्या ती पापे।
नुसते ऐसे विचार करिता गात्री मी थरथर कांपे॥ ५.
म्हणुनि निर्णय मला कळेना, द्विधाचि माझी मनःस्थिती।
सांग माधवा, जेणे मजला मिळेल निश्चित शांती॥ ६.
भीष्म पितामह, मरणकाळी मी, रणांगणी पडले असता।
येईन कैसा महालातुनी, ज्या वार्तेचा मी कर्ता॥ ७.

स्मरणहि नच साहवे केशवा, ऐसे कधि काळी घडता।
मला बोचणी जन्म भरीची, हत्या मजकरवी होता॥ ८.
अन्न नि पाणी बेचव तेंव्हा, हत्यारा मी तेंव्हा असता।
विचारही हा मना स्पर्शिता, मन दचके ऐसे होता॥ ९.
अजुनी घडले अप्रिय नाही, निर्णय माझा हा झाला।
युद्ध न करी मी, मारू देत कौरव मजला॥ १०.

आपण पाहिले की, अर्जुनाच्या मनात युद्ध न करणे, हेच धर्मानुसार कृत्य होईल. अजून त्या कृत्यांत मी गुरफटलो नाही, हेच चांगले झाले. आणि महा पापापासून दूर राहू शकलो. विचारांची बैठक या दिशेने होणे हे स्वधर्माच्या दृष्टीने अनिष्ट आहे, हे हे कृष्ण विवेकी असल्याने पुरता जाणून आहे. त्यांतून अर्जुना सारख्याने असा पायंडा पाडणे, हा एक दुर्दैवी आदर्श निर्माण होऊन त्याचे दूरगामी परिणाम होतील याची त्याला खंत आहे.

येथे हे युद्ध आसक्ती-ममत्व आणि मोह यांचा आणि स्वधर्मपालन यांच्यात होत असल्याने तो याची उकल अगदी मूळगामी तत्वज्ञानाचा गाभा नीट समजावून सांगून व्यवस्थापनाचे आदर्श शस्त्र विश्वाला उकलून सांगणार आहे.

जीवनात असे प्रसंग घडतच राहणार जेव्हा वरकरणी अयोग्य असे परंतु जीवनाच्या उद्देशाशी सुसंगत निर्णय कसे घ्यावेत, याचे आपल्या सर्वांना ज्ञान होईल. सुदैवाने अर्जुन आपण **कार्पण्य दोषांत** अडकलो आहोत हे जाणून आहे.

१३ वर्षे वनवास भोगून पांडवांनी बिकट मार्गक्रमण केलेले आहे. त्या काळात सुद्धा त्यांनी सदाचरण सोडले नव्हते. परोपकारी वृत्ती जोपासली होती. राजघराण्याची पात्रता असूनही क्लेश आनंदाने भोगले होते. आणि आता वेळ आली होती ती परिवर्तनाची. अशा वेळी त्यांना अचूक आणि धर्म्य निर्णय घेणे अत्यावश्यक होते. जगाला अन्यथा चुकीचा संदेश पोचला असता.

कृष्णाने अजून गहन तत्वज्ञान सांगणे सुरु केलेले नाही, कारण अजून अर्जुनाने तशी याचना शिष्य भावाने केलेली नाही परंतु सुदैवाने आपले कांही चुकत आहे, अशी बोचणी त्याच्या अंतर्मनाला निश्चित लागलेली आहे. म्हणून तो म्हणतो;

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः॥ २-६॥

(युद्ध करणे व न करणे या दोहोंपैकी आम्हाला काय श्रेष्ठ आहे, हे कळत नाही. किंवा आम्ही त्यांना जिंकू की ते आम्हाला जिंकतील, हेही आम्हाला माहित नाही. आणि ज्यांना मारून आम्हाला जगण्याचीही इच्छा नाही, तेच आमचे बांधव-धृतराष्ट्रपुत्र- आमच्या विरुद्ध उभे आहेत.)

अर्जुनाच्या मनी विचार आले, युद्धामध्ये जर त्याने शत्रूवर विजय प्राप्त केला नाही तर भिक्षा मागणे हेच केवळ त्याच्या उदरनिर्वाहाचे साधन होते आणि विजयाचीही शाश्वती नव्हती, कारण दोन्हींपैकी कोणताही पक्ष विजयी होऊ शकतो. जरी विजयश्री हातात माळ घेऊन वाट पाहत असली; आणि तरी जरकौरवांचा युद्धात मृत्यू झाला, तर त्यांच्या अनुपस्थितीत जीवन कंठणे अत्यंत कठीण होते.

अशा प्राप्त परिस्थितीत तो त्यांचा दुसऱ्या प्रकारचा पराभवच होता. अर्जुनाने विचारात घेतलेल्या या सर्व गोष्टी निश्चितपणे सिद्ध करतात की, तो भगवंतांचा केवळ महान भक्त नव्हता तर तो ज्ञानी होता

येथे पहिल्या पंक्तीत अर्जुन म्हणतो,

‘न चैतद्विद्मः’ - हे, सुद्धा आम्हाला नीट कळत नाही,

कृष्ण याच कबुलीची आणि विनंतीची वाट पहात होता. ‘स्वधर्म महत्वाचा कि, गुरुवध? आणि त्याविषयी आपले मनोगत त्याने पूर्ण सांगितले होते.

परंतु शिष्य म्हणून घ्यायला आवश्यक असते पुरते रिकामे मन. निःशंक होऊन निर्णय श्रद्धा पूर्वक स्वीकारण्याची तयारी लागते.

कुलार्णवतंत्रात शिष्याची व्याख्या करतांना म्हटले आहे,

शरीरमर्थप्राणांश्च सद्गुरुभ्यो निवेद्य यः । गुरुभ्यः शिक्षते योगं शिष्य इत्यभिधीयते ॥

अर्थ : जो तन, धन आणि प्राण - म्हणजे सर्वस्व- गुरूंना समर्पण करून त्यांच्याकडून उपदेश घेतो, गुरूंनी सांगितलेली साधना करतो, त्याला शिष्य म्हटले जाते. शिष्य भावाने ही कचुली अर्जुन देतो “ मला कळेना उचित काय ते,? धर्मा अनुकूल काय करू””?

येहवीं माझां चित्तीं जें होते । तें मी विचारूनि बोलिलों एथें ।

परि निकें काय यापरौते । तें तुम्ही जाणा॥ ५२॥

{बाकी माझ्या मनात जे होते ते मी येथे स्पष्ट करून बोललो. परंतु याच्यापेक्षा चांगले काय ते तुम्हालाच ठाऊक.}

मला कळेना निश्चित देवा, लढणे योग्य असे की, ते नाही।

काहुर माझ्या मनी दाटले, शरण तुजशी म्हणुनी येई॥ १.

मला वाटले माझ्या मनी जे, सारे आपणा सांगितले।

युद्धी विजय असे कुणाचा, कुणास नाही हे कळले॥ २.

प्रचंड हत्या निश्चित होईल, चित्र दिसे मज हे पुढचे।

ते जिंको वा आम्ही तरीही, निश्चित प्रसंग दुःखाचे॥ ३.

रक्ताचे विसरुनिया नाते, प्रसंग हा दुर्धर आला।

असा काळ ना येवो कोणा, हेच मागणे दैवाला॥ ४.

तुला विनंती, शांत मनाने तूंचि दावी मार्ग मला।

मति माझी तर सुन्न जाहली, अंधारचि दिसतो मजला॥ ५.

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्॥ २-७॥

(करुणाव्याप्त दैन्यामुळे ज्याचा मूळ स्वभाव नाहीसा झाला आहे व धर्माधर्माचा निर्णय करण्याविषयी ज्याची बुद्धी असमर्थ आहे, असा मी तुम्हाला विचारीत आहे की, जे साधन खात्रीने कल्याणकारक आहे, ते मला सांगा. कारण मी तुमचा शिष्य आहे. म्हणून तुम्हाला शरण आलेल्या मला उपदेश करा.)

असा हा गोंधळ आपली इच्छा नसतानाही आपल्या जीवनामध्ये आपोआप निर्माण होतो. घेतो आणि आम्ही गोंधळूनही जातो. म्हणून वैदिक ग्रंथ आपल्याला उपदेश देता की, जीवनातील गुंतागुंती सोडविण्यासाठी आणि त्या कशा सोडवाव्या याबद्दलचे ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी परंपरेतून चालत आलेल्या अध्यात्मिक गुरुकडे जाणे आवश्यक आहे.

ज्या व्यक्तीला प्रमाणित अध्यात्मिक गुरु आहेत तिला सर्व गोष्टींचे ज्ञान असते. यासाठीच मनुष्याने भौतिक गोंधळातच खितपत न पडता अध्यात्मिक गुरुंचा आश्रय घेतला पाहिजे. हेच या श्लोकाचे तात्पर्य आहे.

अर्जुन आपले मनोगत नीति आणि धर्म यांच्या चौकटीत बसवू पाहतो.

पण अंतरी त्याला आपले वर्तन ठीक नसल्याचि बोचणी सुद्धा लागली आहे.

जाणून आहे, मी हे कृष्णा, दाटली करुणा दुःखाने|

कार्पण्यचि हा दोष असे हे, मनी बोचे मज प्रखरपणे|| १.

गोंधळून मी मानसी जाता, बुद्धी काळोखी झाली।

विचलित असता, कांही सुचेना, बुद्धी पुरती बोथटली॥२.

ज्याला जीवनातील समस्यांची जाणीव होत नाही, तो गोंधळात सापडतो.

बृहदारण्यक उपनिषदामध्ये (३-८-१०) गोंधळलेल्या मनुष्याचे वर्णन पुढीलप्रमाणे करण्यात आले आहे. “यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वास्मॉंल्लोकात्प्रैति कृपणः”

{“मानव असूनही जो जीवनातील समस्या सोडवीत नाही आणि आत्मसाक्षात्काराचे ज्ञान प्राप्त न करता कुत्र्यामांजरांप्रमाणे या जगताचा त्याग करतो तो कृपण मनुष्य होय.”)

जीवासाठी हे मनुष्य-जीवन म्हणजे एका अत्यंत मौल्यवान संपत्तीप्रमाणे आहे, ज्यायोगे तो जीवनातील समस्यांचे निराकरण करू शकतो. म्हणून या संधीचा जो योग्य प्रकारे लाभ घेत नाही तोच कृपण आहे.

सुदैवाने अर्जुनाला आपले शिक्षण आणि शिकवण आठवले. आपल्याला आपल्या समस्या आपण सोडवू शकत नाही याची जाणीव झाली, आणि तो ते व्यक्त करतो.

जीवनातील गुंतागुंती सोडविण्यासाठी आणि त्या कशा सोडवाव्या याबद्दलचे ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी परंपरेतून चालत आलेल्या अध्यात्मिक गुरुकडे जाणे आवश्यक आहे.

ज्या व्यक्तीला प्रमाणित अध्यात्मिक गुरु आहेत तिला सर्व गोष्टींचे ज्ञान असते. यासाठीच मनुष्याने भौतिक गोंधळातच खितपत न पडता अध्यात्मिक गुरुंचा आश्रय घेतला पाहिजे.

तो कृष्णाला विनंती करतो,

तूं गुरु बंधु पिता । तूं आमची इष्ट देवता । तूंचि सदा रक्षिता । आपदीं आमुतें॥ ५९॥

{आमचा गुरु, बंधु, पिता, तूं आमची इष्ट देवता, संकटसमयी नेहेमी तूच आमचा रक्षण करणारा आहेस.}

त्यामुळेच अर्जुन शिष्यभावाने श्रीकृष्णाचेकडे गुरु या भूमिकेतून उपदेशाची याचना करतो.

अर्जुन विनम्र होऊन समर्पण भाव व्यक्त करतो. जोवर शिष्य भावाने अर्जुन स्वतः यावर उपाय विचारत नाही, तोवर त्याला उपदेश करणे अयोग्य आहे, असे कृष्ण जाणून आहे.

आजवरी तूचि हे कृष्णा, मार्ग दाविला आम्हाशी।
कठीण प्रसंगी तुवा तारिले, गुरु, बंधू तू पिता असशी॥ १.

हितकर ऐसे कसे वागणे, धर्म नीति ना सोडोनी।
गुरु म्हणोनी मार्ग दाखवी, स्वीकृत करु ते आदरुनी॥ २.

तूचि आजवर संकटातूनी, मार्ग दाविला आम्हाला।
कठीण या हि प्रसंगी काढी आता मार्गाला॥ ३.

पूर्ण समर्पण तुझिये चरणी, चालू वाट तुज उचित जशी।
श्रेयस-प्रेयस कशा म्हणावे, हेच कळेना रे मजशी॥ ४.

आम्हा कळेना उचित काय ते, धर्म नेमका पाळाय।

कठीण वेळ ही झडकरी सांगी, श्रेयस्कर आम्हा सदया॥ ५.

तरी उचित काय आम्हां । जें व्यभिचरेना धर्मा । तें झडकरी पुरुषोत्तमा । सांगें आतां॥ ६३॥

(अर्जुनाला समस्यांची उकल करण्याऐवजी गोंधळून गेल्याची जाणीव झाली म्हणून तो कृष्णाला मी धर्माबाबत समूह अवस्थेत आहे आणि मला योग्य आणि अयोग्य आपण काय ते सांगावे, अशी शिष्य-भावाने नम्र विनंती केली.)

मला कळेना उचित काय ते, धर्मा अनुकूल काय करू।

झडकरी पुरुषोत्तमा सांग मज, कवण्या मार्गा मी आचरू॥ १.

युद्ध भूमीवर सारे जमले, मती गुंग माझी झाली।

जे वाटे ते तुज सांगितले, निर्णय बुद्धी देई भली॥ २.

बुद्धी माझी द्विधा जाहली, वाट कवण ती हितकारी?।

मार्ग दाखवी अचूक ऐसा, आम्हा योग्य तो असे हरी॥ ३.

शिष्य-भाव मी धरुनी पुरता, नम्र विनंती करी तुजला।

देशी जैसे उपदेशाशी, आचरीन तो मार्ग भला॥ ४.

मन नि बुद्धी अर्पित तुजशी, शरणागत मी हरी तुला।

हात जोडुनी करी विनंती, मार्ग दाखवी आम्हाला॥ ५.

संजय उवाच: **एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।**

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह॥ ९॥

(संजय म्हणाला, हे परंतपा शत्रुतापना राजा, निद्रेवर ताबा असणाऱ्या अर्जुनाने अंतर्यामी श्रीकृष्णांना एवढे बोलून मी युद्ध करणार नाही, असे स्पष्टपणे सांगितले व तो शांत बसला)

ऐसें संजयो सांगतु । म्हणे राया तो पार्थु । पुनरपि शोकाकुलितु । काय बोले॥ ८१॥

{याप्रमाणे संजयाने धृतराष्ट्राला सांगितले. तो मग त्याला म्हणाला राजा, अर्जुन पुन्हा शोकाकूल होऊन काय म्हणाला ते ऐक}

आइकें सखेदु बोले श्रीकृष्णातें । आतां नाळवावें तुम्हीं मातें । मी सर्वथा न झुंजें येथें । भरंवसेनि॥ ८२॥

{तो खिन्न होऊन श्रीकृष्णाला म्हणाला, आता तुम्ही माझी समजूत घालण्याचा प्रयत्न करू नका. मी काही झाले तरी खात्रीने ह्या वेळी लढणार नाही.}

आळवुनि ऐसे कृष्णालागी, उदास मुद्रे तो म्हटला।

कृष्णा नच मी करीन लढाई, उगा वाढवी न पापाला॥ १.

पूजनीय ते वंदन करणे, वध करू देवा मी त्यांचा।

हे तर नरकाचीच वाट ना, विचार ना मनी येण्याचा॥ २.

कृपा करोनी अन्य मार्ग तो, देवा दाखवी तूं मजला।

आचरीन मी, वचन देतसे, देशील ज्या उपदेशाला॥ ३.

म्हणे गुरु तूं, दावी मजला उचित ऐशा मार्गाला।

कृष्णा, मजला उचित सांगणे, मी न करीन परि युद्धाला॥ ४.

शांत बैसला, शोक करीत तो, कृष्णवचन ते ऐकाया।

हंसुनी कृष्ण त्या म्हणे तयार न, हेका तंव तो सोडाया॥ ५.

घेऊनि निर्णय मला सांगशी, कुठला निर्णय घेण्याला?।

बंद करुनिया द्वार मनाचे, कसा बैसला ऐकाया॥ ६.

ठाम असशी तूं निर्णय घेउनी, काय सांगणे रे तुजला।

कसे आणि काय ते सांगणे?, निर्णय जेंव्हा तंव झाला॥ ७.

शिष्य म्हणविशी, गुरु मी असता, मन न रिकामे तंव झाले।

हृद तुझा परि तुवा सोडीना, उपदेशास्तव हे न भले॥ ८.

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत । सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः॥ १०॥

(हे भरतवंशी धृतराष्ट्र महाराज, अंतर्यामी भगवान श्रीकृष्ण दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी शोक करणाऱ्या त्या अर्जुनाला हंसल्यासारखे करून असे म्हणाले)

भक्तासाठी भगवंत हे मित्र, पुत्र किंवा प्रियकर यांपैकी कोणताही संबंध ठेवण्यास सदैव तयार असतात. जेव्हा त्यांचा गुरु म्हणून स्वीकार करण्यात आला तेव्हा ते गुरु बनले आणि शिष्यां बरोबर त्यांनी गुरुप्रमाणेच गंभीर संभाषण केले.

भगवद्गीतेतील संवाद हा फक्त विशिष्ट व्यक्ती, समाज, जातीसाठी नसून तो सर्वांसाठी आहे. अर्जुनाची लंगडी सबब ही विवेकावर आधारित नाही, हे जाणून भगवंताना हंसू आले.

हंसले कृष्ण नि मनी म्हणे, भले बोलणे, शिष्याचे।
पुसतो मजला निर्णय करुनी, निर्णय द्यावा, हे कैचे?॥ १.
मनी जे त्याच्या ठामचि बसले, विरुद्ध लढणे युद्धाचे।
आता त्याला मूळ ज्ञानची, देणे लागे, धर्माचे॥ २.
वाटे त्याला मानव देहची, असे जो हि मी, तोचि खरा।
मोहे व्यापित वृत्ती जाहली, विवेक कथणे त्या सारा॥ ३.

कृष्णाने त्याला वरवर जरा तिखट वाटणारे पण अत्यंत आवश्यक असे तत्वज्ञान उपदेशिण्यास प्रारंभ केला

कीं औषधाचिया कडुवटपणीं । जैसी अमृताची पुरवणी ।

ते आहाच न दिसे परी गुणीं । प्रकट होय॥ ८९॥

{औषधाच्या कडूपणात ज्याप्रमाणे अमृताची जोड असते, ती वर दिसत नाही पण गुणाच्या रूपाने स्पष्ट होते.}

गैरचि वर्तन असे तथाचे, मवाळ बोलुनी, ना चाले।
अर्जुन हा तर आदर्शचि नर, सत्य हवेच त्याला कळले॥ १.
युद्ध असे हे धर्म रक्षणा, हा योद्धाचि प्रमुख असे।
हाची दुबळा जरि जाहला, साह्यकरी पांडवा नसे॥ २.
जरी कडवे ते असले औषध, देणे व्याधी जर तैशी।
खडसावूनी त्या हवे सांगणे, वेळचि आली आता अशी॥ ३.
तैसे वरिवरि पाहतां उदासें । आंत तरी अतिसुरसें ।
तियें वाक्यें हृषीकेशें । बोलों आदरिलीं॥ १०॥

{त्याप्रमाणे वर वर पहाता उदास (कठोर), पण आत अति सुरस परिणामी अत्यंत हितकर असे उपदेशाचे शब्द श्रीकृष्ण बोलू लागले}

कृष्ण वचन ते स्पष्टचि शब्दी, कठोर ऐकाया वाटे|
योग्य तेधवा, तेचि होते, कारण त्यांतचि हित दाटे|| १.
विचार देवाने तो केला, निमित्त आहे आज असे|
ज्ञान असे हे, सकला साठी, आत्मज्ञाना सांगतसे|| २.

श्रीभगवानुवाच:

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे । गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडितः॥११॥

{भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले, हे अर्जुना, तू ज्यांचा शोक करू नये, अशा माणसांसाठी शोक करतोस आणि विद्वानांसारखा युक्तिवाद करतोस. परंतु ज्यांचे प्राण गेले आहेत त्यांच्यासाठी, आणि ज्यांचे प्राण गेले नाहीत, त्यांच्यासाठीही विद्वान माणसे शोक करीत नाहीत.}

‘तू एखाद्या विद्वानाप्रमाणे बोलत आहेस, पण तू जाणत नाहीस की, जो विद्वान आहे किंवा ज्याला शरीर आणि आत्म्याचे ज्ञान आहे तो जीविताबद्दल किंवा मृतावस्थेबद्दल शोक करीत नाही.

अर्जुनाचा युक्तिवाद होता, पण त्याला माहीत नव्हते की, धार्मिक तत्त्वांपेक्षाही जड प्रकृती, आत्मा आणि परमात्मा याबद्दलचे ज्ञान हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

या शरीराचा जन्म झाला आहे आणि आज ना उद्या निश्चितपणे याचा नाश होणारच आहे, म्हणून आत्म्याइतके हे शरीर महत्त्वपूर्ण नाही, हे जो जाणतो तोच खरा पंडित आहे आणि भौतिक शरीराची कोणतीही स्थिती त्याच्या शोकास कारणीभूत होत नाही.

हा फार महत्त्वपूर्ण असा श्लोक आहे. गीता संक्षेपाने यांत सामावलेली आहे. हे ज्ञान नसणाराच जगताच्या मायाबाजाराने भारावून जातो आणि जे नाही ते भासमान होत हर्ष आणि शोक यांच्यात गुरफटून जातो.

आपले आपल्याच विषयीचे नसलेले ज्ञान हेच अज्ञान शोक आणि क्लेश यांचे मायावी कारण आहे. जणु स्वप्नातील कल्पित सत्य आहे. त्याशी अलिप्त राहून व्यवहार करावा,

मांडुक्य कारिका म्हणते, ज्याला या नश्वर जगाच्या व्यक्ती आणि पदार्थ यांचा संग आवडू लागतो, तोच यांत फसतो. पण हे त्याला समजू नये, याचा पूर्ण प्रयास माया करीत असते.

थोडक्यात “आत्मा अज्ञानं संसार कारणं, आत्म- ज्ञानम् मोक्ष कारणं” हि परम सत्याची गुरु किल्ली आहे. याचाच विस्तार म्हणजे संपूर्ण गीताज्ञान. हीच ‘ब्रह्मविद्या’ बाकी अन्य गोष्टी गीतेत आहेत त्या अज्ञान जावे त्या साठी पुरवणी ज्ञान आहे. हे जाणती तेच पंडित असे या श्लोकाची दुसरी ओळ सांगते.

अर्जुनाला जे सांगितले ते आपणा सर्वांचा विवेक जागाव्हावा म्हणून. आपल्या अज्ञानाची जाणीव होऊन आपल्याला ज्ञान लाभावे म्हणून.

कुणीही दुःखिताने आपला मोह टाळून सुखी व्हावे म्हणून, विवेक सोडू नये. तरच सुयोग्य निर्णय घेतला जातो.

जया असे ते क्लेश नि दुःखचि कारण केवळचि अज्ञान|

विरक्ती नि ते आत्मज्ञानचि उपाय यावरती छान|| १.

स्वप्नामधले व्याधींना ती, कशी औषधी काम करी|

जागृती केवळ इलाज उत्तम, अन्य न उपयोगी सारी|| २.

उठ अरे हे स्वप्नचि केवळ, फसला मायेतचि वृथा।
सरतील सारी मिथ्या विघ्ने, पुरता तूं जागृत होता॥ ३.
भवती काळोखचि दाटता, दिसे कांही ना दृष्टीला।
पुन्हा दिसाया, उपाय एकचि, प्रकाशित करी स्थानाला॥ ४.
क्षणात घालवी अंधाराला, होता तेचि प्रकाशमय।
प्रार्थी म्हणुनी, जीवनात ते, 'तमसोऽमा ज्योतिर्गमय'॥ ५.
स्वप्नी हरवले वा कि लाभले, दोन्ही केवळ भासचि तो।
पंडित जाणे सारे हेची, म्हणुनि दुःखी ना हर्षित होतो॥ ६.
स्वप्नी हानी किंवा लाभ ही, मिथ्या, तैसी ही सृष्टी।
व्यवहारातून तूं काढी आणि उघडी परमार्थी दृष्टी॥ ७.

तू जाणता तरी म्हणविसी । परी नेणीवेतें न संडिसी । आणि शिकवूं म्हणों तरी बोलसी । बहुसाल नीति॥ ९२॥

{तू आपल्याला जाणता तर म्हणवतोस, पण मूर्खपणा टाकीत नाहीस. बरे, तुला काही शिकवावे म्हटले तर तू आम्हालाच शहाणापणाच्या गोष्टी सांगतोस}

तुजला म्हणविशी जरी जाणता, सोडिशी न परि नेणीव ती।

शिकवु पाहता, तरी बोलसी, पार्था, तू बहुसाल नीति॥ १.

धर्म काय नि शास्त्रवचनहि, पाढा वाचशी, नीतीचा।

मनात शिरण्या हवे मोकळे, फायदा न ऐकायचा॥ २.

म्हणविशी तुजला अरे जाणता, नेणीव ना परि ती सुटली।

बहु विद्वानचि शास्त्र नि नीति, आसक्ती मनी भरलेली॥ ३.

तूं आपणपें तरी नेणसी । परी या कौरवांते शोचूं पहासी ।

हा बहु विस्मय आम्हांसी । पुढतपुढती॥ ९४॥

{तू स्वतःला तर जाणत नाहीस, परंतु या कौरवांकरता शोक करतोस याबद्दल आम्हाला फारच विस्मय वाटतो}

तुझी न ओळख तुला ती आपुली, शोक दुज्याचा परि करी।

विस्मय मजला बहुत वाटतो, तुला सांगु मी काय तरी॥ १.

तुला देहबुद्धी ती आहे पुरती, विसरलाशी तूं स्वरूपाशी।

आत्मबुद्धि ती काळवंडली, टाळीशी तूं कर्तव्याशी॥ २.

बऱ्याचदा आपले वागणे गैर आहे, असे कुणी म्हणु लागले तर, आपण सोईस्कर उदाहरणे अगर शास्त्रातील उद्धरणे देऊन त्याचे समर्थन करित असतो. आणि आपलेच कसे बरोबर आहे, याचे लटके समर्थन करित असतो.

अशा हट्टाने आपल्याला नीट मार्ग उमगत नाही. आपण मन कोरे करून गुरूकडे गेले पाहिजे. अन्यथा त्यांचा उपदेश कसा पचनी पडणार?

कीं तूं एक वधिता । आणि सकळ लोका हा मरता ।

ऐसी भ्रांति झणें चित्ता । येवो देसी॥ ९९॥

{तुझी अशी गैरसमजूत आली आहे कि, तूं एक मारणारा व बाकीचे सर्व लोक मरणारे आहेत. अशी भ्रांती कदाचित तुझ्या चित्ताला होईल तर ती होऊ देऊ नकोस.}

माणूस 'मी' म्हणजे माझं शरीर अशी स्वतःची ओळख धरून चालतो. पण ज्याच्या अस्तित्वामुळे हे शरीर जिवंत आहे त्या आत्म्याची जाणीव तो ठेवत नाही, जीवन चालू आहे कारण आत्मा आंत आहे, म्हणून मी व्यक्त होत आहे. याची सतत आठवण ठेवली पाहिजे. देहकेंद्रित असलेली वृत्ती आत्मकेंद्रित केली पाहिजे.

आपण म्हणजे देह नसून, आपण आत्मा आहोत, अशी जाणीव दृढ केली पाहिजे.

एकदा विवेकानंदांना कुणीतरी विचारलं की पाश्चात्य तत्त्वज्ञान व भारतीय तत्त्वज्ञान यात फरक काय? त्यांनी सांगितलं की पाश्चात्य म्हणतात, 'मी एक शरीर आहे नि मला आत्मा प्राप्त झाला आहे. आणि भारतीय म्हणतात कि मी आत्मा आहे आणि मला शरीर प्राप्त झालंय.'

या तत्त्वज्ञानातून भगवंतांनी मानवाचा मृत्यूविषयक दुःखद दृष्टिकोन बदलायला लावलाय.

नश्वर देहाभोवती घुटमळणारी वृत्ती बाजूला सारून, आत्म्याचं महत्त्व व आत्म्याची अमरता जाणली की मानवी जीवनातली सर्वात भयंकर समजली जाणारी घटना वेगळ्या विचारांनी बघितली जाईल, असे म्हटले आहे. हा विचार कालातीत आहे.

अशा तऱ्हेने अर्जुनाच्या मृत्यूविषयक दुःखावर फुंकर घालून भगवंत अर्जुनाच्या मुख्य उत्तराकडे वळतात. अर्जुन एखाद्या सामान्य नराप्रमाणे गोंधळात पडला आहे.

सर्वसामान्यांच्या जीवनात अगदी क्षुल्लक गोष्टीपासून ते फार महत्त्वाच्या प्रसंगांमध्ये माणूस, हे करू की ते करू? अशा द्वंद्वात सापडलेला दिसतो. अर्जुनासमोर असलेले दोनही पर्याय योग्यच होते. अशी त्याची पूर्ण ज्ञान न झाल्याने समजूत होती.

त्यातला कुठला मार्ग निवडायचा यासाठी तो भगवंतांना मार्ग विचारत आहे.

या परिस्थितीत माझा 'धर्म' कोणता? हा अर्जुनाचा प्रश्न आहे.

भगवंत म्हणताहेत की, अशा द्वंद्वात सापडल्यावर काय करावे व काय करू नये, याचा निर्णय 'स्वधर्म' कोणता यावर अवलंबून असतो.स्वधर्म पालन हाच आपल्या जीवनाचा हेतू आहे. याचा नीट विचार करून योग्य निर्णय घ्यायला पाहिजे.

तुला वाटते पराक्रमे मम, वध केला मी रणांगणी।

बाहुत शक्ती कोणी दिधली, आणि स्फूर्ती दिधली मनी॥ १.

अनेक गोष्टी घडल्या म्हणुनि युद्ध आज हे होत असे।

येणे येथे निमित्त केवळ, तुझ्या करवी ते घडवितसे॥ २.

लपुनी खेळविते तुज कोणी, अतर्क्य सारे हे तुजला।

मी कर्ता ही वृथा भावना, मोहाने भुलविते तुला॥ ३.

वृथा शोक नि कारुण्यहि हे, नाचविते तुज आसक्ती।

नाती गोती सारी माया, ममत्व भुलवी या जगती॥ ४.

तून मारिता, काय चिरंजीव मरणारा कां राहतसे?।

ज्याचा त्याचा समय मोजका, ठरल्या वेळी जात असे॥ ५.

या अफाट जगात सारे नियमाने व आपआपल्या गतीने सरकत, अचूक आणि योग्य वेळी योग्य तेच होत असते. साऱ्या विश्वातील अणु-रेणू पासून विशाल ग्रहगोलापर्यंत एक दुसऱ्यांच्या कार्यासाठी झटत असतात, कुणीही स्वतंत्र नाही. आपण श्वसनाद्वारा देहात घेतो, त्या प्राणशक्ती अनेक तेजोगोलातून येत असतात. श्वासाद्वारे आपण फक्त वायू थोडाच देहात प्रस्थापित करतो आपली त्या वायूत मुख्य असते ती प्राणशक्ती- जी दैवी योजना आहे.

सहजी श्वासाद्वारा आपल्याला शक्तीदान करीत असतात नुसत्या वायूत हे सामर्थ्य नाही, अन्यथा मृत्यू नंतर हवा भरून पुन्हा जीवन आणण्याचे कारखाने निघाले असते.

मरण कुणा कारणाने घडावे, हे ठरविणारी गुप्त शक्ती नेहमीच अज्ञात राहते. कित्येकदा उंचावरून पडून सुद्धा इजा होत नाही, तर केंव्हा साध्या टाचणीमुळे धनुर्वात होऊन मृत्यू येतो. नियतीचा हा खेळ समजला, की कर्तृत्वाचा अहंकार सहजी जातो. अगदी भोजना नंतर त्याचे पचन पासून आपल्या साऱ्या क्रियांचे नियमन व संचालन कसे होते हे अगम्य आहे. हे होते कसे तर;

अनादिसिद्ध हें आघर्वें । होत जात स्वभावें ।

तरी तुवा का शोचावे । सांग मज॥ १००॥

{ही सगळी (सृष्टी) अनादिसिद्ध आपोआप होते व जाते. तर मग तू शोक का करावास? सांग बरे}

अरे विश्व हे अचुक चालते, अनादि सारे सिद्ध असे।

सारे चाले सहजीचि येथे विश्वाचे नियमन ऐसे॥ १.

अनाठायी तुज असे वाटते, तूचि कर्ता सकलांचा।

वेडया तू तर असे बाहुली, सारा खेळची मायेचा॥ २.

वरील ज्ञानेश्वरीची ओवी(१००) परमार्थ तत्वज्ञानाचा पाया आहे. जगात क्षणोक्षणी घडणाऱ्या गोष्टी हा ईश्वराच्या अनादि प्रकृतीचा खेळ आहे. सूर्याचे उगवणे आणि अस्त. सूर्यापासून उसने घेतलेल्या किरणांना शीतल आणि अमृतमय बनविणाऱ्या चंद्राचे रात्रीचे आगमन. विशाल परंतु तहान भागवणास असमर्थ अशा सागरा करवी सूर्याने निर्मिलेले जलचक्र सारे अनादि सिद्ध आहे.

अंतराळात अधांतरी विखुरलेल्या नक्षत्रांपासून तों थेट आपल्या पृथ्वीपर्यंत सर्व ग्रहांची दिनचर्या काटेकोर ताळेबंद चाललेली प्रत्यक्ष दिसत असताहि, विश्वाच्या पसाऱ्याला कोण आणि कसे चालविते, हे गुह्य उलगडत नाही. ज्ञानदेव म्हणतात, **‘विश्व चळतसे जेणे परमात्मेनी’**

एक शंख पहा किती कठीण त्याची रचना. आणि मोती कसा तेजस्वी होतो? कोण त्याला कधी कसे घडविते? उंबरात असलेल्या असंख्य इवल्यांचे पोषण कसे होते? दिवस रात्र, सूर्योदय-चंद्रोदय व त्यांचे अस्त, समुद्राची भरती-ओहोटी, चंद्रसूर्याची ग्रहणे, धूमकेतूंचे उदयास्त, ऋतुमानांचे ठराविक येणे-जाणे, चंद्राची क्षयवृद्धी, इत्यादी अनंत गोष्टी, घड्याळातील गहन यंत्ररचनेप्रमाणे, नियमित आणि अचूक होत असतात. हे सारे ‘अनादि सिद्ध’ आहे.

प्रभात होता सूर्य उगवतो. प्रकाश उब देऊनी जगता।
काळोखी ती सहजी घालवी, तो जगता पालन कर्ता॥ १.
त्याच्या किरणा बनवुनी शीतल, अमृतमय तो चंद्र करी।
गर्भाचे तेणे हो पोषण, औषधी गुण सृष्टी धारी॥ २.
इवले अबोध बालक शोधी, माता स्तन दुग्धासाठी।
कांसव पिलू अंड्यातुन येता, आई पोशी केवळ दिठी॥ ३.
नभांगणी हे असंख्य तारे, चमचमती आपुल्या तेजे।
वेगवेगळ्या गती तयांच्या, प्राणतत्व त्यातुनि उपजे॥ ४.
नद्या सहजी त्या मिळती सागरा, वाट कोण त्या दावितसे।
पक्षी उडती स्वैर नभांगणी, परतुनी कोटरी अचूक कसे?॥ ५.

श्वास घेशी तू नकळत नित्यची, प्राणशक्ती त्या येत कशी।
अफाट विश्वाचे या नियमन, पूर्ण अचूक किमया कैशी?॥ ६.
होत जात हे नित्य स्वभावे, अनादीच हे सिध्द असे।
काय तुझा सहभाग यांत रे, होई सारे आपैसे॥ ७.
तुला वाटते तुझिया कर्मे, घटना जगती होताती।
तुझ्या इंद्रिया शक्ती कोण दे, सारी ही ईश्वर-शक्ती॥ ८.
तूं पार्था रे निमित्त केवळ, देह साधनी या जगती।
वृथा शोक, मोह नि अहंकारही, कांही नसे तुझिया हाती॥ ९.
आलासी या तूं या इहलोकी, सांग कुणाच्या मर्जीने?।
आणि कधी ते येथून जाणे, हेही सारे तूं नेणे॥ १०.

{गीता पुढे सांगते, “कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते- १३/२०]” आपण वाट्याला आलेली भूमिका उत्तम पार पडणे हाच स्वधर्म आहे.

‘स्वधर्म’ याचा फार सुंदर अर्थ गीता पटवून देते. इथे कुठलाही एक पंथ, किंवा हिंदू-ख्रिश्चन अशा अर्थाचा संकुचित विचार गीता मांडत नाही. संपूर्ण मानव जातीसाठी योग्य कर्तव्याचं तत्त्वज्ञान गीता मांडते. स्वधर्म म्हणजे आपलं त्या त्या परिस्थितीतलं व्यापक मानवी कर्तव्य!

जीवनात एकच व्यक्ती वेगवेगळ्या प्रसंगात, वेगवेगळ्या भूमिकेत असते. तसेच आजूबाजूची परिस्थितीही सतत बदलत असते. त्यानुसार आपण ‘स्वधर्म’ हा सुद्धा बदलत राहातो.

एकच माणूस अनेक अशा कर्तव्यांनी बांधला गेला असतो.

कधी विद्यार्थी, नागरिक, नेता, शिक्षक, सैनिक अशा निरनिराळ्या स्तरांवर विचार करताना व्यापक हिताचा विचार करून धर्म निवडावा लागतो. कधी कधी एकाचा धर्म तो दुसऱ्याचा असत नाही.

सीमेवर लढणाऱ्या सैनिकाचा ‘अहिंसा परमो धर्म,’ असा खाक्या असून चालणार नाही. शिक्षकाने मात्र आपल्या शिष्यांना अहिंसेनेच शिकवले पाहिजे. असा धर्म हा बदलत राहतो. स्वधर्म आपल्यापुरताच असला तरी वैयक्तिक विचार न करता व्यापक हिताचा विचार करून धर्म ठरवावा लागतो.

श्रीरामप्रभूंनी पत्नीप्रेम हे वैयक्तिक मानलं व राजाचं ‘लोकधन’ हे व्यापक सूत्र आचरलं. झांशीच्या किल्ल्यावर तोफा डागल्या होत्या तेव्हा तोफांच्या मान्याच्या मार्गात एक देऊळ येत होतं. राणी लक्ष्मीबाईंनी देऊळ तोडल्याने हातून पाप घडेल असा संकुचित विचार न करता, झांशी राखण्यासाठी देऊळ उडवायला परवानगी दिली. घडणाऱ्या गोष्टी, भेटणाऱ्या व्यक्ति, त्या त्या वेळची परिस्थिति या सगळ्यांचा परिणाम घटितावर घडत असतो. त्यावर आपला अधिकार नाही.

म्हणूनच ब्रह्मचैतन्यांची शिकवण आहे;

यत्न कसून करी मी, यश दे रामा न दे तुझी सत्ता। हाचि निरोप गुरुंचा, मानावा राम सर्वदा कर्ता॥ ७॥

युद्ध म्हटले म्हणजे, जीवित हानी अटळच ! त्यातील हानीचा शोक मानणे, म्हणजे हे माझ्यामुळे घडले असा भ्रम करून घेणे आहे. ही भ्रंती आहे.

अरे या विश्वात व्यष्टीकार्यातून समष्टि साकारत असते. जसे आचरण तसे परिणाम, हे अनादि सिद्ध सारेच आहे. आपल्या हाती आहे, ते फक्त विवेकाने आपला स्वधर्म उत्तम पाळणे.

या विश्वात अनादि सिद्ध अशी असलेली व्यवस्था व अर्जुनाला करुणेमुळे त्याचा पडलेला विसर याचे अर्जुनाला स्मरण भगवंत करून देत आहे.

भगवंत म्हणाले की, ‘तू एखाद्या विद्वानाप्रमाणे बोलत आहेस, पण तू जाणत नाहीस की, जो विद्वान आहे किंवा ज्याला शरीर आणि आत्म्याचे ज्ञान आहे तो जीविताबद्दल किंवा मृतावस्थेबद्दल शोक करीत नाही.’

जर घडणाऱ्या गोष्टी वर तुझा अधिकार नाही, तर हा शोक –मोह कशाला?

धार्मिक तत्त्वांपेक्षाही जड प्रकृती, आत्मा आणि परमात्मा याबद्दलचे ज्ञान हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण

आहे आणि या ज्ञानाच्या अभावामुळे त्याने महान विद्वान व्यक्तीचा आव आणायला नको होता. तसेच याचा विचार आणि चिंतन आवश्यक आहे.

देखें जे विवेकी जे होती । ते दोहींतेही न शोचती ।

जे होय जाय हे भ्रांती । म्हणऊनियां॥ १०२॥

{हे पहा जन्म, मृत्यु ही केवळ भ्रांती असल्यामुळे जे विचारवंत आहेत ते या दोहोंबद्दलही शोक करत नाहीत.}

विवेकवंतचि पुरे जाणती, जन्म-मृत्यू केवळ भ्रांती।

हर्ष शोक ना मनी तयांच्या, असे अंतरी नित शांती॥ १.

विवेक जागृत असे जयाचा, जाणती हे कर्माधारे।

घडवितसे हे ईश्वर नियमे, हाती न आपुल्या कांही रे॥ २.

सारा हा तर खेळचि कल्पित, मायेचा बाजार असे।
जे घडते ते माया घडवी, व्यर्थचि मानव त्यांत फसे॥ ३.
घडे नि बिघडे, खेळ नित्य हा, त्यांत गुंतणे नको कधी।
शोक आणि तो हर्षाहि व्यर्थची, कार्य नियती ती नित साधी॥ ४.
आपुल्या हाती केवळ करणे, फल त्याचे अधिकारचि ना।
कैसे केंव्हा कधी घडावे, असे ईश्वरी ही रचना॥ ५.
जेही जैसे वाट्या आले, कर्म करी ते निष्ठेने।
फल कैसे नि केंव्हा कर्मा, याचे ज्ञान कुणी नेणे॥ ६.
कुणी कुणाला कधी भेटणे, कार्य घडे सहजी सारे।
खेळ योजी तो ईश्वर नियमे, पुढचे सारे अगम्य रे॥ ७.

कोण कोठला रे तूं अर्जुन, आज खेचला रणांगणी।
उद्या कुठे नि काय कराया, जाणते नच हे रे कोणी॥ ८.
म्हणुनि शोक नि मोह ना करी, प्यादे तूं तर खेळाचे।
हातीचे कर्तव्यचि करणे, विचार व्यर्थची ते पुढचे॥ ९.
कार्य अनादि सिद्ध आघवे, स्वभावेचि होणे जाणे।
वृथा शोक कां विनाशी जगी, तूं कैसे हे ना जाणे?॥ १०.

या मायावी जगताचा खेळ अनादि आहे. सृष्टी आणि ब्रह्म दोन्ही अजन्मा आहेत. पाणी आणि त्यांतील बिंब यांचा वेगळा जन्म नसतो. तसाच संसारी विश्वाला वेगळा जन्म झालेला नाही. जीवाला येथला खेळ चालायला हवा आहे.

म्हणून आत्माच जीवात्मा म्हणून वेगळ्या खेळातून विविध खेळ खेळत असतो. हे असेच चालू राहणार. त्यांकडे खेळ म्हणून पाहावे. हा कांही आपला पहिला जन्म नाही.

न त्वेवाहं जातुं नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम्॥ १२॥

{मी कोणत्याही काळी नव्हतो, तू नव्हतास किंवा हे राजेलोक नव्हते, असेही नाही. आणि यापुढे आम्ही सर्वजण असणार नाही, असेही नाही.}

भगवान स्पष्टपणे सांगतात की, ते स्वतः, अर्जुन आणि युद्धभूमीवर जमलेले राजे या सर्वांचे शाश्वत वैयक्तिक अस्तित्व असतेच आणि ते सारे जाणून आहेत. कारण हे सर्व शाश्वत जीवात्मा आहेत.

मी आणि तू सकलचि इथले, येथे आलो न आताची।

आपले इथले येणे जाणे, घडे गोष्ट ही नित्याची॥ १.

मागे आणि पुढेही केंव्हा, इहलोकी बदलूनी रूपे।

वेगवेगळ्या खेळी खेळलो, तैसे आपण बहुरूपे॥ २.

विश्वा मधले सारे आपण, नित्य पाहुणे, ते घडीचे।
अनंताचिया यात्रे मधले, ठिकाण हे मुक्कामाचे॥ ३.

उडता उडता कुठे तरुवर, पक्षी बैसती घडीभरी।
होता विश्रांती, पुन्हाची उडणे, जाणे दुज्याचि तरुवरी॥ ४.

येथे नाही कांही आपुले, उधारचि देणे घेणे।
पंच भुते नि प्राणहि उसने, ज्या-त्याला ते परतचि देणे॥ ५.

अव्यक्तातुनी आपुले येणे, येथे विशिष्ट कार्याला।
कार्य संपता, परतुनी जाणे, जणु पाहुणे जगताला॥ ६.

उसन्या तत्वे देह उधारचि, श्वासही तैसा उधारची।
सारा उधारीचाचि मामला, तशीच गम्मत नात्यांची॥ ७.

तोच योजितो नाती गोती, आणि साधने विविध किती।

सारे तात्पुरतेचि लाभती, उगा गुंतवी आसक्ती॥ ८.
आपण ज्यांना म्हणतो 'माझे', निसटुनी सहजे ते जाई।
नको शोक नि आनंदही तो, विस्मृती मदतीला येई॥ ९.
देही पेशी नित्य बदलती, नवे रूप ते बदलाचे।
बदलती व्यक्ती, नि पदार्थही, म्हणतो जे आम्ही आमुचे॥ १०.
जे येई ते जाण्यासाठी, जैसा प्रवाह पाण्याचा।
सीता कुंडीतून रामकुंडी ते, बदल होत तो नांवाचा॥ ११.
कधि ओहाळ वा गलिच्छ डबके, कधि ते पावन, ती गंगा।
नित्य बदलते नाम रूप ते, जलपण ना सोडी अंगा॥ १२
जरि नाम ते वेगवेगळे, ध्येय सागराशी मिळणे।
मिळण्याआधी, विविधचि कर्मे, करीत विसरुनिया जाणे॥ १३.

मिळणे सिंधुत पुन्हा बाष्प नि, मेघे जलधारी येणे।
सहजी करणे विविधची कामे, चक्री मग सामील होणे॥ १४.
तहानलेल्या तृषा कुणाची, भागविता, मंगल वचने।
परि महापूर बनुनी केंधवा, शाप-शिब्याही ती श्रवणे॥ १५.
परि ना हर्ष कि, खेद तयाचा, कधी स्तुती वा कधि निंदा।
जसे नाम नि रूप घेतले कुणी निंदा कि कुणी वंदा॥ १६,
ऐसेचि अस्तित्वी आपुल्या, चोर- शिपाई ते असणे।
कधी विलास तो असे रेशमी, कधी वाटते नको जीणे॥ १७.
परि सारे हे मला न लिंपे, जाणे हे तर नाटकचि।
आली भूमिका छान वठविणे, संवय जाहली नित्याची॥ १८.

ज्याकाळी मी, तूं आणि हे सर्व राजे अस्तित्वात नव्हते असा काळ कधीही नव्हता आणि भविष्यकाळात आपण अस्तित्त्वविहीन होणार असेही नाही. आपले अस्तित्त्व हे नित्य असते. आपण या इह्लीकी वेगवेगळी नाम रूपे धरण करून जन्मोजन्मी विश्व कार्य करीत असतो.

येथे आपण कांही आताच आलेलो नाही. आपले येणे जाणे चालूच असते.

वैयक्तिक कर्मानुसार आणि कर्मफलांनुसार विविध अवस्थांमध्ये असणाऱ्या असंख्य जीवांचे पालनकर्ता पुरुषोत्तम श्रीभगवान आहेत असे कठोपनिषद आणि श्वेताश्वतर उपनिषदांमध्ये सांगण्यात आले आहे.

आपला आत्माराम नित्य आपणच असून कधी वनवासी तर कधी राजा ही असतो.

तेच पुरुषोत्तम श्रीभगवान आपल्या पूर्णांशाद्वारे प्रत्येक जीवाच्या हृदयामध्ये स्थित आहेत. जे संतजन त्या भगवंतांना आत आणि बाहेर दोन्हीकडे पाहू शकतात त्यांनाच परिपूर्ण आणि शाश्वत शांतीची प्राप्ती होते. (कठोपनिषद् २-२-१३)

नित्यो नित्यांना चेतनश्चेतनानाम् एको बहूनां यो विदधाति कामान्।

ततात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्॥(कठोपनिषद् २-२-१३)

जीवनात नित्याची आणि आकस्मिक पण आवश्यक आणि तत्काळ करण्याची अशी असतात. यालाच जीवन हे नांव आहे. कृष्णाला अर्जुनाचे दोन्ही प्रकारचे प्रश्न सोडवायचे आहेत.

महत्वाचा प्रश्न हा त्याची आसक्ती आणि शोक काढून टाकायचे आहे, कारण त्यानेच जीवनाला योग्य वळण लागणार आहे. आणि दुसरा आता त्याने धैर्याने युद्ध खेळणे आणि स्वधर्म पालन करणे आहे. दुसरा प्रश्न सोडवितांना तत्वज्ञान यथार्थ जाणणे आवश्यक आहे.

जगाला काय वाटेल हेही विसरता येणे नाही. यांत तत्वाला प्राधान्य असून जग काय म्हणेल हे दुय्यम आहे.

अर्जुन तसा ज्ञाता आहे हे कृष्ण जाणून होता. धर्म आणि अधर्म यांच्या रेषा तो जाणून होता तो कृष्णाचे बोलणे जेष्ठ वा श्रेष्ठ म्हणून सहजी स्वीकारणार नाही याची त्याला कल्पना होती. म्हणून त्याच प्राथमिक प्रश्न अज्ञान वा कीर्ति आधारित नव्हता तर, आत्मज्ञानाचा अभाव हाच होता. त्यामुळे कृष्णाचे विवेचन पूर्ण तात्विक आहे. परम-सत्यावर आधारीत आहे.

श्लोक १२ ते २५ मधून आपल्याला तात्विक दृष्टीचा प्रभाव दिसेल. आणि सारभूत असा ११ वा आहे.

त्यानंतर तो स्वधर्म आणि सदाचार याविषयी प्रकाश टाकील. आत्मोधार हा तर गीतेचा मुख्य उद्देश आहे.

तत्वबोध म्हणते, आत्मा काय आहे, तर ;

आत्मा कः?

स्थूल सूक्ष्म कारण शरीराद् व्यतिरिक्तः पञ्चकोशातीतः सन् अवस्थात्रयसाक्षी सच्चिदानन्दरूपः सन् यस्तिष्ठति स आत्मा ।

आत्मा नेमका काय आहे? हे नीट समजून घेऊ.

स्थूल शरीर, सूक्ष्म शरीर आणि कारण शरीर याहून भिन्न, पंच कोशाहून भिन्न आणि तिन्ही अवस्थांचा साक्षी, तसेच सत्-चित्-आनन्द स्वरूप असा तो आत्मा आहे.

त्यामुळे मन आणि देह असणारे प्रत्येक सजीव अस्तित्व, हे जाणीव रूप आहे. ते देहाच्या आवरणात असून आपल्या अस्तित्वाची नित्य साहजी जाणीव असणारे आहे. ते दगड, लाकूड असे जड नाही ही जाणीव अगदी स्वतंत्र आहे. देहाहून वेगळी, चिरंजीव आणि देहातीत आहे. पण ती देहाधारे आहे.

जसे; प्रकाश हे कशाची उत्पत्ती नाही. त्याचे अस्तित्व देहाशी निगडीत नाही, परंतु त्याने देहाचे अस्तित्व व्यापून असतो. त्याने त्याची दृश्यमानता होते. पण ती वस्तू नाही तर एक निराकार आवश्यक तत्व आहे. हा पहिला धडा आहे.

जाणीव अगर स्व-संवेद्यता ही देहाहून वेगळी, मात्र देहाने व काळाने मर्यादित नसलेली अशी आहे. तिच्या आधारे अस्तित्वाची दखल घेतली जाते हा दुसरा धडा आहे.

तत्वबोध तिसरा धडा देते ते म्हणजे, आपण हात एका जागेवरून हलवून दुसरीकडे नेला, तर त्याचे त्याजागी जाण्याने प्रकाशाच्या स्थितीत बदल न होता, त्याची व्याप्ती तशीच राहते. आपण प्रकाश नित्य पाहू शकत नाही पण त्याचे अस्तित्व हेच दृश्यमानतेसाठी आवश्यक आहे. तो सर्वव्यापीपण सोडीत नाही. हात असो व नसो प्रकाश आपल्या कार्याशीच निगडीत असतो. अगदी तसेच देह नसताही, अव्यक्त चेतना असतेच.

व्यक्त व अव्यक्त स्थितीत देखील जाणीव हे असतेच. देह असो वा नसो. म्हणूनच तिला देह आणि काल याच्या अतीत म्हंटले आहे. आत्मा हे साधनच राहते. त्याचा जाणिवेशी लिप्त होण्याचा प्रश्नच येत नाही. ते केवळ अस्तित्वाचा बोध देते. यांत देह आणि मन दोन्ही अंतर्भूत आहेत. मन आणि देह उभयांना मन अलिप्त पण व्यापून असते.

मी प्रकश आहे म्हणून रात्रीही वाचू शकतो, निव्वळ पुस्तक असल्याने नाही. पण आपण प्रकाशाच्या अस्तित्वाची दाखल घेत नाही. आपण ते गृहीत धरतो.

अगदी तसेच आत्मा आणि अनात्मा यांची संयुक्त योजना असणे, जीवनासाठी आवश्यक आहे. हेच परा आणि अपरा यांचे ज्ञान व महती सांगते.

अव्यक्ताला व्यक्ताची जोड आवश्यक असते. अध्यात्मिक साधनेत आपले लक्ष-ध्यान-जाणीव ही विनाशी अनात्मावरून अविनाशी अशा अव्यक्त आत्म्यावर केंद्रित करायची असते. आपण 'मी' म्हणतो, त्याचा निर्देश देहाशी निगडीत नसून माझ्या दैवी अविनाशी आम्याशी निगडीत असतो. हे पक्के ठसले गेले पाहिजे.

देह मरणाधीन आहे मी नाही, कारण मी असणे ही निखळ भावरूप जाणीव आहे. मात्र ही चिरंजीविता अनुभव घेतल्याशिवाय स्विकारली जात नाही. फार थोडे हे स्वीकारण्याच्या तयारीत असतात. ते देहाधिष्ठीत राहण्यात जीवन व्यतीत करतात. एकदा माझे अस्तित्व हे चिरंजीव आहे हे स्वीकारले कि, माझ्या देहाच्या व्याधी, वार्धक्य हे सारे आपल्या अमरत्वा बरोबर स्वीकारले पाहिजे.

त्यासाठी अनात्म वरून आत्मा हेच माझे केंद्रित होण्याचे उद्दिष्ट हवे.

माझे नातेवाईक त्यांच्या हत्यांचे पाप वगैरे सारे अशी स्वीकृती नसल्याने झाली, हे जाणून कृष्णाने हा दिव्य प्रकाश अर्जुनाच्या ज्ञानात टाकला. देहाची हेळणा करू नये, कारण त्याच्या अस्तित्वाखेरीज आपण उद्दिष्ट साध्य करू शकणार नाही.

पण त्याचा गुलामही होऊ नका. साधन म्हणून त्याच्या गरजा आणि आवश्यकता पुऱ्या केल्याच पाहिजेत. ‘असतो मा सतामय’ हीच आपण प्रार्थना करीत असतो. ज्यामुळे ‘मृत्योर्मा अमृतं गमय’ साधले जाते.

नित्य बदलता देह जीर्ण होणारच आणि तो टाकून द्यावा लागणारच, मग आपले यत्न - विरोध कां करतात? आत्मा हा अविनाशी होत नाही; तो असतोच. त्यासाठी प्रयास करण्याची आवश्यकता नाही.

मात्र आपले त्याकडेच लक्ष हवे. याचा मुख्य विचार म्हणजे, 'तू जे समजतोस , ते तू नाहीस'.

समर्थानी हे छान समजाविले आहे.

श्रीसमर्थ आपल्या ओवी-शतात, शिष्याला उपदेश करतांना विचारतात. स्थूल देहाच्या पंचवीस तत्त्वांपैकी तूं कोणता? तर यापैकी कोणताच नसून या सर्वांचा तूं साक्षी आहेस.म्हणजे स्थूल देहाहून तू कोणी निराळा आहेस, हे खरे ना? देह तो च मी असे वाटणे ही तुझी जीवदशा.

ती जीवदशा जाऊन देहाचा मी साक्षी आहे असे वाटणे ही शिवदशा, ईश्वरदशा. देहाला नाव नि रूप आहे.तो दृश्य आहे. त्याचा साक्षी जो तूं, त्या तुला देह नाही, तू विदेही आहेस. तेव्हा तुझा स्थूलदेह म्हणजे तू नव्हेस, हे तुला पटले ना? आता शंका उरली सूक्ष्मदेहाची.

सूक्ष्मदेह- १)अंतःकरणपंचक - अंतःकरण मन,बुद्धी,चित्त,अहंकार. २)प्राणपंचक व्यान,समान, उदान, अपान,आणि प्राण. ३)विषयपंचक - शब्द,स्पर्श,रूप,रस,गंध. ४)ज्ञानेन्द्रियपंचक - श्रोत्र,त्वचा, चक्षु,जिह्वा,नासिक. ५)कर्मेन्द्रियपंचक - वाचा, पाणि(हात), पाद, शिस्न, गुद.

अशी सूक्ष्मदेहाची एकूण पंचवीस तत्त्वे आहेत,यापैकी कोणते तत्त्व म्हणजे तूं? असे तूं समजतोस? कोणतेच नाही, तर तूं याही सर्वांचा साक्षीच आहेस.

त्यांच्याहून तूं निराळा आहेस, हा अनुभव तुला आला. तर आता सांग, या सर्वांचा साक्षी म्हणजे जाणता जो तू, तो तू कोण आहेस? शिष्य म्हणतो," मला कळत नाही,स्वामींनीच कृपा करून सांगावे."

कारण देह- स्वामी म्हणतात, तुला कळत नाही, हे तर तुला कळते ना?

मग तुला कळत नाही, हे जे तुझे अज्ञान, तोच तुझा कारणदेह आणि त्या कारणदेहाहूनही तूं कोणी निराळाच आहेस, एवढे तर खरे ना?

येथपर्यंत तुझ्या तीन देहांचा तू साक्षी आहेस, त्यांच्याहून तू निराळा आहेस, हे तुला पटले.मग आता सांग, तूं कोण ते? कळत नाही हे कळणे, हे अंतःकरणाचे काम आहे.

आत्मस्वरूपी हे जाणपणही संभवत नाही. कळत नाही हे कळणे, हे जे तुझे जाणपण तोच तुझा महाकारण देह होय. महाकारण म्हणजे ज्ञान. अज्ञानदेह जसा तू नव्हेस, तसा ज्ञानदेह सुध्दा तू नव्हेस !

तेव्हा तूं जो कोणी आहेस, त्या तुझे स्वरूप मनबुध्दी अगोचर आहे, तेथे विसर नाही नि आठव नाही, नेणणे नाही तसे जाणणेही नाही, कोणतीच वृत्ती नाही.

तेथे मनाचा प्रवेश होऊ शकत नाही, ते निर्विकल्प आहे, त्याची कल्पना मनास होणार नाही. याप्रमाणे आपल्या चारही देहांचे निरसन करावे.

मग होये ठावे समाधान। समाधान ते तूं वाक्य तत्त्वमसि। सोहं हंसा ऐसी मात आहे।। ३८

पाहे अहं ब्रह्म ऐसेचि वचन। ब्रह्म सनातन तूं चि बापा।। ३९.

तूं चि एक ब्रह्म येर सर्व भ्रमा दृढ धरी वर्म अंतरीचे।। ४०

हे जे मी तुला सांगितले व जे तुला समजले असे वाटते, ते दृढतर होण्यासाठी विचार, श्रवण, मनन, निदिध्यासन, वैराग्य, संगत्याग, भक्ति इ.साधनांची अत्यंत आवश्यकता आहे.

एकनाथी भागवतात अकरावे अध्यायात नाथ म्हणतात;

श्रीभगवानुवाच

बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ।

गुणस्य मायामूलत्वात् न मे मोक्षो न बन्धनम्॥ए.भा. १॥

भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले – आत्म्याला बद्ध किंवा मुक्त म्हणणेसुद्धा माझ्या अधीन असणाऱ्या गुणांच्या उपाधीमुळे आहे हे खरे नव्हे गुण मायेमुळे आहेत आणि आत्मस्वरूपाला मोक्ष नाही की बंधन नाही.

उद्धवा बद्ध-मुक्त-अवस्था । जरी सत्य म्हणसी वस्तुतां ।

तरी न घडे गा सर्वथा । ऐक आतां सांगेन॥२९॥

उद्धवा ! बद्ध आणि मुक्त ह्या अवस्था तूं खऱ्या आहेत, असें म्हणशील, तर त्या मुळीच खऱ्या नाहीत त्या कशा? ते आता सांगतो ऐक.

बद्ध-मुक्त-अवस्था । माझे स्वरूपीं नाहीं तत्त्वतां ।

हे गुणकार्याची वार्ता । संबंधु तत्त्वतां मज नाहीं॥३०॥

खरे म्हणशील तर माझ्या स्वरूपामध्ये बद्ध आणि मुक्त ह्या अवस्थाच मुळी नाहीत. तो सारा गुणांच्या कार्याचा परिणाम आहे. त्यांचा संबंध खरोखर माझ्याकडे काहीच नाही.

तेवीं जीवीं शिवीं दोष नाहीं । दोष अंतःकरणाच्या ठायीं ।

तें चित्त शुद्ध केल्या पाहीं । बंधमोक्षां दोही बोळवण॥५४॥

त्याप्रमाणे जीवामध्ये आणि शिवामध्ये दोष नसतो, तो अंतःकरणामध्ये असतो. ते चित्तच शुद्ध केले म्हणजे बंधाची आणि मोक्षाची दोघांचीही बोळवण झाली.

बद्धमुक्तांहूनि भिन्न । परमात्मा मी चिद्धन ।

जरी म्हणसी जीवासी बंधन । तेहीं सत्यत्वे जाण घडेना॥७२॥

बद्धमुक्ताहून भिन्न असा मी चिद्धन परमात्मा आहे. आतां तूं जीवाला बंधन आहे असें म्हणशील तर तेही खरेपणाने घडत नाही.

मोह आणि शोक याबाबत नाथ सांगतात;

जळ गळोनि जाय सकळ । चंद्रमा हरपे तत्काळ ।

त्यालागी तळमळी तें बाळ । 'शोकु' केवळ या नांव॥७६॥

पण पाणी सारे लवकरच गळून जाते आणि लागलाच त्यातला चंद्रही नाहीसा होतो. त्यामुळे ते मूल तळमळत बसते. ह्याचंच नांव 'शोक'

अथवा घटचंद्र धरूं जातां । तो न ये बालकाचे हाता ।

यालागीं करी जे जे व्यथा । 'शोक' सर्वथा या नांव॥७७॥

अथवा घागरीतील चंद्र धरावयाला गेले तर तो मुलाच्या हातांत येत नाही, म्हणून ते जें जें दुःख करिते त्याचेंच नांव 'शोक'.

नसते वस्तूच्या ठायीं जाण । मी माझे हा अभिमान ।

तेंचि 'मोहाचें' लक्षण । ममता दारुण ते संधी॥७९॥

नसलेल्याच वस्तूच्या ठिकाणी मी आणि माझे हा अभिमान बाळगतो, तेंच 'मोहाचे' लक्षण होय. त्याच संधीला भयंकर 'ममता' उत्पन्न होते.

देखोनि मृगजळाचें तळें । येणें पिकती रायकेळें ।

यालागीं मृगतृष्णेचीं जळें । आठै काळें राखतु॥८०॥

मृगजळाचे तळे पाहून त्याने रायकेळी पिकतील म्हणून मृगतृष्णेचे पाणी अष्टौप्रहर राखीत बसतो.

आसक्ती-अहं-ममता याविषयी नाथ म्हणतात;

गंधर्वनगरींची रचना । देखोनि अभिलाष होय मना ।

ते घ्यावया मेळवी सेना । नानासूचनाउपायें॥८३॥

गंधर्वनगरांतील रचना {आभाळातील ढगांच्या विविध आकारांना ही नगरी म्हटली आहे}
पाहुन मनाला अभिलाषा उत्पन्न व्हावी, आणि ते घेण्यासाठी ज्याप्रमाणे मोठ्या खटपटीने सैन्य तयार करावे.

तैसा मिथ्या देहीं अभिमान । देहसंबंधाची ममता गहन ।

हेंचि मोहाचें मूळ लक्षण । ममताभिमान प्राणियां॥८४॥

त्याप्रमाणे देहांतील अभिमान हा मिथ्या होय. देहसंबंधी ममता फार कठिण असते. प्राण्यांना ममतेचा अभिमान लागून राहतो. हेच मोहाचें मूळ लक्षण आहे. ८४.

एवं अहं आणि ममता । हेचि मोहाची मातापिता ।

त्याचेनि उत्तरोत्तर वाढतां । जनमोहिता व्यामोह॥८५॥

तात्पर्य, ‘अहं’ आणि ‘ममता’ हीच मोहाची मातापितरे आहेत. त्यांच्याच योगाने उत्तरोत्तर बळावून ‘मोह’ हा जनांना भूल घालून सोडतो.

सुख-दुःखाचे मुख्य कारण या विषयी नाथ म्हणतात,

शोक-मोह-सुख-दुःख । येणेंचि ‘देहाची प्राप्ती’ देख ।

देहाभिमानें देह अनेक । दुःखदायक भोगवी॥८६॥

शोक; मोह; सुख, दुःख ह्यानेच 'देहाची प्राप्ति' होते. देहाभिमानामुळेच अनेक दुःखदायक देह ध्यावे लागतात. हे सारे मिथ्याला सत्य भासवणारी माया नेमकी काय आहे, याविषयी ते म्हणतात,

पुरुषासर्वे वृथा छाया । तैशी ब्रह्मीं मिथ्या माया ।

ते उपजवी गुणकार्या । देह भासावया मूळ ते॥९२॥

पुरुषाबरोबर छाया जशी मिथ्या, तशी ब्रह्मामध्ये माया ही मिथ्या आहे. तीच गुणाच्या कार्याला उत्पन्न करते. आणि देहाचा भास करून देण्यालाही मूळ तीच.

मुळात संसारच काल्पनिक आहे, तेथे त्याला सत्य मानण्याची दृष्टी आणि आचरण हेच वृथा सांसारिक व्यथा निर्मितात, त्याशी लिप्त कां व्हावे?

जें उपजलेंच नाहीं । तें काळें गोरे सांगों कायी ।

अवघें स्वप्नप्राय पाहीं । वस्तुतां नाहीं संसारु॥९५॥

जे जन्मालाच आले नाही ते काळे आहे का गोरे आहे, हे काय सांगावें? सारेच मुळी स्वप्नासारखे आहे. वास्तविक संसार नाहीच नाही.

पण मायेचा पगडा इतका जबरदस्त आहे की,

सत्' म्हणों तरी तत्काळ नासे । 'असत्' म्हणों तरी आभासे ।

जिणें नामरूपांचें पिसें । लाविलें असे जगासी॥१०३॥

तिला सत् म्हणावी तर ती तत्काळ नाश पावते. असत् म्हणावी तर तिचा भास होतो. तिनेच जगाला नाम व रूप यांचे वेड लावून दिले आहे.

म्हणूनच अर्जुना सारखाही त्याने व्यथित झाला.

अनात्म भावाला आत्म भाव मानल्याने ही बद्धता आली हे ते स्पष्ट करतात.

तेवीं जीवांची बद्धमुक्तता । परमात्म्यासी नलगे सर्वथा ।

जेवीं का अंधारींच्या खद्योता । न देखे सविता कल्पांती॥१४६॥

किंवा ज्याप्रमाणे अंधारांत असलेला काजवा कधी कल्पांतीसुद्धा सूर्य पहात नाही, त्याप्रमाणे जीवाची बद्धता किंवा मुक्तता परमात्म्याला मुळींच लागत नाही

सुदैवाने हे स्पष्ट विवेचन लाभले, म्हणून समजणे सुलभ झाले. आपले विचार, दिसणारी दृश्ये, अनुभव, हे कांहीच मी नसून ते अनुभवणारा 'मी' जाणीव रूप आहे. इंद्रिये ज्याच्यामुळे कार्य शक्ती मिळवितात, ते चैतन्य मी आहे.

केनोपनिषद आणि बृहदारण्यक हेच प्रतिपादन करतात.

झोपेत मी हा देह वापरत नाही. तो फक्त जागृतीत वापरतो. तिन्ही देहांच्या मी अतीत आहे, हे आपण समर्थांच्या साहित्यांत वर पाहिले.

मनाचे काय? मन सुद्धा मी जागृतीतच वापरतो, स्वप्नात मन हृदय स्थानी येऊन जीवासंगे निद्राधीन होते हे आपण याज्ञवल्क –जनक संवादात बृहद आरण्यक उपनिषदात पाहिले आहे. म्हणजे मी मन सुद्धा नाही. त्याचे अनुभव हे नाही. वृत्ती येतात आणि जातात, पण मी अचल आहे. मी त्या नाही.

आत्म्याविषयी कृष्ण हे सारे सांगत असता, कांही महत्वपूर्ण गोष्टी अशा:

मी दृश्य आणि अनुभूती नाही. कॅमेरा सगळ्या गोष्टींचे फोटो घेऊन आपल्याला त्याचे ज्ञान करवितो, परंतु त्याचे प्रतिबिंब त्यांत नसते दुसरे नित्य-अनित्य बाबत, आत्मा हा अचल आणि नित्य आहे. कधि व्यक्त कधी अव्यक्त. या रूपात तो असतो. जाणीव कदापि नसणे असे घडत नाही.

तिसरी गोष्ट तो निर्विकार आहे. निर्विकल्प आहे. प्रकाश फक्त व्यक्तीकरण दृश्यमान करतो. पण त्याने लिप्त होत नाही, तसे. प्रकाश नसेल तर असून त्याची जाणीव होत नाही. ही जाणीव हाच आत्मा. ती नित्य आणि अविनाशी आहे. असीम आहे. अकर्ता आहे. प्रकाशाने कार्ये होतात, पण त्याशी अलिप्त आहे.

धारदार ब्लेडवर बोट घासले गेले तर ते कापले जाते. येथे हात हा कर्ता, आणि त्याला केलेला स्पर्श या कृतीने फल मिळते. भोक्ता हातच असतो, ज्यामुळे घडले तो प्रकाश हा कर्ता नव्हे. भोक्ताही नव्हे. तो अकर्ता आहे.

आत्मा अनुभव घेणारा किंवा अनुभूती नसून केवळ साक्षी आहे. हीच आत्म विद्या आहे.

जी १२ ते २५ या श्लोकातून सांगितलेली आहे.

अर्जुनाला कृष्ण समजावितात कि, भीष्म किंवा द्रोण हे मारले जात नाहीत. मरण पावतात ते त्यांचे नश्वर देह. उभयांचे अस्तित्व आत्मरूपे चिरंजीव आहे.

कुणी म्हणेल, अरे हे तर सोपे झाले, मी मारणारा नाही, आणि तो मारणारा हि नाही. मग असे करणारा दोषी कां धरला जातो? या साठी पारमार्थिक दृष्टीतून पुन्हा व्यावहारिक दृष्टीत येतो. मारणे हा तर हिंसेचा प्रकार गणला गेला आहे. ते पाप आहे. आपण कुणाचीही हिंसा करू नये, असे सांगितले जाते. न्यायाधीशाने हाच पारमार्थिक दृष्टीकोन ठेवला तर हाहाकार होईल. मग धर्म स्थापना नेमकी काय असते?

नीट विचार करा येथे हेतू महत्वाचा आहे. कृती नव्हे. मारण्याच्या उद्देशाने मारणे, आणि तामसी कार्याचा एक भाग म्हणून मारला जाणे हि हिंसाच आहे. व ते पापहि आहे. त्याला शिक्षा झालीच पाहिजे. अन्यथा धर्म लयाला जाईल.

१२ वा श्लोक म्हणतो, आत्मा नित्य आहे. चिरंजीव आहे.

तात्विक दृष्टी आणि व्यावहारिक दृष्टी यांची गल्लत करू नये.

हे उपजे आणि नाशे । ते मायावशें दिसे ।

येह्वीं तत्वता वस्तु जे असे । ते अविनाशचि॥ १०५॥

{जन्म व मृत्यु हे आपल्याला केवळ भ्रांतीला वश झाल्यामुळे अनुभवास येतात. एरवी वास्तविक वस्तु (आत्मा) जी आहे ती अविनाशीच आहे}

जगी दिसते ते उपाधीच ती, जडता जाई चैतन्ये।

दिसणे केवळ असते माया, आत्मा तयांत असल्याने॥ १.

जे उपजे ते निश्चित नाशे, त्यांचे दिसणे ही माया।
परि अविनाशी नित्य ब्रह्म जे, चाळविते त्यांची काया॥ २.

जगात कोणतीही वस्तू, व्यक्ति वा पदार्थ नित्य आपल्या सोबत असूच शकत नाही, आपण संग्रह आणि आसक्ती यांनी लाभ झाल्यावर आनंद आणि हानी झाल्यावर शोक यांनी विचलित होतो.

हे सारे विश्व नित्य बदलते आहे. जे आता आहे, ते पुन्हा कदापि तसे दिसणार नाही, असा या सृष्टीचा नियम आहे. म्हणून त्याला १५ व्या अध्यायात अश्वत्थ वृक्ष म्हटलेले आहे.

लाटा येती आणि जाती, लाभ न हानी सिंधुशी।
तैसे व्यवहारी जे होते, विचलित ना व्हावे त्याशी॥ १.
घडा होता तो जरि फुटला तो, लाभ न हानी मातीला।
घडा म्हणोनी वा कि नसोनी, विचलित ना अस्तित्वाला॥ २.

दृष्टी व्यावहारिकचि असता घट असणे हा लाभ असे।

परि फुटता तो त्याची दृष्टीने, हानी झाले असे दिसे॥ ३.

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति॥ १३॥

(ज्याप्रमाणे जीवात्म्याला या शरीरात बालपण, तारुण्य, आणि वार्धक्य येते, त्याचप्रमाणे दुसरे शरीर मिळते. याविषयी धीर पुरुषांना मोह उत्पन्न होत नाही)

प्रत्येक जीव हा स्वतंत्र देहधारी आत्मा असल्यामुळे तो प्रत्येकक्षणी आपले शरीर बदलत असतो. या बदलामुळे तो कधी बालकाप्रमाणे, कधी तरुणाप्रमाणे तर कधी म्हाताऱ्याप्रमाणे दिसून येतो. असे असले तरी तोच जीवात्मा तेथे असतो आणि त्याच्यामध्ये कोणताही बदल घडून येत नाही. अंततः हा जीवात्मा मृत्यूनंतर शरीर बदलतो आणि दुसऱ्या शरीरात स्थानांतरित होतो.

जीवात्म्याला पुढच्या जन्मामध्ये अध्यात्मिक किंवा भौतिक शरीर मिळणार, हे निश्चित आहे आणि यासाठीच भीष्म, द्रोण यांच्याबद्दल अतिशय आस्था असणाऱ्या अर्जुनाला त्यांच्या मृत्यूमुळे शोकाकुल होण्याचे काहीच कारण नव्हते. उलट ते वृद्ध शरीरातून नवीन शरीरात स्थानांतर करून नवतारुण्य प्राप्त करित असल्यामुळे अर्जुनाने आनंदित व्हावयाला हवे होते.

जीवात्म्याचा एकात्मवाद हा मायावादी सिद्धांत मान्य करता येत नाही कारण जीवात्म्याचे तुकडे करता येत नाहीत. अशा प्रकारे जीवात्म्याचे विभाजन झाले असते तर परमात्माही विभाजनीय झाला असता,

एथ कौमारत्व दिसे । मग तारुण्यां तें भ्रंशे ।

परी देहचि न नाशे । एकेकासर्वे ॥ १०९ ॥

{याच्या ठिकाणी पहिल्याने बालपण दिसते, मग तारुण्यात बालपण नाहीसे होते, पण शरीराच्या एकेक अवस्थेबरोबर शरीराचा काही नाश होत नाही).

देही चैतन्यचि घडविते, विविध अवस्था देहांच्या।

देह नित्यची बदलत राही, नच बदलती त्या आत्म्याच्या॥ १.

त्याचे कार्य असे एकचि, देहा उर्जा पुरविणे।

कशी आणि ती कशासाठी ते, कांहीही यातीलचि नेणे॥ २.

अलिप्तचि तो केवळ साक्षी, निर्विकारचि नित्य असे।

देहा करू दे कार्य तयांचे, माझा त्या संबध नसे॥ ३.

आत्मा केवळ असेचि साक्षी, कृतीशी नित्य अलिप्त असे।

कुणी कैसे वर्तावे याची, त्याशी कदाही जाण नसे॥ ४.

या शरीराचा जन्म झाला आहे आणि आज ना उद्या निश्चितपणे याचा नाश होणारच आहे, आणि पुन्हा नवा खेळ खेळण्यासाठी नव्याने शरीर धारण करणारच. म्हणून हे शरीर महत्वपूर्ण नाही, हे जो जाणतो तोच खरा पंडित आहे आणि भौतिक शरीराची कोणतीही स्थिती त्याच्या शोकास कारणीभूत होत नाही.

देश-काल हे गतिमान होत नाहीत. मीच त्यांच्यातून फिरतो. मी स्थिर राहूनही मन फिरू शकते. ती बदलती स्थिती 'माझी' नसून मनाची असते. 'मी' केवळ साक्षी असल्याने भोक्ताही मी नाही. मी अलिप्त असल्याने कर्ता 'मी' नाही तर 'भोक्ता'ही नाही. जो कर्ता असेल तो भोगील. मला त्याचे सुख आणि दुःख कशाला?

आत्म्याबद्दल अगदी महत्वपूर्ण गोष्टी अशा;

१. आत्मा अकर्ता आणि अभोक्ता आहे. जे घडत आहे. त्यांत देहाचा साज्भाग आहे माझा नाही मी साक्षी असल्याने अलिप्त आहे. मी नाटक पाहत आहे. भूमिका करणारा आवश्यक तेंव्हा माझा सल्ला शकतो . विवेक आणि विरक्ती याद्वारा मी ते देणे गैर नाही. सहभागहि नाही'

२. मी कर्ता नसल्याने कर्मे करणारा भोगील त्याची फळे मी फक्त ते पाहत राहिन त्याचे सुख-दुःख मला कां होणार.

३. जगत जे अप्रिय घडत आहे. त्याशी माझा संबंध नाही.

४. देह हे तात्पुरते मध्यम आहे. त्याच्या जाण्याने व्यवहार होणार नाहीत. पण आत्मा आपल्या अस्तित्वात आहेच.

आत्मा दिसत नाही. कारण तो दृश्य वा द्रष्टा नाही. त्याला 'अप्रमेह' ही संज्ञा आहे. डोळे स्वतःला सोडून इतर सारे बघू शकतात. तसे आत्मा सारे बघू शकतो. पण स्वतः नाही

आत्मा नसतो असा काल नसतो. तो नित्य असतोच. आवरण भले वेगळे असेल. किंवा नसेल ही. कारण अस्तित्वाला नित्यता आहे. आत्मा अव्यक्त आहे. व्यवहार होण्यास मध्यम लागते मला विना मध्यम असतांना व्याक्ताशी व्यवहार करता येत नाही. नावेन देह येईल तेंव्हा येईल. आत्मा विना मध्यम सुद्धा असू शकतो. तो निर्विकार आहे.

तैसीं चैतन्याच्या ठायीं। इयें शरीरांतरें होती जाती पाहीं। ऐसें जाणे तथा नाहीं। व्यामोहदुःख॥११०॥

{त्याचप्रमाणे हे पहा, चैतन्याच्या ठिकाणी निरनिराळी शरीरे येतात व जातात, असे जो जाणतो त्याला भ्रांतिजन्य दुःख कधीही होत नाही}

चैतन्यावरि शरीरांतरे, होती जाती नित्य पहा।

सुख ना दुःखही या भ्रांतीचे, ब्रह्माचा तर खेळचि हा॥ १.

हवा कधि ती शीतल झुळूकची कधी उष्ण अशा लहरी।
कधि तुफान तो सोसाट्याचे, हवेत न तो बदल परी॥२.
नाटकातल्या जैशा भूमिका, कधि शिपाई, कधि राजा।
आंतील व्यक्ती, परी न बदले, भूमिका जैसी त्या साजा॥ ३.

देह येतात आणि जातात, देहात चैतन्य असते, तोवरच आपल्याला सहवासाने ममत्व आणि आसक्ती होत असते. आल्याचा आनंद आणि गेल्याचा शोक आपल्याला विचलित करतो. आंतले चैतन्य, देह उपयोगी नसला की, त्याचा त्याग करते. हे कधीतरी होणारच, अशी प्रत्येकाला कल्पना असते, परंतु हे तत्वज्ञान विचारात न घेता, सौख्य आणि शोक यांनी आपण विचलित होत असतो

देहाचा आश्रय तो घेई, जीवात्मा अनुभवे घेई।
बाल्य, नि यौवन, वार्धक्याही, देही बदल होतची राही॥ १.

एकच माती कधि रांजण ती, होई ते परि कधि मडके।

एकच पाणी तलाव कधि नि केंव्हा गलिच्छ ते डबके॥ २.

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्ण सुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत॥ १४॥

(हे कुंतीपुत्रा, इंद्रियांचे विषयांशी संयोग हे थंडी-उष्णता आणि सुख-दुःख देणारे आहेत. ते उत्पन्न होतात व नाहीसे होतात, म्हणून अनित्य आहेत. तेव्हा हे भारता, ते तू सहन कर.)

योग्य कर्तव्यपालनासाठी एखाद्याने अनित्य असणाऱ्या सुखदुःखांची उत्पत्ती व विनाश सहन करण्यास शिकलेच पाहिजे. वेदाज्ञेप्रमाणे एखाद्याने माघ (जानेवारी-फेब्रुवारी) महिन्यातही भल्या पहाटे स्नान करणे आवश्यक आहे. त्या वेळी अतिशय थंडी असते तरीही जे धार्मिक तत्त्वांचे पालन करतात ते अशा वेळी स्नान करण्यास मागेपुढे पाहात नाहीत.

आपले सैनिक कर्तव्याचे पालन करीत असता, प्रतिकूल हवामानात सुद्धा आपले कर्तव्य तत्परतेने करीत असतात.

त्याचप्रमाणे मे-जून महिन्यांतील कडक उन्हाळ्यातही स्त्री ही स्वयंपाकघरात स्वयंपाक करण्यास मागेपुढे पाहात नाही.

प्रतिकूल हवामानातही मनुष्याने आपले कर्तव्यपालन केलेच पाहिजे. त्याचप्रमाणे युद्ध करणे हे क्षत्रियांचे धार्मिक तत्व आहे आणि जरी एखाद्या क्षत्रियाला आपला मित्र किंवा नातेवाईक यांच्याबरोबर युद्ध करावे लागले तरी त्याने त्याच्या नियत कर्मापासून ढळू नये.

तसेच विषय स्पर्शाने जाणवणारे उष्ण वा शीत स्पर्श यांनी व्यथित होऊ नये. ते सारखे बदलत असतात. सहन शील झाले म्हणजे, त्यांचे पासून होणारे सुख-दुःख जाणवत नाही. इंद्रिये विविध ज्ञान देत असतात, त्याने आपली मनोवृत्ती विचलित झाली नाही कि तितिक्षा हा धर्म होतो. आपण स्थिती बदलू शकत नाही, पण परिणाम न होऊ देणे आपल्या हाती असते.

इंद्रियें विषय सेविती । तेथ हर्ष शोक उपजती ।

ते अंतर आप्लविती । संगें येणें॥ ११२॥

{असे न जाणण्याला इंद्रियाधीनता हेच एक कारण आहे. ती इंद्रिये अंतःकरणावर आपला पगडा बसवतात म्हणून त्याला भ्रम होतो.}

नश्वर देही विषय सेविता, हर्ष नि शोकही उपजतसे।

इंद्रियसंगती सुख-दुःखाचा, भोग जीवाला होत असे॥ १.

सुख नि दुःख हे आपुले हाती, नित अनुकूलता कदा नसे।

कधी ऊन नि कधी सावली, हा तर सृष्टी नियम असे॥ २.

म्हणुनि विचलित कदा न होई, शांती समाधान न सोडी।

कुणास ना दुषणेहि देई, आनंदी असू दे गोडी॥ ३.

ज्ञानेंद्रिये आपआपल्या विषयांचे ज्ञान मनाला करून देतात. त्या त्या विषयांतील आनंदात रममाण होण्याकडे मनाची प्रवृत्ती असते. ज्यांचा विवेक जागृत असतो, ते त्यांत न अडकता घडणाऱ्या घटनात, जीवनाला उन्नत करणारे, नेमके काय आहे, याचा वेध घेतात. त्यामुळे त्यांचेवर सुख-दुःख ही प्रतिक्रिया न उमटता, आपल्या आत्मिक उन्नती खेरीज अन्य विचार येत नाही. ते अलिप्तपणे हा खेळ पहात आत्मभान ढळू देत नाही. त्यामुळे ते मुक्त राहतात.

अस्तित्वाचा प्रवाह चालू राहतो. देह निर्मितीसाठी गर्भावस्था येणारच; परंतु देहातीत मुक्तीचा अनुभव घेत असल्याने ती देहाची अवस्था आहे. आणि निसर्ग नियमांनुसार ती होणार, या अलिप्तपणे त्या अवस्थेचे सुख-दुःख ते भोगीत नाहीत.

यथाकाल देहाच्या अवस्था पहात ‘उद्धरेदात्मनात्मानं’ या ध्येयापासून विचलित होत नाहीत. जगराहाटी पासून अलिप्त असल्याने ते नित्य मुक्त असतात.

त्या भोगाचे वृथाचि बंधन, जन्म-मृत्यू फेरे घडवी।
कधी वृथा ते हंसवी आणि, कधी उगाची ते रडवी॥ १.
देह भोगतो विविध भोग ते, मी न परि तो देह असे।
मी कां तेणे विचलित व्हावे, विवेक जागृत, लिप्त नसे॥ २.
हे सारे तर नाटक आहे, खरे यातले ना कांही।
मायावी सृष्टी ही सगळी, लिप्त न त्याशी तूं होई॥ ३.

वस्तू आपले गुण बदलू शकत नाहीत. पण आपण आपली त्याशी संबंधाची पद्धती बदलू शकतो. आपण एखाद्या गोष्टीची नावड असेल तर तेथे तिचे स्वरूप बदलू शकतो पण त्याशी संपर्क येतांना जोडीला तिला निष्प्रभ करणारी युती घडवून त्या गुणाशी संपर्काने होणारे परिणाम टाळू शकतो. दुर्गंध येत असता, मी सुगंधी धूप लावून त्याचे परिणाम टाळू शकतो.

स्थिती नव्हे तर 'मात्रा-स्पर्श' अनुभूती बदलू शकतो. वृत्ती बदल आपल्या हाती असतो. त्याचे सुख-दुःख परिणाम टाळणे आपणास शक्य आहे. एखादी अप्रिय गोष्ट पाहू नये असे वाटते तर डोळे मिटणे आपल्या हाती आहे.

देखें इंद्रियां आधीन होईजे । तें शीतोष्णांते पाविजे । आणि सुखदुःखी आकळिजे ।

आपणपें॥ ११९॥

{पहा, जेव्हा मनुष्य इंद्रियाच्या ताब्यात जातो, तेव्हा त्याला शीतोष्णाचा अनुभव घ्यावा लागतो आणि मग तो स्वतः सुखदुःखाच्या तडाख्यात सापडतो.}

दुसरा उपाय आहे. 'स्वीकार' जे जसे आहे, तसे असो. माझा संबंध नाही त्रयस्थ व्हा. विरोध टाळा. उन्हाळा जास्त आहे. तुम्ही उन्हात छत्री घेऊन जा. विरोध न करता स्वीकार करा. बदल आपल्या पद्धतीत करा.

घडते ते जर अटळ असे तर, स्वीकार करणे न त्रागा।

ऐसे करिता, विचलित होण्या, मानसास ना ती जागा॥ १.

पाउस पडता पाही आडोसा, जोवरी थांबे धीर धरा।

नकोच दुषणे परिस्थितीला, विचलित होण्या ना थारा॥ २.

अनित्य ऐसा विषय खेळ हा, इंद्रिय करवी होत असे।

संग न धरी रे, धनुर्धरा तू, बंधन स्वीकारिशी कैसे॥ ३.

कुणी निंदा करीत आहे. ते शब्द माझ्यासाठी नसून देहाशी संबंधित किंवा गैर समजाने असू शकतील त्याचा परिणाम होऊ देऊ नका.

मात्र स्पर्श होणार त्याचा परिणाम व प्रतिक्रिया आपल्या हाती आहे. तिकडे पुरते दुर्लक्ष करा. किंवा ते आपल्यासाठी माहित अशी भावना करा. हळू हळू तुमची सहनशीलता वाढेल. घडल्या घटना पुन्हा उचकून काढू नका. भूतकाळ बदलू शकत नाही पण स्मृती थोपवणे आपल्या हाती असते. तो स्पर्श टाळा.

कुणी करी निंदा किंवा स्तुती ती, उत्तेजित ना उभयाने।

आपुल्या मार्गी विचलित नसता, राही तो आनंदाने॥ १

समजा हे तर असेच नाटक, सहन करी ती तूं तेंव्हा।

ऐसे वर्तन सदा राख तूं, अंतरीचा घे मागोवा॥ २.

हे क्षण सुद्धा जाणार हे लक्षात असू द्या. मनोबल वाढवा.

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते॥ २-१५॥

{कारण हे श्रेष्ठ पुरुषा, सुख-दुःख समान मानणाऱ्या ज्या धीर पुरुषाला हे इंद्रियांचे विषयांशी संयोग व्याकुळ करित नाहीत, तो मोक्षाला योग्य ठरतो.}

कोणी अशा अडचणी सहन करण्यास समर्थ असेल, तर निश्चितपणे आत्मसाक्षात्काराच्या मार्गात तो पूर्णत्व प्राप्त करतो. त्याचप्रमाणे जरी आपल्या कुटुंबीयांशी किंवा प्रियजंनाशी लढणे कठीण असले तरी अर्जुनाने आपल्या क्षत्रिय धर्माच्या कर्तव्यपालनात चिकाटीने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे, असा त्याला उपदेश देण्यात आला आहे. कारण ही सर्व नाती व त्याविषयी ममत्व हा मायेचा खेळ आहे. प्रत्येक जीव

आपापले कर्म करण्यासाठी आलेला असतो.त्याने केंव्हा यावे व जावे, यावर आपले नियंत्रण नसते. व स्वामित्व ही नसते. त्याच्यशी लिप्त होऊन आपण अनाठायी बंधन तयार करीत असतो.

श्री चैतन्य महाप्रभूंनी वयाच्या चोविसाव्या वर्षीच संन्यास ग्रहण केला आणि त्यांच्यावर अवलंबून असणारी त्यांची तरूण पत्नी आणि वृद्ध माता यांची देखभाल करण्यास कोणीच नव्हते. तरीसुद्धा उच्चतर हेतूप्रीत्यर्थ त्यांनी संन्यास घेतला पण ते आपल्या श्रेष्ठ अशा कर्तव्यपालनात अलिप्त राहून दृढ होते. भौतिक बंधनातून मुक्ती प्राप्त करण्याचा तोच एकमात्र मार्ग आहे.

अर्जुना जो होणारे ज्ञान आणि त्यांचे परिणाम यांनी व्यथित वा उत्तेजित होत नाही, तोच शहाणा. आणि अमर होण्यास पात्र ठरतो. मनाचे बल असे करा कि, घडेल ते घडू द्या, त्यावर माझा अधिकार नाही. मी त्याने विचलित कां व्हायचं ! तितिक्षा हा सद्गुण आहे. जे घडेल त्यावर तत्काळ प्रतिक्रिया देऊ नका. त्यांचा स्पर्श लांबवा.

क्रोध भाव येऊ पाहताच त्याला थांबायला सांगा. कुणाला हांक मारली आणि बराच वेळ तो आला नाही, तर विचार करा, कांही असे कारण असेल की व्यस्ततेने त्याला गुंतवले असेल किंवा ऐकूच गेले नसे.

लगेच उसळू नका. धीर धरा किंवा त्या कामात त्याचा सहभाग काढून अन्य योजना करा.

हे विषय जयातें नाकळिती । तथा सुखदुःखें दोनी न पवती ।

आणि गर्भवासुसंगती । नाहीं तथा॥ १२३॥

{या विषयांच्या तावडीत जो सापडत नाही, त्याला सुख-दुःख ही दोन्ही नाहीत आणि गर्भवासाची संगती त्याला कधी घडत नाही}

विषय मोहजाली नच फसले, सुख नि दुःख ना स्पर्शीं तथा।

आणि गर्भवास संगती, भवसिंधूसह जात लया॥ १.

येता क्रोधहि, त्याच क्षणी ते, मना गुंतवा अन्य कडे।

आणि जरि तो येता विसरा, फेका कचरा दुसरीकडे॥ २.

घडले ते तर घडून गेले, नको तथाची पुन्हा स्मृती।

क्रोधे विचलित ना होवोनी, नित्य आदरी ती शांती॥ ३.

ध्यानी असू द्या, स्थिती बदलेचि. नित्य येथले कांही नसे।

रात्र संपुनी येईल दिवसचि, स्वीकार तोवरी जे जैसे॥ ४.

म्हणतात ना- ‘सब्र बडी चीज है’. तत्काळ उत्तेजित न होता, स्वीकार करा. त्याचे क्रोधांत रुपांतर न होऊ देणे आपल्या हाती आहे. वृत्तीत बदल आपल्या हाती असतो. तुमचा आनंद बिघडू देऊ नका.

प्रार्थना

भगवंताला प्रार्थना करा, हे देवा जे मी बदलू शकतो, ते बदलण्याची मला शक्ती दे.

भगवंता, जे मी बदलू शकत नाही, ते स्वीकारण्याची बुद्धी दे,
तसेच, काय बदलता येऊ शकते आणि नाही हे ओळखण्याची कुवत द्या.

प्रतिकूल येता परिस्थिती जंवा, शक्ती अशी दे भगवंता।

बदलू शके जरि, समर्थ करी मज, बळ ऐसे दे मम हाता॥ १.

आणि जेधवा, बदल शक्य ना, स्वीकारण्याची ताकद दे।

पारख ओळखण्याची तैसी, मति मला दे देवा, वर दे॥ २.

अशा तऱ्हेने आपण विचलित होणे टाळू शकतो. मग असा पुरुष नित्य आनंदी असतो. मनाला असा शॉक ऑबझार्वर वापरा.

एक सुभाषित म्हणते,

“ उत्तमे क्षणकोपस्यात्, मध्यमे घटिका द्वयं, अदमेस्यात् अहोरात्रं पापिष्टे मरणांतकः”

क्रोध येताच त्यातून तत्काळ सावरतो तो उत्तम पुरुष. मध्यम पुरुष थोडा घडीभर वेळाने सावरतो. तर कुणी त्याल अहोरात्र सांभाळून स्वतःला निष्कारण त्रास करून घेतात. तितिक्षा हा सद्गुण फार उपयोगी आहे. भावना आवरू शकणे, हा अत्यंत उपयोगी गुण असतो.

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः॥२-१६.

{असत् वस्तूला अस्तित्व नाही आणि सत् वस्तूचा अभाव नसतो. अशा रीतीने या दोहोंचेही सत्य स्वरूप तत्त्वज्ञानी पुरुषांनी पाहिले आहे.}

भासमान परि सत्यची वाटे, शाश्वत सत्य कदापि नसे।

जेही शाश्वत नित्य असे ते सत्यचि जाणावे ऐसे॥ १.

सत्य सदाची अस्तित्वी ते, असत्य भासे केवळची।

कदापिहि ना भेद असाहा, वतुराने ना विसरावाची॥ २.

परिवर्तनशील शरीर स्थायी नसते. क्षणोक्षणी शरीर बदलत असते शरीर आणि मनामध्ये जरी सर्व प्रकारचे बदल झाले तरी जीवात्मा नित्य स्थायी राहतो. पदार्थ आणि आत्मा यामध्ये हाच भेद आहे. विष्णुपुराणामध्ये सांगण्यात आले की, विष्णू व त्यांचे धाम या सर्वांना स्वयंप्रकाशित अध्यात्मिक अस्तित्व आहे.

“ज्योतीषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुः” (२.१२.३८.)

त्यामुळे सत् व असत् हे शब्द केवळ आत्मा आणि पदार्थांला उद्देशून आहेत. सर्व तत्त्वदर्शी लोकांचे हेच प्रतिपादन आहे.

देखें अनित्य तियापरी । म्हणौनि तूं अव्हेरीं । हा सर्वथा संगु न धरीं । धनुर्धरा॥ १२२॥

{तसे हे विषय क्षणभंगुर आहेत. पहा. याकरता हे धनुर्धरा, तू त्यांचा त्याग कर, त्यांच्या नादी मुळीच लागू नकोस}

अनित्य ऐसा विषय खेळ हा, इंद्रिय करवी होत असे।

संग न धरी रे, धनुर्धरा तूं, बंधन स्वीकारिशी कैसे॥ १.

अभाव ज्याचा असत् मानी त्या, सत् नित्यचि शाश्वत असते।

आत्मा केवळ शाश्वत म्हणुनि, सत्यची मानी तूं त्यांते.॥ २.

जे जे असतचि, ते तूं नाहीस, अलिप्त राही व्यवहारी।

सारे करणे परि न गुंतणे, नियम पाळणे निर्धारी॥ ३.

आपुल्या निज स्वरूपा न विसरणे, निगडीत राही तूं त्याशी।

जगताचे व्यवहार करुनिया, नित्य अलिप्त अभावाशी॥ ४.

या उपाधिमाजि गुप्त । चैतन्य असे सर्वगत । तें तत्त्वज्ञ संत । स्वीकारिती॥ १२६॥

(या देहादी प्रपंचामधे सर्वत्र चैतन्य गुप्तरूपाने आहे. तत्व जाणणारे संत ते ओळखून त्याचेच ग्रहण करतात.)

जे सजीव, त्यामाजी असते, गुप्त चेतना पूर्णपणे।

तेचि अस्तित्व कि आत्म्याचे, प्रत्यय ऐसा नित जाणे॥ १.

संत अनुभवी, आत्मदेव तो, जो ना दिसतो. वरवर तो।

गुप्त चेतनारूपे पाही त्या, वंदन त्याशी तो करितो॥ २.

ऐसी वृत्ती नित्यची असता, सारेचि भगवंत दिसे।

ईश दर्शना नित्य घेऊनी, हर्ष मानसी होत असे॥ ३.

सारी उपाधी 'अनात्म' पार्था, आत्मा उर्जा त्या देई।

उपाधीत तो दिसे तजेला, तोचि आत्मदेव पाही॥ ४.

नाम-रूपाच्या उपाधिमाजी, सारीकडे गुप्तरूपे।

चैतन्यची खेळवीत ऊर्जा, खेळ दिसे, परि तीच लपे॥ ५.

तोचि श्रीहरी चाळवी जगता, दिसे तजेला त्याचमुळे।

विश्वंभर तो संत जाणुनी, समर्पिती त्याशी सगळे॥ ६.

म्हणोनि अनित्याचां ठायीं । तयां आस्तिक्यबुद्धि नाहीं । निष्कर्ष दोहीही । देखिला असे॥ १३२॥

{म्हणून ज्यांनी दोहोंमधील (उपाधी व चैतन्य) सार ओळखले त्यांची शरीरादी अशाश्वत वस्तूंच्या ठिकाणी त्या नित्य आहेत असा कदापि निश्चय नसतो.}

तेज काजव्या रात्री असते, काळोखी तो चमचमतो।
भास्कर येता बसे लपुनी, कारण मिथ्या दिमाख तो॥ १.
शाश्वत सत्य न कदापि लपते, देश-काल जरि अन्यची तो।
स्थिती जरि बदले, सत्य न बदले, बदल त्यांत तो ना होतो॥ २.
येते आणि जाते ऐसे, जेही असते, आभास तो।
नाम रूप ते असो नसो त्या, विजय तयाचाचि होतो॥ ३.
कधि आरशावरि पडता किरणे, येई कवडसा तेजाचा।
उसने तात्पुरतेचि तेज ते, धरि लोभ अस्तित्वाचा॥ ४.

असत्य येई नटुनी थटुनी, भुलवी अज्ञाना पुरते।

प्रज्ञावंत न भुलती त्याला, मर्म तयाचे जाणे ते॥ ५.

जे न नित्य कि, क्षणिकचि असता, चमके सत्याहुनि मोठे।

ऐशा भासा दूर करावे, जाणूनि, भेदा हे खोटे॥ ६.

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमैदं तत् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति॥ १७॥

{ज्याने हे सर्व जग-दिसणाऱ्या सर्व वस्तू-व्यापल्या आहेत, त्याचा नाश नाही, हे तू लक्षात ठेव. त्या अविनाशीचा नाश कोणीही करू शकत नाही.}

संपूर्ण शरीरात चैतन्य पसरलेले आहे हे कोणीही जाणू शकतो. शरीराला अंश किंवा पूर्णरूपा मध्ये होणाऱ्या सुखदुःखांची जाणीव प्रत्येकाला असते.

हा चैतन्याचा प्रभाव प्रत्येकाच्या स्वतःच्या शरीरापुरताच मर्यादित असतो. त्यामुळेच एका शरीराच्या सुखदुःखाची जाणीव दुसऱ्या शरीराला होत नाही. म्हणून प्रत्येक शरीर हे एका व्यक्तिगत जीवाचे आच्छादन असते.

अध्यात्मिक स्फुरणाचा प्रभाव संपूर्ण शरीरभर जाणवतो. जीवात्म्याची ही व्याप्ती संपूर्ण शरीरभर चेतनारूपाने अनुभवास येते आणि हा अनुभव म्हणजेच जीवात्म्याच्या अस्तित्वाची जाणीव आहे. आपण जे 'मी' म्हणतो, तीच ही आपल्याविषयीची जाणीव. आपली-आत्मदेवाची-खरी ओळख. यालाच ज्ञानेश्वरीच्या मंगलाचरणांत 'स्वसंवेद्य' असे म्हटलेले आहे.

जये प्रकाशित सकल जगत हे, आणि व्यापिले सकलाशी।

नाश न हानी तया करू शके, कुणीही ते तर अविनाशी॥ १.

तोचि हा चैतन्यरूपचि आत्मदेव नित अविनाशी।

त्याचे पवित्र्या, सदैव राखी, विसर कदापि ना त्याशी॥ २.

जो सर्वदा सर्वगतु । जन्मक्षयातीतु । तया केलियाहि घातु । कदाचि नोहे॥ १३५॥

{जो शाश्वत व सर्वव्यापी असून जन्ममरणरहित आहे त्याचा करू गेला तरी केव्हाही घात होत नाही.}

अविनाशी त्या अस्तित्वाला कुणी न घातही करू शके|

असते तैसे नित्य राही ते, ना ओले वा कदा सुके|| १.

कार्ये करण्या या विश्वाची, शरीराशी मी धारियले|

क्षणोक्षणी ते नित्यचि बदले, बदल न मजमाझी झाले|| २.

मातीची केली ती कुंडी, नांव रूप बदले त्याचे|

परि पूर्वी नि आताही ते, गुण तैसेची मातीचे|| ३.

दिसे न आत्मा तो डोळ्याने, परि अस्तित्व न त्याचे लोपे|

सत्य परम तो सदैव असतो. जरि बदलती नाम रूपे|| ४.

अन्तवंतः इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्याद् युध्यस्व भारत॥ १८॥

{या नाशरहित, मोजता न येणाच्या, नित्यस्वरूप जीवात्म्यांची ही शरीरे नाशिवंत आहेत, असे म्हटले गेले आहे. म्हणून हे भरतवंशी अर्जुना, तू युद्ध कर.}

जीवात्म्याला त्याच्या स्वरूपस्थितीत मारणे शक्य नाही किंवा भौतिक शरीराचे दीर्घ किंवा अनंत काळासाठी रक्षणही करता येत नाही. वेदान्त सूत्रामध्ये जीवाला तेजोगुणी म्हटले आहे कारण तो परमश्रेष्ठ प्रकाशाचाच अंश आहे. ज्याप्रमाणे सूर्यप्रकाश संपूर्ण सृष्टीचे पालनपोषण करतो त्याप्रमाणे जीवात्म्याचा प्रकाश या भौतिक शरीराचे पालनपोषण करतो.

जीवात्म्याने भौतिक शरीराचा त्याग केल्यावर तात्काळ शरीर सडण्यास प्रारंभ होते. यावरून कळून येते की, जीवात्मा हाच या शरीराचे पालन करतो. म्हणूनच शरीर हे महत्वपूर्ण नाही. भौतिक शरीराबद्दल विचार न करता धर्माप्रीत्यर्थ युद्ध करण्याचा सल्ला अर्जुनाला देण्यात आला होता.

आणि शरीरजात हे आघवें । हें नाशवंत स्वभावें । म्हणोनि तुवा झुंजावें । पंडुकुमरा॥ १३६॥

{शरीर म्हणून जेवढे आहे तेवढे सगळे स्वभावतःच नाशिवंत आहे. म्हणून अर्जुना, तू लढावेस हे योग्य आहे.}

आपल्या युद्ध न करण्याच्या विचारांचं समर्थन करताना, युद्धाचे सामाजिक, राजकीय व कुळाच्या दृष्टीने भयंकर असे मृत्यूचे थैमान घालणारे दुष्परिणाम अर्जुन भगवंताना सांगताना दिसतो. इथे अर्जुनाची मती गुंग झाली आहे. तो एका विचित्र द्वंद्वात सापडला आहे. परस्परविरोधी कर्तव्यांमधल्या कुठल्या कर्तव्याची निवड करणं अधिक योग्य हे अर्जुनाला कळत नव्हतं. या ठिकाणी अर्जुन सर्व 'नरांचे' प्रतिनिधित्व करतो. अर्जुनासारखेच आपण सर्वसामान्य लोकही असेच द्वंद्वांत सापडतो. काय नक्की करावे हे कळत नाही.

अर्जुनाच्या निमित्ताने त्या नारायणाने अशा द्वंद्व समस्यांमधून सोडवणारे जे सखोल विवेचन केले ते गीतेच्या रूपाने अखिल मानवजातीसाठी मार्गदर्शक असं जीवनविषयक तत्त्वज्ञान बनलं आहे.

मशका पासून गज नि मानव, देह नाशवंत सारे।

चैतन्यचि ते एक तयातील, नित्यचि अविनाशी नि खरे॥ १.

मूळ ब्रह्म ते निर्गुण साक्षी, बाधा त्याशी कदा नसे।

देहे जरी तो अधर्म केला, लढुनी शासन दावी तसे॥ २.

ही ना हत्या, खल निर्दालन, क्षत्रिय धर्मा साजेसे।

स्वधर्म करिता सारे पुण्यची, पाप कदा ते त्यांत नसे॥ ३.

स्वकर्म आणि स्वधर्म करिता, कृतार्थ जीवन निश्चित ते।

उठ शस्त्र ते धरी करी ते, आणि करी तू युद्धाते॥ ४.

मातेचा तो निरोप तुजला, धैर्ये युद्धे हो विजयी।

धरतीस होईल पापहि हलके, क्षात्र तेज दावी समयी॥ ५.

गुरु-पितामह आशीर्वाद तुज प्रोत्साहन धर्मासाठी।

स्वधर्म पालन करिता होईल प्रसन्नाची तो जगजेठी॥ ६.

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते॥ २-१९॥

(जो या आत्म्याला मारणारा समजतो, तसेच जो हा (आत्मा) मेला असे मानतो, ते दोघेही अज्ञानी आहेत. कारण हा आत्मा वास्तविक पाहता कोणाला मारीत नाही आणि कोणाकडून मारलाही जात नाही.)

जीवात्मा हा चिरंजीव आणि अत्यंत सूक्ष्म असल्याने कोणत्याही भौतिक शस्त्राने त्याची हत्या करणे शक्य नाही आणि त्याच्या अध्यात्मिक स्वरूपामुळे तो मारलाही जाऊ शकत नाही. ज्याची हत्या होते किंवा ज्याची हत्या झाली असे समजले जाते ते केवळ विनाशी शरीरच असते. तथापि, ही गोष्ट शरीराच्या हत्येला मुळीच उत्तेजना देत नाही. ‘मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि’ कोणाचीही हिंसा करू नका, हा वैदिक आदेश आहे.

अर्जुनाला केवळ धर्मतत्वाकरिता हत्या करण्यास नियुक्त करण्यात आले होते.

तूं धरूनि देहाभिमानातें । दिठी सूनि शरीरातें । मी मारिता हे मरते । म्हणतु आहासी॥१३७॥

{तू देहाचा अभिमान धरून व या शरीराकडेच दृष्टी देऊन मी अर्जुन मारणारा व हे कौरव मरणारे आहेत असे म्हणत आहेस.}

प्रकृतीगुणे देह नाचतो, तुज वाटे हे 'मी' करवी।

'मीच मारिता, मरण पावले,' देहबुद्धी तंव हे वदवी॥ १.

नसेच कांही वस्तु आत्मा, जया पोचवी हानी कुणी।

ना मरतो वा कुणा मारतो, चिरंजीव तो घे ध्यानी॥ २.

त्याचे अस्तित्वेचि विश्व हे करिते आपुले व्यवहार।

जैसे असता प्रकाश होती, चराचराचे व्यापार॥ ३.

सूक्ष्म शरीरा घेऊनी जीवचि, हिंडे तो कर्म जैशी।

परि आत्मा त्या नच सहभागी, निगडीत तो चैतन्याशी॥ ४.

तूं आहेशी पावन आत्मा, सूक्ष्म देह तो, हिंडतसे।
जैसा हेतू कर्मे करिता, तैसे फल ते भोगीतसे॥ ५.
शुद्ध असावा सूक्ष्म देह तो, विवेक वैराग्या योगे।
स्वधर्म पालन साधे तैसे, कर्मी ना तो कधि रंगे॥ ६.

**न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥ २-२०॥**

(हा आत्मा कधीही जन्मत नाही आणि मरतही नाही. तसेच हा एकदा उत्पन्न झाल्यावर पुन्हा उत्पन्न होणारा नाही; कारण हा जन्म नसलेला, नित्य, सनातन आणि प्राचीन आहे. शरीर मारले गेले तरी हा आत्मा मारला जात नाही)

मी म्हणजे माझं शरीर अशी स्वतःची ओळख धरून माणूस चालतो. पण ज्याच्या अस्तित्त्वामुळे हे शरीर जिवंत आहे त्या आत्म्याची जाणीव तो ठेवीत नाही, जीवन चालू आहे कारण आत्मा आत आहे याची आठवण ठेवली पाहिजे.

शरीराप्रमाणे कोणत्याही काळी आत्मा वृद्ध होत नाही म्हणूनच तथाकथित वृद्ध मनुष्याला बालपणातील किंवा तारुण्यातील चैतन्य आपल्यातही आढळून येते. शरीरातील होणाऱ्या बदलांचा आत्म्यावर काहीही परिणाम होत नाही. वृक्ष किंवा इतर कोणतीही भौतिक गोष्ट ज्याप्रमाणे क्षीण होते त्याप्रमाणे आत्मा क्षीण होत नाही.

कठोपनिषदातही (1.2.18) याच प्रकारचा श्लोक आपल्याला आढळतो.

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुताश्चिन्नं बभूव कश्चित् ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥

या श्लोकाचा अर्थ आणि आशय हा भगवद्गीतेत असणाऱ्या श्लोकाप्रमाणेच आहे, पण या श्लोकामध्ये एक विपश्चित् हा एक विशिष्ट शब्द आहे. त्याचा अर्थ विद्वान किंवा ज्ञानमय असा होतो.

आत्मा हा पूर्ण ज्ञानमय आणि नित्य पूर्ण चेतनेने युक्त असतो. म्हणून चेतना हे आत्म्याचे लक्षण आहे. हृदयस्थ आत्म्याला जरी कोणी शोधू शकत नसला तरी तो आत्म्याची उपस्थिती केवळ चेतनेच्या उपस्थितीवरूनही जाणू शकतो.

देह जीर्ण झाल्यावर त्याचा त्याग झाला तरी आत्मा अलिप्त राहून, अव्यक्त अवस्थेत अस्तित्व कायम ठेवतो.

त्याच्या अस्तित्वाला कदापि बाधा पोचत नाही. शरीर विकारी-म्हणजे नित्य नित्य बदल होणारे, झीज वा नाविन्य यांचे द्वारा वेगळे रूप धरण करणारे- असते.

आत्मा नित्याचि सकला व्यापी, चैतन्यचि तो स्वयं असे।

जन्म, मरण त्या नाही पार्था, नित्य चिरंजीव सकली वसे॥ १.

तुझेचि पार्था नित्य स्वरूप ते, सदा असेचि जे अविनाशी।

परम सत्य ते हेची असे ते, देह न साधन केवळ ते तुजशी॥ २.

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम्॥ २१॥

(हे पार्था, जो पुरुष हा आत्मा नाशरहित, नित्य, न जन्मणारा आणि न बदलणारा आहे, हे जाणतो, तो कोणाला कसा ठार करवील किंवा कोणाला कसा ठार करील?)

श्रीकृष्ण जेव्हा अर्जुनाला युद्ध करण्याची आज्ञा देतात तेव्हा निश्चितपणे जाणले पाहिजे की, या प्रकारची हिंसा ही उच्च प्रतीच्या न्यायप्रदानासाठी आहे. यासाठीच अर्जुनाने त्यांच्या आज्ञेचे पालन केले पाहिजे.

ईश्वराप्रीत्यर्थ युद्धकर्म करताना केलेली या प्रकारची हिंसा ही मुळी हिंसा नाहीच. कारण कोणत्याही परिस्थितीत मनुष्य अर्थात, त्याचा आत्मा मारला जात नाही,

जोही जाणतो, चिरंजीवचि, आत्मदेव तो सदा असे।

तो अविनाशी, अज, न विकारी, पुरुष त्या मारील कसे?॥ १.

स्वधर्मपालनी झाला वध तरि, त्याचा कर्ता व्यक्ती नसे।
हेतू नसता वध करण्याचा, त्या हिंसा ना मानातसे॥ २.
देहावर आसक्ती नसावी, उसने ते तत्वाकडूनी।
पांची तत्वे बनविती त्याला, बदल नित्य त्यांती करुनी॥ ३
कर्मे करीता हेतू जैसे, भोग तसे वाट्या येती।
जसे पेरिले तसे उगवते, फल नच ते आपुल्या हाती॥ ४.
कां पूर्ण कुंभ उलंडला । तेथ बिंबाकारु दिसे भ्रंशला ।
परी भानु नाहीं नासला । तयासर्वें॥ १४१॥

{किंवा भरलेला घडा पालथा झाला म्हणजे त्यातील सूर्याचे प्रतिबिंब नाहीसे झालेले दिसते, परंतु त्या प्रतिबिंबाबरोबर सूर्याचा नाश झालेला नसतो}

कुंभजली तो भानु बिंबला, बिंब भ्रंशते, उलंडता।

बिंब ना दिसे जलासंगती, नाही क्षति परि भानूला॥ १.

तैसे देहा कुणी मारिता, नच ती हानी आत्म्याला।

अस्तिवाशी नसेच बाधा, हानी कदापि ना त्याला॥ २.

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नावानि देही॥ २२॥

(ज्याप्रमाणे माणूस जुनी वस्त्रे टाकून देऊन नवी वस्त्रे घेतो, त्याचप्रमाणे जीवात्मा जुनी शरीरे टाकून दुसऱ्या नव्या शरीरात जातो)

भगवंत अर्जुनाला उपदेश देतात की, त्याने आपले वृद्ध पितामह आणि गुरु यांच्या देह -स्थित्यंतरामुळे शोक करू नये. त्यापेक्षा धर्मयुद्धात त्यांच्या शरीराचा वध करून विविध शारीरिक कर्मांच्या भोगातून त्यांना मुक्त करण्यात त्याने आनंद मानला पाहिजे.

यज्ञवेदीवर किंवा योग्य रणभूमीवर जो मनुष्य आपले जीवन समर्पित करतो तो शारीरिक कर्मभोगांतून तात्काळ मुक्त होतो आणि जीवनातील उच्चतर स्तरावर त्याची उन्नती होते

जैसें जीर्ण वस्त्र सांडिजे । मग नूतन वेढिजे । तैसें देहांतरातें स्वीकारिजे । चैतन्यनाथें॥१४४॥

{आपण जुने वस्त्र टाकावे व मग नवीन धारण करावे त्याप्रमाणे हा आत्मा एक देह टाकून दुसरा स्वीकारतो}

जीर्ण जाहले वस्त्र तयाला, मानव त्यागुनिया देती।

नवीन करि परिधान शारिरी, ही तर नित्याची रिती॥ १.

जुने सोडुनी वस्त्र जीर्ण ते, नूतनास वेढणे जसे।

चैतन्याचा नाथ श्रीहरी, तैसे देहा बदलितसे॥ २.

पंचभुतांच्या मेळाव्याने, नित्य देह हा बदलितसे।

जीर्ण देह चैतन्य सोडुनी, अन्य शारिरी जात असे॥ ३.

व्यक्तातुनी तो देह सोडिता, जीव जातसे अव्यक्ती।
कर्मानुरूपचि नवा देह त्या, पुनश्च होण्याला व्यक्ती॥ ४.

चक्र असे हे चालत राही, हेतू कर्मीं असे जसा।
नवीन जीवन नवे कार्यही, बदले ऐशी जीव दशा॥ ५.

सुख दुःखाला अनुभवण्याशी सूक्ष्म देहही तो संगे।
मन नि प्राणहि त्याचे सोबत, जीवनात नव ते रंगे॥ ६.

नैनं छिंदन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः॥ २३॥

(या आत्म्याला शस्त्रे कापू शकत नाहीत, विस्तव जाळू शकत नाही, पाणी भिजवू शकत नाही आणि वारा वाळवू शकत नाही.)

हा अनादि नित्यसिद्धु । निरुपाधि विशुद्धु । म्हणौनि शस्त्रादिकीं छेदु । न घडे यया॥ १४५॥

{हा आत्मा अनादी, नित्यसिद्ध (शाश्वत असणारा), उपाधिरहित व अत्यंत शुद्ध असा आहे. म्हणून याचा शस्त्रादिकांच्या योगाने घात होत नाही}

देह नसे रे, आत्मदेव तू, अनादि शाश्वत नित्य असे।

चिरंजीव तूं, शस्त्र न छेदी, कार्यास्तव जगतात दिसे॥ १.

उसना देहचि तो तत्वांचा, मृत्यू होता तत्वी मिळे।

जल, पृथ्वी जाऊनीया मिळतो, अग्नी देहा वा जाळे॥ २.

परि आत्मा तो सदा अबाधित, देह त्यागिता नच बाधा।

सर्वव्यापी चैतन्यी लय त्या, अस्तित्वी तो नित्य सदा॥ ३.

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः॥ २-२४॥

(हा आत्मा कापता न येणारा, जाळता न येणारा, भिजवता न येणारा आणि निःसंशय वाळवता न येणारा आहे. तसेच हा आत्मा नित्य, सर्वव्यापी, अचल, स्थिर राहाणारा आणि सनातन आहे.)

जीवात्मा हा परमात्म्याचा नित्य अणुरूप अंश असतो आणि त्यात काहीही बदल न होता तो नित्य अणुरूप अंशच राहतो. याबाबतीत अद्वैत सिद्धांत लागू करणे फार कठीण आहे. कारण स्वतंत्र जीवात्मा कधीच एकजिनसी होऊ शकत नाही.

आत्मा हा दृश्यमान असा विषय नाही, तो कोणतीही वस्तू नाही, त्यामुळे त्याला मारणे किंवा इजा करणे हे असंभव आहे. मी हा आत्मा आहे, देह नव्हे हे तू विसरल्याने तू भ्रमित झालास.

पण तू अविनाशी असा आत्मा आहेस. हे द्रोण –भीष्म सारेच देह धारी आत्माच आहेत. त्यांचा नाश कसा होईल. देह विनाशी आहे. आत्मा नव्हे.

देहावरी जरि घाव घालिता, परिणामी होई जखमी।

जळात बुडता, अग्नी पोळीता, भोगी तैसे परिणामी॥ १.

परि आत्मा तो,सदा सुरक्षित, विकार त्याशी ना शिवती।
देह त्यागिता अलग सहजी तो, त्याची नित्य अभंग स्थिती॥ २.

देह त्यागे जाणीव सोडी, देहाला ती त्याच क्षणी।
अस्तित्वाचा नवा बोध तो, अंश मात्र तो नव-जीवनी॥ ३.

देश-काल त्या सीमित करिना, देह असो वा देह नसो।
अस्तित्वाचा बोध नित्य 'मी' माध्यम ते कुठलेही असो॥ ४.

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि॥ २५॥

(हा आत्मा अव्यक्त आहे, अचिन्त्य आहे, आणि विकाररहित आहे, असे म्हटले जाते. म्हणून हे अर्जुना, हा आत्मा वर सांगितल्याप्रमाणे आहे, हे लक्षात घेऊन तू शोक करणे योग्य नाही.)

हा सदा दुर्लभु मना । आपु नोहे साधना। निःसीमु हा अर्जुना । पुरुषोत्तमु॥ १४९॥

{हा सत्वादी तीन गुणांनी रहित, आकाराच्या पलीकडचा, अनादी, विकार न पावणारा व सर्वव्यापी आहे.}

जाणीव रूपे आत्म्यासंगे, संवेद्यचि 'मी' तो हृदयी

अस्तित्वाची असे नित्यता, स्फुरणे जाणे मम ठायी॥ १.

मना न होई, स्पर्श तयाचा, ना चिंतनात ना तो कधि गंवसे।

नित्य असीम तो, आत्म्यासंगे, देह चौकटीत कधि न फसे॥ २.

ज्ञान इंद्रिये स्पर्शी न त्याला, विषय कदापि तो नसतो।

शब्द-स्पर्शीहि आदि सारिखा, आकलनी न तो येतो॥ ३.

भीष्म-द्रोण या नामरूपाच्या, उपाधीस तूं मारू शके।

विनाशी देहा युद्धी शासिता, बुडशी ऐसा कां शोके॥ ४.

रणी ते योद्ये, अन्य न नाती, क्षत्रिय म्हणुनी कर्म तुझे।
स्वधर्म पालनी पाप-पुण्य ना, जैसे मानसी तू समजे॥ ५.
इहलोकी या आपण येता, जैशी भूमिका धर्म तसा।
अधिकार तो त्या भूमिकेचा, आचरणी आणि तैसा॥ ६.
नाम रूपे अर्जुन तुज म्हणती, पांडव जनी तूं ख्यात असे।
रणांगणी तूं योद्धा केवळ, लढण्याविण तुज धर्म नसे॥ ७.
व्यक्ती म्हणुनि न करिशी कर्मे, फल न व्यक्तिगत असे तुला।
स्वधर्म पालन कर्तव्यचि ते, पाप-पुण्य नसे त्याला॥ ८.
अग्नी स्पर्शिता ज्वलन होतसे, काय जळे हे तो न बघे।
स्पर्शीं येईल त्यासी दहने, पाप-पुण्य नच त्या योगे॥ ९.

अथ चैनं नित्यजात नित्यं वा मन्यसे मृतं ।

तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि॥ २६॥

(परंतु, जर तू आत्मा नेहमी जन्माला येणारा व नेहमी मरणारा आहे, असे मानत असशील, तरीसुद्धा हे महाबाहो, तू अशा रीतीने शोक करणे योग्य नाही.)

आत्म्याच्या अस्तित्वावरच विश्वास ठेवला नाही शोक करण्याचे काहीच कारण नाही. या सिद्धांताप्रमाणे, ज्याअर्थी प्रत्येक क्षणी जडद्रव्यांपासून असंख्य जीव उत्पन्न होत आहेत आणि क्षणोक्षणी तितकेच जीव नष्ट होत आहेत त्याअर्थी अशा घटनांबद्दल दुःखी होण्याची आवश्यकताच नाही.

जे आदि-स्थिती- अंतु । हा निरंतर असे नित्यु ।

जैसा प्रवाहो अनुस्यूतु । गंगाजळाचा॥१५३॥

{कारण गंगेच्या पाण्याचा प्रवाह जसा अखंड आहे, तसा उत्पत्ती स्थिती व नाश यांचा क्रम अखंड आहे.}

अस्तित्वाशी कधि न समाप्ती, आदि अंत नि स्थिती बदले।

मूळ रूप ते नित्यचि तैसे, जरि नव नाम-रूपहि झाले॥ १.

गंगा म्हणुनि, नाम जियेचे गंगोत्री तो उगम तिचा।

अनेक कुंडे, आणि घाट तिज, प्रवाह वाहे नित्याचा॥ २.

तें आदि नाहीं खंडले । समुद्रीं तरी असे मिनलें ।

आणि जातचि मध्यें उरले । दिसे जैसें॥ १५४॥

{ते गंगाजल उगमस्थानी तुटत नाही, (त्याची उत्पत्ती एकसारखी चालूच असते) व शेवटी समुद्रात तर एकसारखे मिळत असते आणि मध्यंतरी ज्याप्रमाणे वहात राहिलेले दिसते,}

प्रवाही गंगा उगमी न खंडे, समरसता जरि सिंधुजली।

नित्य प्रवाही ओघ तियेचा, मिळता तरि सागर झाली॥ १.

आणि वाहता अनेक कार्ये, तृषा भागवी, कुणी स्नाने।
तीरीचे वृक्षहि तये पोषिता, ताप शमन कुणी स्पर्शाने॥ २.

अगणित कार्ये नित्य वेगळी, गंगेला कल्पना नसे।
ज्याला उचितचि जल सेवेला, हेतू जरि तो बदलतसे॥ ३.

इयें तिन्ही तयापरी । सरसींच सदा अवधारीं ।

भूतांसी कवणीं अवसरीं । ठाकती ना॥ १५५॥

{त्याप्रमाणे उत्पत्ती, स्थिती व लय ही तिन्ही बरोबरच असतात, असे समज. ही कोणत्याही वेळी प्राण्यांना थांबवता येत नाहीत}

दिसे उगम नि मध्य प्रवाही, आणि लय सागरी जरी।
तिन्ही अवस्था दिसता तरीही, चिरंजीव अस्तित्व तरी॥ १.

तैसी भुते सदा प्रवाही, चिरंजीवता ना भंगे।

प्रवाही करि जीवन कार्या, आत्मदेव नित्यचि संगे॥ २.

सागरातून सूर्य किरणांच्या शिडीवरून बाष्परूपे वर जाऊन ढग बनणे, वर्षा होऊन खाली येणे, प्रवाह रूपे विविध नाम व रूपे घेत, सहजी आपले कार्य करीत, जसे प्रवाहास अनुकूल असेल तसे, वहात, निष्काम भावाने सहजी कार्य घडवित, पुढे मार्ग क्रमित असते. आपल्या हातून कुणाची तहान भागली, अगर कुणी स्वच्छता साधली, आपल्या पाण्याने वृक्ष-वल्लींचे कसे पोषण झाले व असे अनेक होणारे परिणाम माझ्यामुळे झाले, असा थोडाही अहंभाव न बाळगता, जलाचे अस्तित्व अखंड राहते. परत सागराला मिळून पुढील बाष्परूपाची अवस्था होईपर्यंत बदलते नाम-रूप घेईपर्यंत कांही कालावधी जात असतो,

[त्याला तिबेटी तत्वज्ञानात 'बोर्डो' म्हणतात] परंतु अस्तित्वाची नित्यता, कायम असणे हे जसे होते, तसेच आपल्या अस्तित्वाची नित्यता कधीच भंग पावत नाही.

हे समजावे म्हणून आषाढ पौर्णिमा ही गुरुपौर्णिमा असते.

जर अर्जुना, तुझी अशी समजूत असेल की, मी कुणाचाही वध केल्याने त्याचे अस्तित्व खंडित होईल, तर हे निश्चित ध्यानी ठेव की, मरण पावते, ते वेगळ्या स्वरूपांत पुन्हा जन्म घेणारच जन्म-मरण चक्र नित्य सुरूच असते. त्याचा शोक करणे व्यर्थ आहे. म्हणजेच तुझ्या वध केल्याने त्यांचे अस्तित्व खंडित होत नाही. अस्तित्व चिरंजीवच राहते.

जातस्य हि धृवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि॥ २७॥

(जन्मास आलेल्याला मृत्यू निश्चित आहे आणि मेलेल्याला जन्म निश्चित आहे. म्हणून या उपाय नसलेल्या गोष्टींविषयीही तू शोक करणे योग्य नाही.)

मनुष्याला आपल्या आयुष्यातील कर्मानुसार जन्म घ्यावा लागतो आणि अशा कर्माचा एका कालावधी संपला की, दुसऱ्या कालावधीसाठी त्याला पुन्हा जन्म घ्यावा लागतो. याप्रकारे जन्म आणि मृत्यू यांचे चक्र मोक्षाच्या अभावी एकामागून एक फिरत राहते.

उपजे तें नाशे । नाशलें पुनरपि दिसे । हें घटिकायंत्र तैसें । परिभ्रमे गा॥ १५९॥

{जे उपजते ते नाश पावते व नाश पावलेले पुन्हा दिसते. अर्जुना घटिका यंत्रासारखा हा क्रम अखंड चालतो}

जे ही अर्जुना जन्मा येते, मरण त्याला ना चुकते।
आणि जेही मरण पावते, तेहि जन्म पुन्हा घेते॥ १.
जन्मा येऊन विहित कार्ये, करून होता जीर्ण कुडी।
उपयोगी ती नसता पार्था, नाविन्यास्तव तिज सोडी॥ २.
इहलोकी ते येणे जाणे, खंड नसे तो त्यास कदा।
नाम-रूप ते नित्य बदलते, अस्तित्वा नाही बाधा॥ ३.
कडक उन्हाळा, सुके गवत ते, खाली पडुनी मातीला।
वर्षा धारा येत जेधवा, हिरवळ त्यातुनि, जन्माला॥ ४.

घटिका यंत्री वाळू झरते, खाली - खाली नित गळते।

सारी वरची वाळू संपता, उलटुनिया चालू होते॥ ५.

घटिका यंत्रातली वाळू संपत नाही. तीची वाळू खाली येणे संपले असे वाटते, तोच यंत्र उलटे करून पुन्हा कार्यन्वित होते. तसे आपले अस्तित्व कदापि संपत नाही.

ना तरी उदो अस्तु आपैसैं । अखंडित होत जात जैसैं ।

हैं जन्ममरण तैसैं । अनिवार जगीं॥ १६०॥

{अथवा सूर्याचे उदय व अस्त हे सूर्य न फिरताही, ज्याप्रमाणे निरंतर होत जातात, त्याप्रमाणे जन्ममृत्यु हे जगात न चुकवता येणारे आहेत.}

भास्कर उगवे आणि मावळे रोज दिसे हे आपणाला

परि त्याचा ना उदय होतसे, ना जाई तो अस्ताला॥ १.

त्याचे एकाजागी असणे, परि भासे येणे जाणे।
तसे जीवाचे येणे जाणे, जरि त्याचे ब्रह्मी असणे॥ २.
अस्तित्वाला नसे अंत तो, आवरण सोडुनियाचि जुने।
नवीन घेता, पुनश्च व्यक्ती, दृश्यमान ते होणे॥ ३.
जगात या रे, कुणी न कुणी ते, मरे नि जन्मा येत किती।
जन्म-मरण हे चक्र न संपे, अस्तित्वाची नित्य गती॥ ४.
चिरंजीव ना देह कुणाचा, जुना टाकुनी नवीन मिळे।
माध्यम लागे व्यक्त व्हावया, मरण कुणाला कधि न टळे॥ ५.
इहलोकी या अवतरुनिया ते, कार्य संपता, लय होई।
भगवंताही जन्म-मरण ते, देहाचे चुकले नाही॥ ६.

राम जरि अवतार विष्णुचा, शरयुत, सोडी देहाते।
पार्थिव देहा जीर्णचि होता, पडे त्यागणे सकलाते॥ ७.
येता वार्धक्यहि देहाला, अशक्त गात्रे ती होती।
दंतहीन ना खाता येई, असुनी डोळे ना बघती॥ ८.
एक एक दिन कसाबसा तो, जगणे नकोची ते वाटे।
दयावंत तो ईश्वर तेंव्हा, मरण देत, यातना सुटे॥ ९.
जीर्ण देह नि व्याधी त्याच्या, संपण्यास ते मरण भले।
नवीन लाभे देह कार्यक्षम, मृत्यू वरदानचि झाले॥ १०.
ठेव जीवनी ध्यानी अर्जुना, अप्रिय अधिकच लाभे ते।
सराव करी तो स्वीकार करण्या, बोथट दुःखचि तंव होते॥ ११.

परिस्थिती ती नित्य बदलते, उजेड जाता अंधार।
चक्र चालू ते जगतामाजी, याशी म्हणती संसार॥ १२
युद्ध नकोशे तुला वाटते, संपणार हे कधीतरी।
दिवस शांतीचे निश्चित येतील, कदापि न तूं खंत करी॥ १३

दैवाचे प्रकार

दैव असे ते तीन प्रकारे, विपरित काळी निघण्याचे।
कैसे वर्तन त्या-त्या काळी, ठेविता न ते बोचे॥ १,
एक असे ज्या साध्यचि सुटका, करुनी प्रार्थना देवाची।
घेऊनि प्रायश्चित्ता सुटका, थोड्या सोसुनी कष्टाची॥ २.
प्रकार दुसरा, कधि नच सुटका, ठेवि तयारी, जाण्याची।
पुरते नच परि दोष कांही तो, स्वीकार करणे तिसऱ्याची॥ ३.

झटपट ना हा प्रश्न निकाली, करा तयारी वेळेची।

स्वीकार त्याचा मनोतयारी, तेथं कसोटी सहण्याची॥ ४.

जेंव्हा खुंटती उपाय सारे, स्वीकार करी ते जसे असे।

ऐशा स्थितीत काळाची पुढचा, असेल नशिबी जे तैसे॥ ५.

नियम जीवनी ध्यानी धरावा, विपरित काळचि तो पुढचा।

स्वीकार करी तो मुक्त मनाने, प्रश्न न तेथे निवडीचा॥ ६.

सकल पुत्र ते मयत जाहले, शोक अनावर द्रौपदीला।

अश्वत्थामा तो हत्यारा, बंदीतुनी परि सोडविला॥ ७.

याची हत्या केली असता, मय गौतमी तिज आठवे।

म्हणे पुत्र ना मिळतील याने, शोक आईचा मी जाणे॥ ८.

कृष्णाने तो उपाय केला, जखम तथा भाळावरती।
आणि शापिले तुला मृत्यू ना, जोवरी रवी चंद्र जगती॥ ९.
अश्वत्थामा अजुनी फिरतो, दुःख कपाळी घेऊनिया।
शाप भयानक मृत्यू वाचुनी, जीवन त्याचे ते वाया॥ १०.

त्याच्या प्रश्नाला उत्तर हेची. आहे भोगावे तैसे।

स्वीकार असला महाभयानक, दुजा मार्ग परि त्यास नसे॥ ११.

अव्यक्तादिनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना॥ २८॥

(हे अर्जुना, सर्व प्राणी जन्मापूर्वी अप्रकट असतात आणि मेल्यानंतरही अप्रकट होणार असतात. फक्त मध्ये प्रकट असतात. मग अशा स्थितीत शोक कसला करायचा)

आत्म्याच्या अस्तित्वावर विश्वास ठेवणारे आणि आत्म्याच्या अस्तित्वावर विश्वास न ठेवणारे असे तत्ववेत्त्यांचे दोन वर्ग जरी मानले तरी, दोहोंच्या दृष्टीनेही शोक करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही

जें समस्तें इयें भूते । जन्मा आदि अमूर्ते । मग पातलीं व्यक्तीतें । जन्मलेया॥ १६४॥

(हे सर्व जीव जन्माच्या अगोदर निराकार होते, मग जन्माला आल्यावर त्यांना आकार प्राप्त झाला.)

भुते होती ही अव्यक्तिची, व्यक्त जाहली कार्याला।

माध्यम देहाचे घेऊनिया, करिती ते व्यवहाराला॥ १.

कार्य संपता, जीर्ण देह तो टाकुनि अव्यक्ती जाती।

मूळ असे, अव्यक्त तयांचे, माध्यम देहाचे व्यक्ती॥ २.

निराकार नि निर्गुण मूळ चि, व्यक्त होती ते देहारूपे।

फुग्यात शिरता हवा भासवी, रूप फुग्याचे, तया रूपे॥ ३.

फुटतो फुगा नि दृश्य फुग्याचे सहजी विरुनी ते जाते।
निराकार ती हवा मिळतसे, पुन्हाची अदृश्यहि होते॥ ४.
तार वीणेची कुणी छेडीता, ध्वनी येतसे तो श्रवणी।
आणि विरती हळुच कंपने, शांत होतसे, ऐकवुनी॥ ५.
ध्वनी येतसे अव्यक्तातुनी, होऊनि व्यक्तचि, तो विरतो।
अव्यक्तातुनि येणे व्यक्ती, फिरुनी अव्यक्ती जातो॥ ६.
तैसी सारी भुते व्यक्त ही, अव्यक्तातुनीचि ती येती।
कार्य संपता पुन्हा परतुनी, अव्यक्ती सहजी जाती॥ ७.

ना तरी पवनें स्पर्शिलें नीर । पढियासे तरंगाकार ।

का परापेक्षा अळकांर- । व्यक्ति कनकीं॥ १६७॥

{अथवा पाण्याला वाऱ्याचा स्पर्श झाल्याबरोबर ते लाटांच्या आकाराचे भासते किंवा दुसऱ्याच्या इच्छेने सोन्याला दागिन्याचा आकार येतो}

वायूस्पर्शे तरंग जळी ये, आधी निराकार होते।

कि कनकाची होती लेणी, कनक घेत आकारते॥ १.

अव्यक्ताचे ऐसे व्यक्ती, येणे, जाणे होत असे।

मूळ परि अव्यक्त असे ते, भासमान मध्येचि दिसे॥ २.

अव्यक्तचि घर असे आपुले, सासर ही दुनिया परकी।

ओढ असे ती आपुल्या घरची, येथे न पुरते कधि सुखी॥ ३.

ऐसा गहनचि विचार करिता, जन्म-मृत्यूचा न बाऊ।

हलके वाटे तंव भय त्यांचे, जोवरी परतुनिया जाऊ॥ ४.

एक नियम तो निश्चित करणे, माहित ना केंव्हां जाणे।

राही येथे आनंदाने, जोवरी येथे ते असणे॥ ५.

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्॥ २-२९॥

{एखादाच महापुरुषच सुदैवाने अनुभूती येता, या आत्म्याला आश्चर्यवत् पाहत राहतो.

आणि तसाच दुसरा एखादा महापुरुष या आत्म-तत्त्वाचे आश्चर्या ने वर्णन करतो. तसेच आणखी एखादा अधिकारी पुरुषच याच्याविषयी आश्चर्याने ऐकतो आणि कोणी कोणी तर ऐकूनही याला जाणत नाहीत.

एक अंतरी निश्चळ । जें निहाळितां केवळ । विसरले सकळ । संसारजात॥ १७२॥

{कित्येक स्थिर अंतःकरणाचे लोक त्या आत्म्याला निरखून पहाताच सर्व संसार विसरून जातात.}

एकां गुणानुवादु करितां । उपरति होऊन चित्ता । निरवधि तल्लीनता । निरंतर॥ १७३॥

{कित्येक त्याच्या गुणांचे वर्णन करता करता चित्तात वैराग्य उत्पन्न होऊन अमर्याद व अखंड तन्मयता पावतात}.

एक ऐकतांचि निवाले । ते देहभावीं सांडले । एक अनुभवं पातले । तद्रूपता॥ १७४॥

{कित्येक त्याचे रूपवर्णन ऐकूताच शांत होतात व त्यांची देहभवना सुटते. कित्येक त्याच्या अनुभवाने (साक्षात्काराने) तद्रूपता पावतात}

भाग्यवंत ते आत्मारामाची ज्यांना आली अनुभूती।

कुणी विस्मित ते आश्चर्याने, दिव्य तेज पाहुनी दिपती॥ १.

बघुनी कोणी करिती वर्णन, विस्फारुनिया लोचन ते।

जैसी दिसते चमक विजेची, लकाकुनी निघुनि जाते॥ २.

कुणा श्रवणी ये दिव्यचि वाणी, मोहुनी स्तब्धचि ते होती।

आणि कुणीते ऐकू येऊनी, मूढचि धरती ती शांती॥ ३.

हरि सांगे तो पार्थालागी, आत्म अनुभूती अगम्यची।

जैसे समजे, स्विकार तैसे, वार्ता कठिणचि शब्दांची॥ ४.

आपण पाहिले आहे कि. आत्मा ही वस्तू नाही-विषय नाही. त्यामुळे तो निराकार असल्याने दिसणे शक्य नाही. त्याला बघणे याला ‘परोक्ष बुद्धी’असे म्हणतात. पण क्षणिक चमक अशी जाणवणे घडून त्याची अनुभूती आल्याने आपल्याला त्याच अनुभव झाला असे वाटू शकते.

हे दिसणे –अनुभूती काय आहे? याचा शांतपणे विचार करा. ज्या आत्म्याला पाहण्यासाठी आपण उत्सुक आहोत, तो मीच आहे, माझ्यात असलेली माझ्या अस्तित्वाची जाणीव म्हणजेच आत्मा. ‘तत्त्वमसि’ याचे निराकरण झाले कि, आत्मानुभूती-प्रकाश-उकल-दृष्टीतील बदलाने उमगलेली आपल्यातील दिव्यता अनुभवला येणे हेच आत्मा अनुभवणे.

कुंतीकडे सहावा पांडव कोण आहे याचा तपास करणाऱ्या कर्णाला झालेले त्या सहाव्या पांडवाचे ज्ञान हे तसेच आत्मदर्शन आहे.

कृष्ण, जन्म आणि मृत्यूचे स्वरूप उलगडून सांगत आहेत. सामान्यपणे असे वाटते कि, जन्म आणि मृत्यू या अवस्था म्हणजे दोन वेगळ्या घटना आहेत. परंतु, अव्यक्तातून विकाराने व्यक्ती येणे आणि पुन्हा अव्यक्तात जाणे असे दृश्यमान होणे हे अज्ञान आहे.

एकाच अव्यक्ताचे विकारी व्यक्तीकरण हा जणु जन्म आणि त्याची परत अव्यक्ती लय होणे हा जणु मृत्यू आहे परंतु हा अज्ञानाने झालेला आभास आहे.

विज्ञान म्हणते कांहीच नवे जन्म घेत नाही, किंवा असलेले नाश पावत नाही,

घडते ते रूपांतर !

निराकार जल तरंग बनणे, लाट वा भोवरा होणे हा विकार आहे. घटना नव्हे. अशा तऱ्हेने जन्माने कशात कांही, आणि मृत्यूने कांही उणीव येत नाही. एक ग्रामही निर्मिती वा हानी होत नाही.

एकाद्या भव्य दिवाणखान्यात मध्येच एखादा काळोखी पट्टा आहे. एक बाण फिरत आहे तो उजेडात आला. काळोखात न दिसणे, हा जणु त्याचा मृत्यू. आणि प्रकाशात दिसणे हा जणु जन्म.

हा जणु त्याचा मृत्यू होऊन अव्यक्तातून प्रवास आणि पुन्हा उजेडात दिसू लागणे हा जणु पुनर्जन्म. वास्तवीक बाणाला कोणतीच बाधा होत नाही.

कठोपनिषद म्हणते;; श्रवणायापि बहुरभिर्यो न लक्ष्यः श्रृण्वन्तोपि बहवो यं न विद्युः।

आश्चर्यो वक्ता कुशलोस्य लब्धाश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥ [१-२-७]

(जे (आत्मज्ञान) बहुतेक लोकांना ऐकायला सुद्धा मिळत नाही. बहुतेकांना ऐकूनही बोध होत नाही. ते आत्मज्ञान सांगणारा वक्ती हा विस्मयकारी म्हटला पाहिजे. अशा अधिकारी व्यक्ती करवी सामजावून घेणारा सुद्धा भाग्यवान म्हटला पाहिजे)

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत । तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि॥३०॥

(हे अर्जुना, हा आत्मा सर्वांच्या शरीरात नेहमीच अवध्य असतो. म्हणून कुणाही प्राण्यांच्या मृत्यूबद्दल बाबतीत शोक करणे योग्य नाही.)

भौतिक शरीराहूनही भिन्न असा आत्मा असतो. असे नाही की, आत्मा नांवाची गोष्टच अस्तित्वात नाही किंवा रासायनिक प्रक्रियांमुळे भौतिक परिपक्वतेच्या एका विशिष्ट अवस्थेमध्येच जीवनाची लक्षणे प्रकट होतात.

हे अर्जुना देहाला चैतन्य देणारे आत्मतत्व हे अवध्य – न मारले जाणारे असे आहे, या देहाला मृत्यू केंव्हा येईल हे अगम्य आहे. त्याचा छडा अचूक लागणे ही कठीण गोष्ट आहे,

जेंव्हा परीक्षित राजाला आपल्या मृत्यूची चाहूल निश्चितपणे लागली, तेंव्हा त्याने भागवत ऐकवून आणि सत्संग साधून आपले कल्याण केले

आयुष्याचा बोलपट केंव्हा संपेल हे न समजल्याने लाभल्या काळाचा सदुपयोग त्वरेने करून आपे कल्याण करून घेण्यात हलगर्जी पणा नको हेच कल्याण करण्यासाठी कृष्ण त्याला स्वधर्माची महती सांगणार आहेत.

स्वधर्म पालन हेच तर मानवी जवानाचे उद्दिष्ट आहे.

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ २-३१ ॥

(हे पार्था, आपोआप समोर आलेले, उघडलेले स्वर्गाचे द्वारच असे हे युद्ध भाग्यवान क्षत्रियांनाच लाभते.)

धार्मिक न्यायसंहितेमध्ये सांगण्यात आले आहे की,

“आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः। युद्धमानाः परं शक्त्या स्वर्गयान्त्यपराङ्मुखाः॥“

{“रणभूमीवर एखादा राजा किंवा क्षत्रिय त्याचा मत्सर करणाऱ्या राजाशी लढतो तेव्हा मृत्यूनंतर तो स्वर्गप्राप्ती करण्यास योग्य होतो.}

तरी स्वधर्म एक आहे । तो सर्वथा त्याज्य नोहे । मग तरिजेल काय पाहे । कृपाळूपणें ॥१८२॥

(तरी स्वधर्म म्हणून जो एक आहे तो मुळीच टाकता येत नाही. असे असता विचार कर, कृपाळूपणा धरून तुला तरून जाता येईल काय?)

म्हणोनि यालागीं पाहीं । तुम्हां क्षत्रियां आणीक कांही ।

संग्रामावांचूनि नाहीं । उचित जाणें ॥१८१॥

{म्हणून हे पहा, तुम्हा क्षत्रियांना युद्धावाचून दुसरे काही उचित नाही हे लक्षात ठेव.}

आपण जगती येतो केवळ स्वधर्म पालन करण्याला|

युद्धचि ते सामोरे येता, त्याशी करणे मुकाबला|| १.

स्वधर्म-पालन नित्य यज्ञ हा इहालीकी येणे त्याशी|

म्हणुनि अर्जुना, मानवी जन्मी, आचरणे कर्तव्याशी|| २.

कृष्ण अर्जुनाला शास्त्र काय म्हणते हे सांगतात,

क्षत्रियांचे गुण, कर्मे व स्वभाव {मनु०॥ अ.१ ॥ श्लो.८९॥}

प्रजानां रक्षणं दानं इज्याध्ययनं एव च । विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः॥१॥

क्षत्रियाने न्यायाने प्रजेचे रक्षण, म्हणजे पक्षपात न करता सज्जनांचा सत्कार व दुर्जनांचा तिरस्कार करणे, सर्व प्रकारे सर्वांचे पालन, दानम् विद्या, धर्मप्रवृत्ती व सत्पात्रांची सेवा यांमध्ये धनादी पदार्थांचा व्यय, अग्निहोत्रादी यज्ञ करणे अथवा करविणे, वेदादी शास्त्रांचे अध्ययन- अध्यापन करणे, विषयवासनांमध्ये न गुंतता जितेंद्रिय राहुन सदा शरीर व आत्माद्वारा बलवान राहावे.

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्याम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते॥ ३४॥

(तसेच सर्व लोक तुझी चिरकाळ अपकीर्ति सांगत राहातील. आणि सन्माननीय पुरुषाला अपकीर्ती मरणाहून दुःसह वाटते.)

भगवान म्हणतात, “अर्जुना, युद्धारंभ होण्यापूर्वीच तू जर युद्धभूमी सोडून गेलास तर लोक तुला भ्याड म्हणतील आणि जर तू म्हणत असशील की, लोक काहीही अपशब्द बोलले तरी तू युद्धभूमीतून पलायन करून तुझे प्राण वाचवशील,

तर माझा तुला सल्ला आहे की, तू युद्धात मरणेच अधिक उत्तम आहे. तुझ्यासारख्या सन्माननीय व्यक्तीसाठी दुष्कीर्ती ही मृत्यूपेक्षाही भयंकर आहे. म्हणून प्राणरक्षणासाठी पलायन करण्यापेक्षा तू युद्धात मरणे उत्तम आहे.

यामुळे माझ्या मैत्रीचा दुरुपयोग करण्यापासून आणि आपली सामाजिक प्रतिष्ठा गमावण्यापासून तुझे रक्षण होईल.”

म्हणोनि स्वधर्म हा सांडसील । तरी पापा वरपडा होसील ।

आणि अपेश तें न वचेल । कल्पांतावरी॥ २०१॥

(म्हणून तू आपला स्वधर्म टाकशील तर पापाला पात्र होशील आणि अपकीर्तीचा डाग तर कल्पांतापर्यंतही जाणार नाही.)

टाकशील जर स्वधर्म आपुला, धनी होशील तू पापांचा।

अपकीर्ती तंव जगी पसरता, लाजिरवाणे होण्याचा॥ १.

महावीर तंव जगती कीर्ति, तीच पळपुटा ही होई।

क्षुद्रहि टिंगल तुझी उडवतील, काय मानसी ना येई?॥ २.

जाणतेनि तंवचि जियावे । जंव अपकीर्ति आंगा न पवे ।

आणि सांग पां केवी निगावें । एथोनियां॥ २०२॥

{अपकीर्ती जोपर्यंत अंगाला येऊन बिलगली नाही तोपर्यंतच शहाण्याने जगावे. आता सांग बरे येथून परत कसे फिरावे?}

ज्ञात्याने जगणे ते तोवरी, नको डाग अपकीर्तीचा।

काय शोभते तुला कां हे, रणी निर्णय ना लढण्याचा॥ १.

युद्धी कुशलता, धनुर्वेद हि, शिकला कां रण सोडाया?।

रणी नसती ती नाती गोती, शौर्य हवे ते नच ती दया॥ २.

धर्म स्मरी हा समरी एकचि, उत्तम युद्धा खेळावे।

जय होवो वा कि, पराजयहि तो, विचार मानसी ना यावे॥ ३.

भयाद् रणादुपरं मंस्यते त्वां महारथाः ।

येषां त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम्॥ ३५॥

(शिवाय ज्यांच्या दृष्टीने तू आधी अतिशय आदरणीय होतास, त्यांच्या दृष्टीने आता तुच्छ ठरशील. ते महारथी लोक तू भिऊन युद्धातून काढता पाय घेतला, असे मानतील.)

दुर्योधन, कर्ण आणि इतर योद्धांना वाटेल की, भयभीत होऊनच तू रणभूमी सोडून गेलास. तशा तऱ्हेने तुझ्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दलचा त्यांना असणारा आदर साफ धुळीत मिसळून जाईल.

म्हणतील सारे घाबरूनी तूं, रणा सोडिले, गप्पा व्यर्थची नीतीच्या।

शत्रूंना तर आनंद वार्ता, हव्यात तूं ना लढण्याच्या॥१.

सांगतील ते हर्ष होऊनि, वार्ता तुझिया रडण्याच्या।

आणि सोडुनि गांडीव कैसा, हताश होता तू रथीच्या॥ २.

महारथी तूं भिक्षा मागुनी पत्करशील कां क्षुद्र जिणे।

आईला तंव काय सांगणे, जेव्हा पुसता, हर्षाने॥ ३.

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः॥ २-३७॥

{युद्धात तू मारला गेलास तर स्वर्गाला जाशील अथवा युद्धात जिंकलास तर पृथ्वीचे राज्य भोगशील. म्हणून हे कुंतीपुत्र अर्जुना, तू युद्धाचा निश्चय करून उभा राहा)

ना तरी रणीं एथ । झुंजतां वेंचलें जीवित । तरी स्वर्गसुख अनकळित । पावसील॥ २२०॥

{अथवा या समरांगणावर युद्ध करतांना प्राण खर्ची पडले तर स्वर्गातील सुख तुला त्रासावाचून प्राप्त होईल.}

कौरव-पांडवांचं युद्ध हे धर्म-अधर्म, न्याय-अन्याय, नीती-अनीती, सुष्ट-दुष्ट या गोष्टींचं युद्ध आहे. भगवंत अर्जुनाला म्हणत आहेत की, तुझे गुरुजन व आप्त हे अयोग्य विचारांची साथ करत शत्रू म्हणून युद्धभूमीवर ठाकले आहेत. तू क्षत्रिय आहेस, न्याय्य विचारांची साथ करतो आहेस. हा धर्मसंग्राम आहे व तुझा संग्रामाचा धर्म आहे.

युद्ध हाच क्षत्रियाचा धर्म आहे. तू घाबरलेला नाहीस तरी इतिहासात तुझी नोंद 'रणांगणातून पळालास' अशी होऊन तुझी अपकीर्ती होईल. म्हणून जय-पराजय, लाभ-हानी, सुख-दुःख याचा विचार न करता, तू तुझा क्षात्रधर्म जो राजकीय सामाजिक दृष्टीने अधिक व्यापक आहे.

तोच पालन कर. जिंकलास तर स्वर्ग मिळेल व हरलास तरी वीरगती पावशील. तेव्हा आपोआप समोर आलेले उघडलेले स्वर्गाचे दारच जणू, असे हे युद्ध भाग्यवान क्षत्रियांनाच लाभते.

युद्ध करणे हाच योग्य मार्ग आहे. तेव्हा हे अर्जुना ऊठ व युद्धास तयार हो. जय-पराजय, लाभ-हानी, सुख-दुःख या भावनांना समान मानून तू युद्ध केलेस तर तुला पाप लागणार नाही.

सांगितले तुज देह न शाश्वत, मारिले तुज जरि रणी।

स्वये देवता स्वागत करितील, स्वर्गीं नेण्या मृत्यू क्षणी॥ १.

आणि लढता विजयी झाला, होईल जयजयकार तुझा।
पृथ्वीवरी तंव असेल सत्ता, आनंदी होईल प्रजा॥ २.
फल ते तुजला कांही लाभूदे, इतिहासचि तो कीर्तीचा।
आणि पुण्य ते स्वधर्म कर्मे, नायक म्हणतील धर्माचा॥ ३.

म्हणोनि तुज पार्था । हेतु सांडोनि सर्वथा ।

क्षात्रवृत्ती झुंजतां । पाप नाही॥ २२५॥

{म्हणून पार्था, फलाशा अगदी सोडून क्षत्रियांच्या धर्माप्रमाणे युद्ध कर. म्हणजे तुला पाप मुळीच लागणार नाही.}

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि॥ ३८॥

(जय-पराजय, फायदा-तोटा आणि सुख-दुःख समान मानून युद्धाला तयार हो. अशा रीतीने युद्ध केलेस तर तुला पाप लागणार नाही.)

स्वधर्म सांगे करी कर्तव्ये, पराजय वा जय कांही मिळो।

सुख नि दुःखा समान मानुनी, लढ अपकीर्ती पुरी टळो॥ १.

युद्ध करी ते धर्म म्हणोनी, प्रेम नि वैरही नको मनी।

निष्ठेने ते उत्तम लढणे, द्वेष मनी ना तो चुकुनी॥ २.

सुखीं संतोषा न यावे । दुःखी विषादा न भजावें ।

आणि लाभालाभ न धरावे । मनामाजीं॥ २२६॥

{सुखाच्या वेळी संतोष मानू नये, दुःखाच्या वेळी खिन्नता धरू नये आणि लाभ व हानि मनात धरू नये.}

सोडुनि आसक्ती नि मोह तो, स्वधर्म-पालन ते करणे।

सुखात तो संतोष नसावा, दुःखी खिन्न ते ना होणे॥ १.

लाभ-हानीचा नको विचारहि, फल लाभो ते कैसेही।
विपरित होता, होई खिन्न ना, दुःखहि येता ते साही॥ २.

नियम पाळी तूं, करिता कर्मे, हेतू सोडुनि ती करणे।
उत्तम कर्मे आचरुनिया, फल नियतीवर सोपविणे॥ ३.

आपणयां उचिता । स्वधर्मातेंचि रहाटतां ।

जे पावें तें निवांता । साहोनि जावें॥ २२८॥

{आपल्याला योग्य असे जे स्वधर्माचे आचरण, तेच करित असतांना जो प्रसंग येईल तो मुकाट्याने सहन करावा}

जीवनात या स्वधर्म करिता, उचित रितीने आचरिणे।
जेही फल ते पदरी पडता, असेल तैसे स्वीकारणे॥ १.

ऊन सावली कधि न नित्य ती, मन ठेवावे शांत सदा।

धैर्य, विचलता कधी न सोडणे, उत्तेजित ना हो कदा॥ २.

ज्ञान योग तुज हा सांगितला, ऐकलास तूं निष्ठेने।

आता ऐके कर्मयोग तो, सोपा हा तर आचरणे॥३.

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्॥ ४०॥

(या कर्मयोगात आरंभाचा अर्थात बीजाचा नाश नाही. आणि उलट फळरूपी दोषही नाही. इतकेच नव्हे तर, या कर्मयोगरूप धर्माचे थोडेसेही साधन जन्ममृत्युरूप मोठ्या भयापासून रक्षण करते.)

श्रीमद्भागवतात (1.5.17) एक सुंदर श्लोक आहे.

त्यक्त्वा स्वधर्म चरणाम्बुजं हरेर्भजन्नपक्वोऽथ पतेत्ततो यदि।

यत्र क्व वाभद्रमभूदमुष्य किं को वार्थ आप्तोऽभजतां स्वधर्मतः॥

“जर एखादा आपल्या नियत कर्माचा त्याग करून कृष्णभावनेमध्ये कर्म करतो आणि अशा कर्माची पूर्तता न झाल्यामुळे पतित झाला तर यामध्ये त्याचा काय तोटा होणार आहे?

अर्जुना ते पुण्यवशं । जरी अल्पचि हृदयीं बुद्धि प्रकाशे । तरी अशेषही नाशे ।संसारभय॥ २३७॥

(अर्जुना, ती बुद्धी पुण्याईच्या जोरावर थोडीशी हृदयात प्रगट होईल तर संसाराचे सर्व भय नाहीसे होईल.)

कर्मयोग तो श्रेष्ठ लोकी या, बुद्धी रुजवी तिजवरती।

अल्पहि बुद्धी दृढचि असता, निर्भय तुजला बनविल ती॥ १.

सर्व क्षेत्री ती नित उपयोगी, हृदयी तिजला ठाम धरी।

मार्ग असे हा आदर्श निश्चित, आचरण अनुसर तिचे करी॥ २.

कर्म योग हा अनासक्ती आणि विवेक यावर आधारित आहे. आचार्यांनी 'भज गोविन्दं' या त्याच्या रचनेत फार सुरेख रचना केलेली आहे.

सुरमन्दिर तरुमूल निवासः, शय्या भूतलमजिनं वासः।

सर्वपरिग्रह भोग त्यागः, कस्य सुखं न करोति विरागः॥(१८)-भज गोविन्दं

{देवळात किंवा झाडाखाली राहिलास, जमिनीवर झोपलास, वल्कले नेसलीस, सर्वसंग परीत्याग केलास काय की सर्व सुखांवर पाणी सोडलेल काय, जो पर्यंत वासना आहे तो पर्यंत आनंद कसा मिळणार?}

झोपलाशी तू जरि देऊळी, किंवा तरुच्या ते खाली।

नेसलाशी वल्कले तरुची, हांव बाह्य सोडुनि दिधली॥ १.

सर्व सुखे ती जरि त्यागिली, मनी वासना तैशाची।

आनंद कैसा मिळेल तुजला? ओढ न सुटली अंतरीची॥ २.

कामं क्रोधं लोभं-मोहं, त्यक्त्वात्मानं पश्यति सोहम्।
आत्मज्ञानविहिना मूढाः, ते पच्यन्ते नरकनिगूढाः॥ (२६) भज गोविन्दं

(काम, क्रोध, लोभ, मोह या सर्वांचा त्याग कर आणि मग स्वतःलाच विचार की मी कोण आहे. आत्मज्ञान झाले नाही तर नरक यातनाच भोगाव्या लागतात.)

काम क्रोध नि लोभ मोहहि, त्यागी सकल नि शांत मने।
कोण मी? विचार तुजला बोधाविण ते व्यर्थ जिणे॥ ३.

कर्म योगात आंतली शक्ती वाढविण्यावर भर जास्त दिला जातो. भौतिक उपलब्धी कडेच जास्त लक्ष देण्याची वृत्ती बाजूला सारली जाते. कोणतही गोष्ट विवेक आणि निष्काम भाव या कसोटीवर तपासली जाते. तो आहे त्यांत समाधान शोधतो. जे आहे, जसे आहे ते स्वीकारतो. अशी वृत्ती बाणण्याची संवय झाली कि तो सहज भाव बनतो. कर्मे व हेतू यांची शुद्धता नेहमी तपासली जाते उणीव भरण्याची संवय लागते. जे करणार ते ईश्वरा प्रीत्यर्थ केले जाते.

नकोच मजला पराधीनता, स्वावलंबी मी नित्य असे।
कृती मी वर्तन जेही दुज्याचे, संबधचि मम त्याशी नसे॥ १.

मी न तपासे काय फायदा, साधना नच ती त्यासाठी।
वाढावी मम आत्मशक्ती ती शुद्धी नित्य येण्यासाठी॥ २.

आलो येथे ज्या कार्यास्तव, त्यास्तव लागे सदा मिळे।
निष्ठेने ते कार्य करावे, अर्पावे ब्रह्मा सगळे॥ ३.

कशातही ते ना गुंतावे, नको हांव नि आसक्ती।
सद्बुद्धी ही जरा झळकता, लाभे भवबंधन मुक्ति॥ ४.

यामिनां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः॥ २-४२॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति॥ २-४३॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते॥ २-४४॥

{हे पार्था, जे भोगात रमलेले असतात, कर्मफलाची स्तुती करणाऱ्या वेदवाक्यांची ज्यांना आवड आहे, ज्यांच्या मते स्वर्ग हीच श्रेष्ठ मिळवण्याजोगी वस्तू आहे, स्वर्गाहून श्रेष्ठ दुसरी कोणतीही गोष्ट नाही, असे जे सांगतात, ते अविवेकी लोक अशा प्रकारची जी पुष्पित म्हणजे दिखाऊ शोभायुक्त भाषा बोलत असतात, त्यांची ही भाषा जन्मरूप कर्मफळ देणारी तसेच भोग व ऐश्वर्य मिळवण्यासाठी अनेक प्रकारच्या क्रियांचे वर्णन करणारी असते.

या भाषेने ज्यांचे अंतःकरण आकृष्ट करून घेतले आहे, जे भोग व ऐश्वर्यात अत्यंत आसक्त आहेत, अशा पुरुषांची परमात्म्याविषयी निश्चयी बुद्धी असत नाही. }

सामान्यतः लोक बुद्धिमान नसतात आणि अज्ञानामुळे ते वेदांमध्ये सांगितलेल्या कर्मकांड भागातील सकाम कार्मांवर अत्यंत आसक्त असतात.

स्वर्गलोकांमध्ये इंद्रियतृप्ती करून जीवनाचा उपभोग घेण्याव्यतिरिक्त इतर काहीही करावयाची त्यांची इच्छा नसते कारण स्वर्गलोकामध्ये भौतिक ऐश्वर्य व मदिरा आणि मदिराक्षी सहजपणे उपलब्ध असतात.

स्वर्गलोकाप्रत उन्नत होण्यासाठी वेदांमध्ये अनेक प्रकारचे यज्ञ, सांगण्यात आले आहेत. जो स्वर्गलोकांची प्राप्ती करू इच्छितो त्याने अशा प्रकारचे यज्ञ करणे अत्यावश्यक आहे, असे वेदांमध्ये सांगण्यात आले आहे. जे अल्पज्ञानी लोक आहेत त्यांना वाटते की, वैदिक ज्ञानाचे हेच संपूर्ण सार आहे.

भौतिक इंद्रियतृप्तीत स्वारस्य असणाऱ्या तसेच अशा क्षणभंगुर गोष्टींनी मोहग्रस्त झालेल्या लोकांना समाधी कधीच शक्य होत नाही. भौतिक प्रकृतीच्या योजनेमुळे ते कमीअधिक प्रमाणात अपयशीच झालेले असतात.

वेदाधारे बोलती । केवळ कर्म प्रतिष्ठिती ।

परी कर्मफळीं आसक्ती । धरूनियां॥ २४५॥

{वेदवचनांची प्रमाणे देऊन बोलतात, केवळ कर्ममार्गाचे श्रेष्ठत्व सिद्ध करतात, पण कर्मफलांचा लोभ धरतात}

म्हणती संसारी जन्मिजे । यज्ञादि कर्म कीजे ।

मग स्वर्गसुख भोगिजे । मनोहर॥ २४६॥

{ते म्हणतात, मृत्युलोकी जन्मावे, यज्ञादी कर्मे करावी आणि मनोहर अशा स्वर्गसुखाचा उपभोग घ्यावा.}

कुणी असती ती विषयानंदी, जया मोह त्या विषयांचा।

चटावले ते मोह क्षणिक जरी, ध्यास धरिती ते स्वर्गाचा॥ १.

वेदातील सोयीस्कर ज्ञाना, बोलती ते पंडित जैसे।

इहलोकी यज्ञादी कर्मी, गुंतविती ते चतुर असे॥ २.

कुणा भासते, यासाठीची, जन्मा आलो आपण ते।
यथेच्छ भोगुनी पुढती जावे, दिव्य सुखास्तव स्वर्गाते॥ ३.
येथ हें वांचूनि कांहीं । आणिक सर्वथा सुखचि नाहीं ।
ऐसें अर्जुना बोलती पाहीं । दुर्बुद्धि ते॥ २४७॥

{यावाचून या लोकी दुसरे मुळीच सुख नाही, असे ते दुर्बुद्धीचे लोक प्रतिपादन करतात.

जरी वेदें बहुत बोललें । विविध भेद सूचिले ।
तन्ही आपण हित आपुलें । तेंचि घेपे॥ २६०॥

{अर्जुना, जरी वेदात पुष्कळ गोष्टी सांगितलेल्या आहेत, अनेक विधिनिषेधांचे प्रकार सुचवले आहेत, तरी त्यापैकी जेवढे काही आपल्या हिताचे असेल तेवढेच घ्यावे}

केवळ वेदी लिहिले म्हणुनि, विषयी ना ते गुंतावे।
व्यर्थ न घालवी मानव जन्मा, कैवल्यचि ते साधावे॥ १.

नसे मार्ग हा मुळी मुक्तीचा, कां विषयी ते गुंतावे।
अधोपतन हे निश्चित पार्था, कधि न त्याशी वश व्हावे॥ २.

विरक्ती आणि विवेक मार्गे, आत्मज्ञाना मिळवावे।
तेणे सार्थक या देहाचे, विषयी कदा ना गुंतावे॥ ३.

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भुमा ते संगोऽस्त्वकर्मणि॥ ४७॥

{तुला कर्म करण्याचाच अधिकार आहे. त्यांच्या फळाविषयी कधीही नाही. म्हणून तू कर्मांच्या फळांची इच्छा करणारा होऊ नकोस.
तसेच कर्म न करण्याचाही आग्रह धरू नकोस.}

नियत कर्मांचा विचार केल्यास अशा प्रकारचे कर्म तीन प्रकारे विभाजित करता येते; नित्य कर्म, नैमित्तिक कर्म आणि सकाम कर्म. शास्त्रांच्या आदेशानुसार कर्तव्य म्हणून फलेच्छाविरहित केलेले कर्म सत्वगुणयुक्त कर्म असते.

फलाची आशा ठेवून केलेले कर्म बंधनकारक ठरते. म्हणून असे कर्म अशुभ असते. स्वतःचे नियत कर्म करण्याचा प्रत्येकाला अधिकार आहे; पण त्याने फलावर आशा न ठेवता कर्म करणे आवश्यक आहे. असे निष्काम भावाने केलेले कर्म निःसंशयपणे मनुष्याला मोक्षमार्गावर घेऊन जाते.

म्हणून भगवंतांनी अर्जुनाला फळाची आशा न धरता एक कर्तव्याची बाब समजून युद्ध करण्यास सांगितले. त्याने युद्धात भाग न घेणे ही आसक्तीचीची दुसरी बाजू आहे. सकारात्मक किंवा नकारात्मक, कोणत्याही प्रकारची आसक्ती ही बंधनासच कारणीभूत ठरते. निष्कर्म हे पापमय आहे यास्तव कर्तव्य म्हणून युद्ध करणे हा एकमात्र मुक्तीचा मार्ग होता.

परी कर्मफळीं आस न करावी । आणि कुकर्मी संगति न व्हावी ।

हे सत्क्रियाचि आचरावी । हेतूविण॥ २६६॥

{असे केल्याने जितके दुःख भोगावे लागेल (तितके सहन करावे, इतकेच काय, पण अशा करण्याने) मृत्यूही जरी प्राप्त झाला तथापि तो अधिक चांगला. परंतु असे हे पातक करण्याची आपल्याला इच्छा नाही.}

नरदेही अधिकार तुझा तो, केवळ कर्म करण्याचा।
अमुकची फल त्यातुनि लाभणे, हेतू नको फल प्राप्तीचा॥ १.
आपुल्या हाती कर्म असे परि, फल नच ते आपुल्या हाती।
मर्यादा ही ध्यानी ठेवणे, तरीच लाभे ती मुक्ती॥ २.

भगवंत म्हणतात:

१. माणसाला कर्म करण्याचा अधिकार आहे

२. कर्मफळ माणसाच्या हातात नाही.

३. कर्मफळाची आशा न ठेवता अनासक्त भावनेने माणसाने नियत कर्म करत राहिले पाहिजे.

आसक्ती सोडून कर्म करायचे आहे. कर्तव्यपालन करायचे आहे. ज्ञानयोगात, म्हणजेच सांख्य योगात कर्माचे विधान नाही. कर्तव्यकर्म नाही. बुद्धीयोगात फलेच्छा सोडून कर्म करायचे आहे.

ज्याची जैशी असेल क्षमता, तैशी कर्मे वाट्याला।
कर्तव्याची ते उत्तम करिता, नको फळाची आंस तुला॥ १.
अधिकारचि तंव कर्मे करणे, फळ अधिकार न तुझा असे।
हेतू विना तू करणे कर्मे, निष्ठेने नि साजेसे॥ २.
स्वकर्म कुसुमे हरीस प्रिय ती, तेचि खरे पूजन त्याचे।
करुनी कर्मे ती निष्ठेने, फल चरणी अर्पायाचे॥ ३.

आत्म्याची अमरता व स्वधर्मपालन याविषयीचं मार्गदर्शन करून भगवंतांनी अर्जुनाला 'लढणं' हेच तुझं कर्तव्य आहे, तोच तुझा धर्म आहे, हे सांगितल्यानंतरही आपल्या हातून आप्त-गुरुजनांचा मृत्यू घडल्यास आपल्याला घोर पाप लागेल, ही अर्जुनाच्या मनाची धारणा त्याला त्रास देत होती. निर्णय घेण्यापासून परावृत्त करत होती.

स्वधर्म करिता, जेही घडते, आशीर्वादचि नित हरीचे।
त्याची चिंता केवळ हरीला, नित्य सहाय्यचि दैवाचे॥ १.
स्वये श्रीहरि होई सारथी, जीवन रथ तो नेत असे।
कृतार्थ जीवन होई त्याचे, क्लेश नि दुःखा वाव नसे॥ २.

अर्जुनाची ही मनस्थिती पाहून भगवंतांनी त्याला पुन्हा समजावलं. भगवंत म्हणाले, “अर्जुना, अरे पाप-पुण्य, जय-पराजय या गोष्टी युद्धाच्या अंती परिणामांच्या रूपाने समोर येतील. युद्ध सुरू होण्याच्या आधीच परिणामांच्या विचाराने तू हताश झालास तर तुझी युद्धकर्तव्यातील एकाग्रता नाहीशी होईल. युद्धाच्या वेळी अशी अस्थिर मनोवृत्ती असणं चांगलं नाही. मनाचा समतोल ठेवून युद्ध कर. तुझ्या हातून घडणारं युद्धासारखं कर्मसुद्धा ‘कर्तव्य व स्वधर्मपालन’ असल्याने त्याचं तुला पातक लागणार नाही. तू कर्मबंधातून सुटशील.”

अरे अर्जुना, स्वधर्म पंथे आपण जीवन आचरावे।
आणि सारे ईशचरणी ते विनम्र भावे अर्पावे॥ १.

श्रेष्ठ असे हे त्याचे पूजन, तूचि हरि तेणे होशी।

त्याचे साठी करिता कर्म, हरि होऊनि हरीशी भजसी॥२.

तुम्हाला जे फळ अपेक्षित आहे ते तसंच मिळण्यासाठी तुमचं कर्म त्या फळाच्या कसोटीला उतरेल इतकं व्यवस्थित व्हायला हवं.

भविष्याच्या काळजीपायी वर्तमानाकडे लक्ष रहाणार नाही. शिवाय जी गोष्ट आपल्या हातातच नाही त्यावर विचार करण्यात काय अर्थ आहे? तेव्हा फळाची आसक्ती न धरता, पूर्ण लक्ष कामावर केंद्रित करून ज्यावर आपला अधिकार चालतो ते कर्म जास्तीत जास्त सुंदर, योग्य, विवेकपूर्ण करा

मुक्तीच्या या द्वारी आला, क्षण हाची रे तंव हाती।

क्षणभंगुर हे जीवन पार्था, पुढचा क्षण ही दैव गती॥१.

कधि माहित शेवटचा क्षण, जेही करणे, त्वरा करी।

अंत्य समय ना कुणास ठाऊक, सारे आहे मृत्यू करी॥ २.

गीता, मानवी मनाच्या विकासाची एक पायरी सांगते. उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेत वानराचा नर झाला आणि शारीरिक विकास परिपूर्ण झाला. इथून पुढे विकास व्हायला हवा तो मानसिक-तरच नराचा नारायण होईल. गीता आपल्याला या मार्गाची ओळख करून देते. अपेक्षा न ठेवता कर्म करीत रहाणं व फळाची आशा न ठेवणं हा मानसिक विकासाचा टप्पा आहे.

उत्तम कर्म करिता पार्था, निस्वार्थीचि वृत्ताने|

प्रगती पथी तू सदैव जाशील,त्या दैवी सहाय्याने॥ ३.

आचरता सिद्धी गेलें । तरी काजाचि कीर आलें ।

परी ठेलियाही सगुण जहालें । ऐसेंचि मानीं॥ २७०॥

{हाती घेतलेले कर्म सिद्धीस गेले तर खरोखर आपले कामच झाले. पण जरी अपुरे राहिले तरी ते सफल झाले असेच समज}

करिता कर्म, पूर्णचि होता, हर्ष न त्याचा तो व्हावा|

आणि अपुरे जाता हातातुनी तरि, खेद न त्याचा मानावा॥ १.

जितुका आपुला सहभागचि तो, तितुके करणे निष्ठेने।

पूर्ण, अपूर्ण ही होई तितुके, हर्ष खेद तो नच त्याने॥ २.

अर्जुन उवाच: *स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।*

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम्॥ ५४॥

(अर्जुने विचारले, हे केशवा, जो समाधीत परमात्म्याला प्राप्त झालेला आहे, अशा स्थिरबुद्धी पुरुषाचे लक्षण काय? तो स्थिरबुद्धी पुरुष

कसा बोलतो, कसा बसतो, आणि कसा चालतो?}

आणि स्थिरबुद्धि जो म्हणजे । तो कैसां चिन्हीं जाणजे ।

जो समाधिसुख भुंजिजे । अखंडित॥ २८८॥

{आणि ज्याला स्थिरबुद्धी म्हणतात व जो समाधिसुखाचा निरंतर अनुभव घेतो त्याला कोणत्या लक्षणांनी ओळखावे}

ऐकुनी सारे विस्मय पार्था, कृष्णा ऐसा सुस्थिर मती।
सांभाळुनी हा जगत पसारा, काय बुद्धीची स्थिरचि स्थिती?॥ १.

स्थितप्रज्ञ तो कुणी असे जो, काय लक्षणे या जगती।
उत्सुकता मज, जाणायाची, असे महात्मेही असती॥ २.

तो कवणे स्थिती असे । कैसेनि रूपी विलसे ।

देवा सांगावें हें ऐसें । लक्ष्मीपती॥ २८९॥

बाह्य दर्शनी कुणा कळेना, किती थोर तो अध्यात्मी।
मला समजता त्याची चिन्हे, आचरण तैसे करीन मी॥ १.

ऐसे आचरण धन्यचि देवा, असुनी जगती ते नसणे।
शोक-मोह ना, मुळी तयाला, नित्यचि सुखमय ते असणे॥ २.

भगवंताचे स्थितप्रज्ञाबद्दल विवेचन

श्रीभगवानुवाचः प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते॥ ५५॥

{भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले, हे पार्था (अर्थात पृथापुत्र अर्जुना), ज्यावेळी हा पुरुष मनातील सर्व कामना पूर्णपणे टाकतो आणि आत्म्यानेच आत्म्याच्या ठिकाणी संतुष्ट राहातो, त्यावेळी त्याला स्थितप्रज्ञ म्हटले जाते.}

मानसिक तर्कवितर्काने निर्माण झालेल्या सर्व प्रकारच्या इंद्रियतृप्तीच्या इच्छांचा मनुष्याने त्याग करणे अत्यावश्यक आहे. इंद्रियांच्या अशा इच्छा कृत्रिम रीतीने थांबविता येत नाहीत, पण ईश भावनेमध्ये निमग्न झाल्याने आपोआपच सर्व इंद्रियांच्या इच्छा विशेष प्रयत्नाशिवाय कमी होतात. म्हणून मनुष्याने कोणतीही आशंका न बाळगता ईश भावनेमध्ये संलग्न होणे आवश्यक आहे. कारण अशी भक्तिपूर्ण सेवा त्याला तात्काळ स्थितप्रज्ञ होण्यास मदत करते. महात्मा हा निरंतर स्वतःमध्येच संतुष्ट राहतो.

स्थितप्रज्ञाची लक्षणे हा गीतेचा अद्वितीय ठेवा आहे कारण गीतेशिवाय इतर कोणत्याही ग्रंथात त्याचा उल्लेख येत नाही.

तो कामु सर्वथा जाये । जयाचें आत्मतोषीं मन राहे । तोचि स्थितप्रज्ञ होये । पुरुष जाणैं॥२९३॥

(तो काम ज्याचा सर्वथैव गेलेला असतो व ज्याचे मन निरंतर आत्मसुखात निमग्न रहाते तोच पुरुष स्थितप्रज्ञ होय असे समज)

नसे कामना जया अंतरी, आत्मतोषी ते मन राहे।

स्थितप्रज्ञ त्यासीची म्हणावे, सर्वत्रचि तो मज पाहे॥ १.

इच्छा ही उणीव असण्याची खूण आहे. म्हणूनच निरीच्छ सर्वात श्रीमंत असतो, आणि इच्छा असणारा दरिद्री. या जगात स्वधर्म पालन हेच आपले मुख्य कर्तव्य आहे, त्यासाठी आवश्यक ते सहजी लाभते. मग कामना कशाला?

स्थितप्रज्ञ पूर्णकाम होऊन, निजरूपाशी समरस असतो. शाश्वत सुख हवे तर, या सृष्टीत शाश्वत आणि क्षणिक काय आहे ते जाणले पाहीजे. सांख्य मतानुसार दृष्य सृष्टी ही क्षणिक आहे तर आत्मा शाश्वत आहे.

क्षणिक सृष्टीचा भाग असणारे आपण जोपर्यंत त्या क्षणिकातून बाहेर येत नाही तो पर्यंत शाश्वत सुख मिळणार नाही. क्षणिकातून बाहेर येणे म्हणजेच क्षणिकात गुंतवणारे सुख आणि दुःख यातून बाहेर येणे,

ज्याची बुद्धी स्थिर असते तो सुखी होतो कारण ते सुख आपल्यात असते, बाह्य पदार्थात नसते हे त्याला उमगलेले असते. मग त्याच्या कर्माची फळे त्याला बाधत नाहीत. सुख आणि दुःख दोन्ही त्याला उपभोगता येतात आणि त्यांच्या पलिकडेही जाता येते.

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिननंदंति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥५७॥

{जो पुरुष सर्व बाबतीत स्नेहशून्य असून त्या त्या शुभ किंवा अशुभ गोष्टी घडल्या असता प्रसन्नही होत नाही किंवा त्यांचा द्वेषही करीत नाही, त्याची बुद्धी स्थिर असते.}

या भौतिक जगतामध्ये नेहमी काही तरी उलथापालथ होतच असते व अशी ही उलथापालथ चांगली अथवा वाईटही असू शकते. जो अशा या भौतिक उलथापालथीमुळे क्षुब्ध होत नाही किंवा जो शुभाशुभ गोष्टींपासून निर्विकार राहतो

गोमटें कांहीं पावे । तरी संतोषें तेणें नाभिभवे । जो वोखटेनि नागवे । विषादासी॥२९९॥

{काही चांगले प्राप्त झाले तरी त्यापासून होणाऱ्या संतोषाचा पगडा ज्याच्या मनावर बसत नाही व वाईट गोष्ट झाल्यामुळे जो खिन्नतेच्या तावडीत सापडत नाही}

उत्तम लाभे नाही हुरळे, अनिष्ट लाभे विषाद ना।

जेही लाभते ईश्वर इच्छा, समाधान ते भंगेना॥ १.

जेही ईश्वर मनी असे ते येते आपुल्या वाट्याला।

उत्तम आणि शृंगारोनि आचरी पार्था कर्माला॥ २.

कर्म कसेही येवो वाट्याला, बरे न वाईट ना बघुनी।

उत्तम ऐसे ते आचरुनी, अर्पावे त्या प्रभु चरणी॥ ३.

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्ज्यं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते॥ ५९॥

{इंद्रियांनी विषयांचे सेवन न करणाऱ्या पुरुषाचेही केवळ विषयच दूर होतात; परंतु त्यांच्याविषयीची आवड नाहीशी होत नाही. या स्थितप्रज्ञ पुरुषाची तर आसक्तीही परमात्म्याच्या साक्षात्काराने नाहीशी होते.}

मनुष्य जोपर्यंत दिव्य स्तरावर स्थित होत नाही तोपर्यंत तो इंद्रियतृप्तीपासून पूर्णपणे परावृत्त होऊ शकत नाही. विधिनांद्वारे इंद्रियोपभोगापासून निवृत्त होण्याची पद्धती ही काहीशी, रोगी मनुष्याने विशिष्ट खाद्यपदार्थापासून पथ्य पाळण्याप्रमाणे आहे. पण रोग्याला अशी बंधनेही आवडत नाहीत आणि त्याची खाद्यपदार्थांमधील रूचीही नाहीशी होत नाही.

जीवनातील अध्यात्मिक प्रगतिपथावर असणाऱ्या अल्पबुद्धी नवसाधक व्यक्तीसाठी बंधने असतात. परंतु अशी बंधने जोपर्यंत एखाद्याची ईश भावनेमध्ये वास्तविक गोडी निर्माण होत नाही तोपर्यंतच केवळ चांगली आहेत. जेव्हा एखादा खऱ्या अर्थाने ईश भावनाभावित होतो तेव्हा त्याची आपोआपच अशा निरर्थक गोष्टींमधील गोडी कमी होते.

येरां इंद्रियां विषय तुटे । तैसा नियमूं न ये रस हटें । जे जीवन हें न घटे । येणेंविण॥३०७॥

{ज्याप्रमाणे इतर इंद्रियांचे विषय तुटतात, त्याप्रमाणे रस, खाणे पिणे हा जिभेचा विषय निग्रहाने तोडता येत नाही, कारण त्यावाचून जगणेच व्हावयाचे नाही}

मग अर्जुना स्वभावे । ऐसियाही नियमातें पावे । जें परब्रह्म अनुभवे । होऊनि जाइजे॥३०८॥

{पण अर्जुना, जेव्हा साधक अपरोक्षानुभव घेऊन परब्रह्म होऊन जातो तेव्हा त्याला अशाही रसनेचे सहजच नियमन करता येते.}

अन्य इंद्रिये काबूत येती, जीवन पोषक ना रसना।

अनुभविता परि ब्रह्म रसाते, सकल इंद्रिया तो राणा॥ १.

जीभे काबूत येणे कठीण.परंतु ब्रह्मरसाची गोडी अनुभवल्यावर सारी इंद्रिये वश होतात.

तें शरीरभाव नासती । इंद्रियें विषय विसरती । जें सोहंभाव प्रतीति । प्रगट होय॥३०९॥

शरीरभाव ना उरता विषया, विसरुनि इंद्रियेच जाती।

विरुनी अद्वैती समरसता, मीच ब्रह्म सहजी प्रतीति॥ १.

देहभाव तो पुरता जाता, इंद्रिये नि मन वश होई।

ब्रह्मप्राप्तीचा आनंद अवीटचि, अमृत जणु ओठी येई॥ २.

आपण ब्रह्म आहोत, हा पडलेला विसर, केवळ देहभावामुळे आहे. विषयातील आनंद नकोसा वाटून पूर्ण विरक्तीने नीरव शांतीशी जेंव्हां समरसता साधते, त्यावेळी मायेचे आच्छादन दूर झाल्याने आपले निजस्वरूप अनुभूत होते.

मायेचे अडकविण्याचे मुख्य साधन म्हणजे इंद्रियांचे करवी विषयातील आनंदाची गोडी. ममत्व आणि स्वामीभाव [पझेसिव्हनेस]. विवेक आणि वैराग्य याद्वारा त्यावर विजय मिळविता येतो. अलिप्तपणे सारे करीत निरीच्छ राहणे. यामुळे वैराग्य सहजी होऊ लागते. साक्षीभाव म्हणजे स्वतःकडे त्रयस्थपणे पहात होईल ते होऊ देणे. यामुळे समरसता लवकर साधते.

जो आत्मबोधयुक्तु । होऊनि असे सततु । जो मातें हृदयाआंतु । विसंबेना॥३१७॥

{तो आत्मज्ञानाने निरंतर संपन्न असतो. त्याचप्रमाणे त्याला माझे परमात्म्याचेसुद्धा अंतःकरणातून विस्मरण होत नाही.}

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ ६१॥

{म्हणून साधकाने त्या सर्व इंद्रियांना ताब्यात ठेवून, चित्त स्थिर करून, मनाला माझाच आधार देऊन ध्यानास बसावे. कारण इंद्रिये ज्या पुरुषाच्या ताब्यात असतात, त्याची बुद्धी स्थिर होते.}

सुटता पगडा तो विषयांचा, होई हरीशी समरसता।

सारे विश्वचि होई हरीमय, हृदयी प्रतिष्ठा ती होता॥ १.

जैसा कां विषाचा लेशु । घेतलियां होय बहुवसु । मग निभ्रांत करी नाशु । जीवितासी॥ ३१९॥

{ज्याप्रमाणे विषाचा एक थेंब घेतला तरी तो फार होतो आणि मग निःसंशय प्राणाची हानी करतो}

तैसी विषयाची शंका । मनीं वसती देखा । घातु करी अशेखा । विवेकजाता॥ ३२०॥

{त्याचप्रमाणे पहा, या विषयांची नुसती शंका (सूक्ष्म संस्कार) जरी मनात राहिली तरी ती संपूर्ण विचारमात्राचा घात करते.}

क्रोधाद् भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥ ६३॥

{रागामुळे अत्यंत मूढता येते अर्थात अविचार उत्पन्न होतो. मूढतेमुळे स्मरणशक्ती भ्रष्ट होते. स्मरणशक्ती भ्रष्ट झाली की बुद्धीचा म्हणजे ज्ञानशक्तीचा नाश होतो. आणि बुद्धीचा नाश झाल्यामुळे माणसाचा अधःपात होतो.॥

जरी हृदयीं विषय स्मरती । तरी निसंगाही आपजे संगती । संगें प्रगटे मूर्ति । अभिलाषाची॥३२१॥

{अंतःकरणात विषयांची नुसती जर आठवण असेल तर संग टाकलेल्यालाही पुन्हा विषयासक्ती येऊन चिकटते. व त्या विषयासक्तीमुळे विषयप्रीतीची इच्छा निर्माण होते}

तैसें विषयांचें ध्यान । जरी विपायें वाहे मन । तरी येसणें हें पतन । गिंवसित पावे॥ ३३०॥

{त्याप्रमाणे विषयांचे चिंतन मनाकडून चुकून जरी झाले तरी एवढे हे मोठे पतन शोधीत येते.}

थेंब विषाचा एक प्राशिता, नाश होत आयुष्याचा।

विषयवासना अल्पहि उठता, निश्चित मार्गचि अवनतीचा॥ १.

विषयांचे मनी स्मरणही होता, अभिलाषा उदया येई।
काम खेची मग प्रबळ मनाही, सारा विनाशची होई॥ २.
भले भलेहि झाले मोहित काम फारची प्रबळ असे।
मान, प्रशंसा, नि कामेच्छा, प्रबळ मनाही भुलवितसे॥ ३.

अनेक तथाकथित संत व गुरु, अध्यात्माचे सारे ज्ञान असताही, शिष्य परिवार आणि लोकप्रियता वाढू लागल्यावर वासनेच्या मोहात अडकून, नरकाची वाट धरलेले आपण पाहतो. एक विषाचा थेंब जीवन संपवायला पुरेसे असतो, तसे. अध्यात्माची अनेक जन्मीची पुण्याई, जळून खाक व्हायला विषयाची एक ठिणगी पुरेसी असते.

ज्ञानेश्वरीत बजावले आहे, ‘अलौकिक नोहावे लोकाप्रती’ {३/१७१} लोकप्रियता चिकटली की, त्याची चटक विषयात गुंतवून अवनतीला नेते हे हेरून माऊली सांगते, “म्हणौनि थोरपण पन्हां सांडिजे । एथ व्युत्पत्ति आघवी विसरिजे । जैं जगा धाकुटें होईजे । तैं जवळीक माझी॥९/३७८॥” एवढ्याकरता आपल्या ठिकाणाचा मोठेपणा दूरच टाकून द्यावा, शास्त्राध्ययन केलेच नाही, अशी वृत्ती ठेवावी. अशा प्रकारे जगतात सर्व प्रकारे लहानपणा घ्यावा, तेव्हा माझे सानिध्य प्राप्त होते.

हे धाकुटेपण अनुभवण्यासाठी माणसाला अहंकाराचा वारा अजिबात लागता कामा नये. तरच त्याला भगवंत भेटतो. अर्जुनाला अहंकार झाला आणि त्याने बाणांचा पूल बांधला ! परंतु हनुमंताने उडी मारून तो पाडला, आणि अर्जुनाचा अहंकार गळाला, मात्र त्यानंतर हनुमंताला झालेला अहंकार जाणून श्रीकृष्णाने अर्जुनाला पुन्हा बाणांचा पूल बांधायला लावला आणि त्याखाली आपले सुदर्शन चक्र धरले, तर हनुमानच त्या पुलावर कोसळला.

तो भगवंताला शरण गेला. धाकुटा झाला. आणि त्यानं सेवा मागून घेतली. ती भगवंतानं त्याला संतोषाने दिली. याप्रमाणे भगवंतासमोर धाकुटा होऊनच मागणे मागायला हवे. सिद्धाने फार सावधान राहून आपल्या उन्नतीचे भांडवल आसक्ती आणि द्वेष यांना आमंत्रित करते काय, यावर लक्ष ठेवावे.

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवशैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति॥ ६४॥

{परंतु अंतःकरण ताब्यात ठेवलेला साधक आपल्या ताब्यात ठेवलेल्या राग-द्वेष रहित इंद्रियांनी विषयांचा उपभोग घेत असूनही अंतःकरणाची प्रसन्नता प्राप्त करून घेतो.}

तरी विषयां तयां कांहीं । आपणपेंवांचून नाही । मग विषय कवण कायी । बाधितील कवणा॥ ३३५॥

{आणि विषयातही ज्याला आत्मस्वरूपावाचून दुसरे काही दिसत नाही, त्याला विषय कसले काय? आणि कसली कोणाला बाधा करणार?}

द्वेष नि आसक्ती ती जाता, विषयीही भगवंत दिसे।

विषयांचे स्पर्शही तेधवा, सिद्धा बाधक मुळी नसे॥ १.

दोन असती हे प्रमुख शत्रू, यांना पुरते निपटावे।

ब्रह्मप्राप्तीचा मार्ग मोकळा, स्वानंदी रंगुनी जावे॥ २.

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते॥ ६५॥

{अंतःकरण प्रसन्न असल्यामुळे त्याची सर्व दुःखे नाहीशी होतात. आणि त्या चित्त प्रसन्न असलेल्या कर्मयोग्याची बुद्धी तत्काळ सर्व गोष्टींपासून निवृत्त होऊन एका परमात्म्यामध्येच उत्तम प्रकारे स्थिर होते.}

देखैं अखंडित प्रसन्नता । आथी जेथ चित्ता । तेथ रिगणें नाहीं समस्तां । संसारदुःखां॥ ३३८॥

{जेथे चित्ताला निरंतर प्रसन्नता असते, तेथे कोणत्याही संसारदुःखाचा प्रवेश होत नाही.}

स्वानंदी तो सदा रमतसे, चित्ता नित्यची प्रसन्नता।
सदाचि सुखमय, स्वये राहता, भवदुःखाची ना चिंता॥ १.

भगवंताने विश्व निर्मिले, अब्द्रुत आनंदी सारे।
प्रसन्न सृष्टी, निर्झर, तरुवर, गाती पक्षी गोड सुरे॥ २.

प्रसन्न सकलची, खुशीत ईश्वर नित्यही आनंदीचि दिसे।
कृतज्ञ भावे आनंदी तो, कदा न विचलित मुळी असे॥३.

सदा सुस्मिते वदन तयाचे, संपर्की अन्य ना वसे।
स्थिती येवो ती जरि कैसीही, समाधान ते ढळत नसे॥ ४.

ऐसा प्रसन्न भक्त असे त्या, मोह- दुःख ते ना शिवते।
सदानंद तो नित्य महात्मा, विचलितता न मनी येते॥ ५.

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि॥ ६७॥

{कारण ज्याप्रमाणे पाण्यात चालणाऱ्या नावेला वारा वाहून नेतो, त्याचप्रमाणे विषयात वावरणाऱ्या इंद्रियांपैकी मन ज्या इंद्रियाबरोबर राहते, ते एकच इंद्रिय या अयुक्त पुरुषाची बुद्धी हिरावून घेते}

जोपर्यंत सर्व इंद्रिये भगवंतांच्या सेवेमध्ये संलग्न होत नाहीत आणि जर त्यामधील एखादे इंद्रियही विषयभोगामध्ये रत असेल तर भक्ताला दिव्य प्रगतिपथावरून मार्गभ्रष्ट करू शकते.

इंद्रियें जें जें म्हणती । तें तेंचि जे पुरुष करिती । ते तरलेचि न तरती । विषयसिंधु॥ ३४८॥

{ही इंद्रिये जे म्हणतील, ते तेच जे पुरुष करतात, इंद्रियांच्या नादाने जे वागतात, ते विषयसागराच्या पलीकडे गेले असले तरी ते खरोखर गेले नाहीत असे समजावे.}

म्हणती इंद्रिये, तेचि करिता, गुलाम होई विषयांचा।

अशक्य तरणे भवसिंधू तो, मार्ग त्यासी चौऱ्यांशीचा॥ १.

तैसीं प्राप्तेंही पुरुषें । इंद्रियें लाळिलीं जरी कौतुकें । तरी आक्रमिला जाण दुःखें । संसारिकें॥३५०॥

{त्याप्रमाणे आत्मप्राप्ती झालेल्या पुरुषाने जर इंद्रियांचे थोडेही लाड केले तर तो देखिल पुन्हा दुखाने व्यापला जातो

म्हणुनि उमगता ईशतत्वही, नित्य दक्षता पाळावी|

विषयानंदी सहजी कौतुके, इंद्रियासी ना लाळावी॥ १.

एकचि ठिणगी जशी जाळिते, शुष्क अशा त्या गवताला|

तैसा विषाद शिरता मनी तो, ग्रहणचि ते आनंदाला॥

तस्माद् यस्य महाबाहो निगृहितानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ ६८॥

{म्हणून हे महाबाहो, ज्याची इंद्रिये इंद्रियांच्या विषयांपासून सर्व प्रकारे आवरून धरलेली असतात, त्याची बुद्धी स्थिर असते.}

सर्व इंद्रियांना भगवंतांच्या दिव्य भक्तिपूर्ण सेवेमध्ये युक्त करूनच इंद्रियतृप्तीच्या आवेगांना नियंत्रित करणे शक्य आहे. ज्याप्रमाणे प्रबळ शक्तीने शत्रूचे दमन करता येते त्याप्रमाणे इंद्रियेही नियंत्रित केली जाऊ शकतात;

तैसीं इंद्रियें आपैतीं होती । ज्याचें म्हणितलें करिती । तयाची प्रज्ञा जाण स्थिती । पातली असे॥३५३॥

{त्याप्रमाणे ज्याची इंद्रिये ताब्यात असतात व तो म्हणेल तसे करतात त्याची बुद्धि स्थिर झाली आहे असे समज}

गुलाम होती ज्याची इंद्रिये, वेगे पावे तया हरी।

स्थितप्रज्ञची तो जाणावा, विषय नि सुख-दुःखास हरी॥१.

प्रबल इंद्रिये जरि ती असता, भक्ता वश ते पूर्णपणे

आज्ञा त्याची सदा पाळिती, जगती त्याशी काय उणे?॥ २.

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानां सा निशा पश्यतो मुनेः॥ ६९

{सर्व प्राणिमात्र ज्या आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी निजलेले (अज्ञानी) असतात त्या ठिकाणी ज्याला उजाडलेले असते - आत्मज्ञान झालेले असते - आणि जीव ज्या (देहादी प्रपंचाच्या ठिकाणी जागे -विषयसुख अनुभवणारे असतात- त्याबद्दल तो उदासीन असतो. जणु निद्रिस्त असतो.

तो विषयांपासून निवृत्त असतो. आत्मनिरीक्षक मुनी किंवा विचारी मनुष्यांची कर्म करण्याची वेळ ही भौतिक गोष्टीत गर्क असणाऱ्या व्यक्तींसाठी रात्र असते.

भौतिकवादी मनुष्यांना आत्मसाक्षात्काराविषयी अज्ञान असल्याने अशा जणु रात्रीच्या वेळी ते गाढ झोपलेले असतात. भौतिकवादी मनुष्याच्या रात्रसमयी आत्मनिरीक्षक मुनी दक्षपणे जागूत असतो. अध्यात्मिक संस्कृतीमधील यथावकाश प्रगतीमुळे मुनीला दिव्य आनंद प्राप्त होतो.

याउलट भौतिक कर्म करणारा मनुष्य आत्मसाक्षात्काराच्या बाबतीत निद्रिस्त असल्यामुळे विविध प्रकारची इंद्रियसुखाची स्वप्ने पाहात असतो. आणि त्याच्या निद्रावस्थेमध्ये त्याला कधी आनंद तर कधी दुःख वाटत असते.

आत्मनिरीक्षक मनुष्य हा भौतिक सुख आणि दुःखाच्या बाबतीत नेहमी उदासीन असतो. तो भौतिक परिस्थितीमुळे विचलित न होता आपल्या आत्मसाक्षात्काराच्या कार्यामध्ये मग्न असतो.

देखैं भूतजात निदेलें । तेथेंचि जया पाहलें । आणि जीव जेथ चेडलें । तेथ निद्रितु जो॥ ३५५॥

{पहा, सर्व प्राणिमात्र ज्या आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी निजलेले (अज्ञानी) असतात त्या ठिकाणी ज्याला उजाडलेले असते (म्हणजे ज्याला आत्मज्ञान झालेले असते) आणि जीव ज्या (देहादी प्रपंचाच्या) ठिकाणी जागे (विषयसुख अनुभवणारे असतात) त्या ठिकाणी जो निजलेला असतो (विषयांपासून निवृत्त असतो). हे प्रमुख लक्षण आहे.

आत्मस्वरूपी, निद्राधिन बहु, स्थितप्रज्ञ तेथे जागा।

विषयी जागृत विषयानंदा, स्थितप्रज्ञ-मनी, ना जागा॥ १.

नित्यचि जागृत तत्वप्राप्तीस्तव, सामान्या ना रुचि असे।

विषयानंदी धावती बहुजन, स्थितप्रज्ञा ते, वीष जैसे॥ २.

जो अमृतासी ठी ठेवी । तो जैसा कांजी न सेवी । तैसा स्वसुखानुभवी । न भोगी ऋद्धि॥३६४॥

{जो अमृताला नावे ठेवतो तो ज्याप्रमाणे कांजीला हात लावत नाही, त्याप्रमाणे ज्याला आत्मसुखाचा अनुभव आला तो ऋद्धीचा भोग घेत नाही.}

अमृतातही रुचि ज्यास ना, काय आवडे कांजी तया?।

स्वानंदीच्या सौख्यापुढती, तुच्छ ऋद्धिसुख जात लया॥ १.

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी॥ ७०॥

{ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या नद्यांचे पाणी, सर्व बाजूंनी भरलेल्या व स्थिर असलेल्या समुद्रात त्याला विचलित न करताही सामावून जाते, त्याचप्रमाणे सर्व भोग ज्या स्थितप्रज्ञ पुरुषामध्ये कोणत्याही प्रकारचा विकार उत्पन्न न करताच सामावून जातात, तोच पुरुष परम शांतीला प्राप्त होतो. भोगांची इच्छा करणारा नव्हे}

विशाल समुद्र जरी नेहमी भरलेला असला तरीही विशेषतः पावसाळ्यात आपल्या तीराची मर्यादाही ओलांडून जात नाही. हेच ईश भावनेत स्थिर झालेल्या मनुष्याच्या बाबतीतही सत्य आहे.

जोपर्यंत एखाद्याला भौतिक शरीर आहे तोपर्यंत इंद्रियतृप्तीकरिता शरीराच्या मागण्या चालूच राहतील. तरीसुद्धा भक्त हा परिपूर्ण असल्यामुळे तो अशा इच्छांनी विचलित होत नाही.

इंद्रियतृप्तीच्या इच्छांनी तो यत्किंचितही विचलित होत नाही भगवंतांच्या दिव्य भक्तिपूर्ण सेवे मध्येच तृप्त असल्याकारणाने नेहमी समुद्राप्रमाणेच स्थिर व आनंदी राहू शकतो आणि म्हणून पूर्ण शांतीचा आनंद घेऊ शकतो.

तो अहंकारातें दंडुनी । सकळ कामु सांडोनी । विचरे विश्व होऊनी । विश्वामाजीं॥ ३६७॥

{तो अहंकाराला घालवून सर्व कामना सोडून व अनुभवाच्या अंगाने जगद्रूप बनून जगात वावरतो.}

अहंकार नि सकळ कामना, पूर्ण त्यागुनी, होत हरी।

स्वयेची सारे विश्व जाहला, हरी होऊनिया भजे हरी॥ १.

अशी दिव्य ती प्रसन्न ऐशी, ब्राह्मीस्थिती लाभते जया।

जीवनी शांती समाधान ही, कधि न सोडुनि जात तया॥ २.

सर्व श्रेष्ठ ही ब्रह्मी निरंतर, स्वयेचि जणु तो ब्रह्म असे।

नित्य तृप्त नि सदा सुखी तो, सकली ईश्वर त्या दिसे॥ ३.

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति॥ २-७२॥

{हे पार्था, ब्रह्माला प्राप्त झालेल्या पुरुषाची ही स्थिती आहे. ही प्राप्त झाल्याने योगी कधीही मोहित होत नाही. आणि अंतकाळीही या ब्राह्मी स्थितीत स्थिर होऊन ब्रह्मानंद मिळवितो.

श्रीकृष्णांना शरण जाऊन खट्वांग महाराजांनी जीवनाच्या या स्थितीची प्राप्ती आपल्या मृत्यूच्या केवळ काही क्षणातच केली.

निर्वाण म्हणजे भौतिक जीवनाचा अंत करण्याचा मार्ग होय. बौद्ध तत्वज्ञानानुसार भौतिक जीवन संपल्यानंतर केवळ शून्यच उरतो.

पण भगवद्गीतेची शिकवण निराळी आहे. वास्तविक अस्तित्व नित्य असते. येणे जाणे हा देहाचा खेळ आहे. अस्तित्व रूप चैतन्य –जाणीव हे नित्य असते. ती मिळवावी लागत नाही तर अनुभवावी लागते.

अध्याय दुसरा उन्नती मार्ग ज्ञान संपले

श्री ज्ञानेश्वरी अध्याय दुसरा (सांख्य योग) काव्य सार

महामोह अति प्रबळ तयाने, हतबल पार्थासी केले।
कुरुक्षेत्री तो दुर्बल पाहुनी, श्री शारंगधर त्यासी बोले॥१.

रणांगणी तू महान योद्धा, इथे उचित कारुण्य कसे?।
हतबल, भित्रा, तुला म्हणोनी, शत्रूगणी, होईल हंसे॥२.

पुनरपि अर्जुन भगवंताला, साश्रू नयने, सांगतसे।
समोर दिसती, गोत्रगुरु मज, सांग त्यासी मी वधू कसे॥३.

वंदनीय जे वडीलधारे, ज्यास्तव प्राणही त्यागावा|
शस्त्रे त्यावरी चालवुनी मी, राज्यभोग हरी, कैसा बरवा||४.

मज उमगेना, काय करू मी, हितकर मजला काय असे|
आचरुनि धर्मासि माधवा, वर्तावे मी सांग कसे?||५.

मंद सुस्मिते, श्रीकृष्णाने, मौल्यवान उपदेश दिला|
पार्था तू जाणता म्हणविसी, ना सोडिशी परि अज्ञानाला||६.

गोष्टी बोलशी तू धर्माच्या, पुसशी आता काय करू|
युद्ध मुळी ना नवीन तुजला, संग्रामी हरविला हरू||७.

दिसतो भवती जोही पसारा, सारे उपजे नि नाशे।
अविनाशी तो केवळ आत्मा, स्थिति अन्यासी क्षणिक असे॥८.

जीर्ण त्यागिणी वस्त्र ज्यापरी, आत्मदेव बदली काया।
जन्म, मरण वा सुख-दुःखाची, ये-जा हि केवळ माया॥९.

इंद्रियेही जे विषय सेविती, हर्ष-शोक ते निपजविती।
जो विषयांना स्पर्श करीना, त्याची नित्यचि स्थिर मती॥१०.

देह असे हा नित्य बदलता, भविष्यात अस्तित्व नसे।
चैतन्यचि खेळवी तयाला, त्यास्तव शोचिशी तू कैसे॥११.

स्वधर्म पालन करी निष्ठेने, जोवरी जीवनकाल असे।
विषयी विरक्ती, नित्य विवेकी, स्वीकार लाभे जे जैसे॥१२.

कर्मकांड करिती कुणी दांभिक, स्वर्गाची मनी आंस तया।
म्हणती ऐसे वेद सांगती, मिथ्या जल्पती ते वाया॥१३.

कर्मफळी ना आंस धरोनी, करी कर्मे तू निष्ठेने।
अपूर्ण अथवा पूर्ण जाहले, मनी साफल्यचि धरि तेणे॥१४.

विसंबी न कधी आत्मसुखाला, समत्व मनीचे नित्य असो।
विवेक, वैराग्या ना सोडी, समाधान चित्तात वसो॥१५.

स्थितप्रज्ञ तू होई पार्था, नित्य असू दे ब्राह्मीस्थिती।
हीच वाट नेई कैवल्या, अन्य मार्ग ना या परती॥१६.

स्थितप्रज्ञ दर्शन

मनात उरल्या शून्य कामना, नित्यतृप्त अंतरी असे।
समाधान चित्तात असोनि, विषयांची मुळी ओढ नसे॥१.

काम निपटूनि पूर्ण त्यागीला, स्वानंदे अंतरी वसे।
स्थितप्रज्ञ त्यालाची म्हणावे, पूर्णकाम जो नित्य असे॥२.

लाभे आवडते जरी कांही, तरी मनी उल्हास नसे।
विपरित घडता जरि कांही, ना तो उद्वेगी होत असे॥३.

त्याच्या स्वाधीन नित्य इंद्रिये, आज्ञा त्याच्या अनुसरती।
तया भाग्यवंतास लाभली, स्थिर प्रज्ञेची नित्य स्थिती॥४.

असती कुणी ऐसेही साधक, वरीवरी विरक्ती बाहेरी॥
अंतरीची ना खवखव मिटली, पार्था, ते मिथ्याचारी॥५.

खुडली पालवी केवळ वरवर, नित्य उदक परी, वृक्षतळा।
वृक्ष न नासे, जशी अपथ्ये, वाढविती व्याधी सकळा॥६.

अन्य इंद्रिये स्वाधिन ठेवती, परी जिभेवर ना ताबा।
जिंव्हालंपट मुकले साधक, कैवल्याच्या शुभलाभा॥७.

शरीरभाव नासता इंद्रिये, विषयाते ते विस्मरती।
सोहम् भावे परब्रह्म मी, सहजी ऐशी ये प्रतिती॥८.

आत्मबोध जाहला तयाला, क्षण न विसंबे भगवंता।
चिरंजीव तो स्थितप्रज्ञ, ना मनी इच्छा वा ना चिंता॥९

कुणी अभागी उन्नत पंथी, क्षणिक मोहि ना सांवरती।
पुन्हा डुंबती भवसिंधूतची, प्रयत्नेहि ते नच तरती॥१०

ऋद्धिसिद्धीचा लाभ त्यागिती, स्थितप्रज्ञ त्या दूर करी।
अमृतलाभा पुढती क्षुल्लक, कांजीला तो काय वरी॥११.

ब्राह्मीस्थिती ही निःसीम पार्था, जे निष्कामे अनुभवती।
पोचलेची ते कैवल्याला, अनायास परब्रह्मस्थिती॥१२

येथे दुसरा काव्यात्मक सार आशयात्मक अध्याय संपला.

आता गीता धर्म मंडळाच्या गीता व ज्ञानेश्वरीतील अभ्यासा साठी लिहिल्या गेलेल्या पुस्तिकातील निवडक सार आपण अभ्यासू या, अध्याय दुसरा {गीता अभ्यास}

यातील महत्वाच्या गोष्टी

१. तूं नको त्या गोष्टींचा शोक करित आहेस.
२. जन्म-मृत्यूचा शोक करू नकोस.
३. आपले अस्तित्व भूतकाळातही होते व पुढेही राहणार आहे.
४. आत्म भाव रूप आहे. त्यामुळे त्याच कधिही अभाव होत नाही.अशा आत्म्याला कोण मारणार?
५. आत्मा अविनाशी,व्यापक आणि आणि अव्यय आहे.

६. तो न जन्म घेणारा, नित्य, शाश्वत, पुराण आहे.
७. त्याचे विभाजन होत नाही. तो जळत नाही, भिजत नाही, वा बदलत नाही.
८. मरते ते शरीर आत्मा नव्हे- अग्नी, वायू, जल त्याबाबत निरुपयोगी ठरतात.
९. तो कांहीच करीत नाही. अकर्ता आहे.
१०. तो अव्यक्त आहे. त्यांत कोणतेही विकार {बदल] होत नाहीत-संभवत नाहीत.
११. म्हणून त्याविषयी सांगणे फार कठीण आहे.
१२. कांहींना आत्मतत्व आश्चर्यवत् दिसते. कांहींना आश्चर्यवत् ऐकू येते. कांही त्यासंबंधी आश्चर्य' म्हणून संबोधतात. परंतु कोणीही पूर्ण ज्ञाते नसतात.
१३. आत्मतत्व सर्व देहात आहे. आणि त्याने सर्व व्यापले आहे.
१४. म्हणून आपला मृत्यू होत नाही. केवळ देह बदलतो. नवा धरण होतो.

कृष्णाला भोग आणि ऐश्वर्य यासाठी कर्मे करणे पटत नाही. अशांना तो 'अपहृत' चेतस्(म्हणजे ज्यांची बुद्धी चोरीस गेली आहे)असे म्हणतो.

कर्ममार्गी हा प्रकृती तत्वाचे म्हणजेच भौतिक चिंतन करणारा असतो.

ज्ञानमार्गी हा चैतन्य म्हणजे आत्मा वा ईश्वर या तत्वाचा शोध घेत असतो. यातील गुणांचे मिलन हा गीतेचा मार्ग आहे.

अर्जुन हा जसा नराचा अवतार आहे त्यामुळे त्याची समस्या ही ही एका नराची आहे. त्याचे विवेचन आणि समस्या या त्याच्या विशिष्ट जीवनाशी निगडीत आहेत. परंतु गीतेतील तत्वज्ञान अखिल मानवजाती साठी आहे.

आपले सारे जीवन आणि चिंतन हे शरीर केंद्रित आहे. ते आत्मकेंद्रीत हवे. आत्मा हेच माझे खरे स्वरूप आहे. शरीर हे केवळ साधन आहे. जीवनात शरीर शक्ती उत्तम असलीच पाहिजे. पुरुषोत्तम व्हायचे असेल तर शरीराला सांभाळलेच पाहिजे. ज्याचे तारुण्य निरोगी (चांगले) नसते त्याचे म्हातारपणही निरोगी (चांगले) नसते आणि अध्यात्मही निरोगी (चांगले) नसते.

ज्याच्याजवळ शरीरशक्ती उत्तम आहे आणि भौतिकशक्तीही उत्तम आहे तो पुरुषोत्तम. जग माणसाच्या सदवर्तनावर चालत नाही. ते बळावर चालते. हा सिद्धांत आहे आणि तो आपल्या संस्कृतीने मान्य केलेला आहे.

जीवन हे एक रणांगण आहे. तेथे लढायचे असते. जो ह्या रणांगणात हिंमतीने उतरतो त्याचे देवालय चमकून उठते.

आपली बुद्धी आणि वर्तणूक यांच्यात सलोखा हवा.केवळ पुष्कळ विषयांचे ज्ञान असले म्हणजे बुद्धी आहे असे नाही. सुयोग्य बुद्धिमान तो की ज्याच्या जीवनात आणि वृत्तीत ती प्रतिबिंबित होते. त्याच्या बोलण्यात, चालण्यात, पाहण्यात इतकेच नव्हे तर सर्व कृतीत तेजस्विता आणि दिव्यता दिसते.

स्थितप्रज्ञ बाजीराव पेशवे

बाजीराव पेशव्यांच्या त्याकाळात ठिकठिकाणी लढाया चालू होत्या. त्याकाळात बाजीरावांच्या आईची काशीयात्रेला जाण्याची इच्छा झाली. त्यावेळी बाजीराव पुण्यात नव्हते. अधिकाऱ्यांना ही गोष्ट कळताच त्यांनी बाजीरावांच्या आईला समजावले की 'सध्या काळ चांगला

नाही आहे. काशी फार दूर आहे आणि मध्ये मोंगलांचे राज्य लागते. तेव्हा काशीयात्रेला न गेल्यास चांगले होईल. आपल्या येथील शंकर आणि काशीचा शंकर एकच आहे. एकच भगवान सर्वत्र असतो'. हे सर्व ऐकून बाजीरावांच्या आईने काशीयात्रेचा विचार सोडून दिला.

त्यानंतर काही दिवसांनी बाजीराव पुण्यात आले. त्यांना हे कळताच त्यांनी आईला सांगितले की 'तुला काशीयात्रेला जायचे आहे ना? तर खुशाल उद्याच निघ आणि काशीविश्वेश्वराचे दर्शन घेऊन ये. बघू या कुणाची ताकद आहे तुला त्रास देण्याची'.

बाजीरावांची आई तीर्थयात्रा करायला गेली. सोबत सैन्य देखिल नव्हते. परंतु ठिकठिकाणच्या राजांनी तिचे स्वागत केले, तसेच कोणत्याही प्रकारचा त्रास होऊ नये यासाठी सोबत स्वतःचे सैन्यही दिले, आणि आपल्या राज्यातून दुसऱ्या राज्यात तिला सांभाळून पोहचविले.

कारण तिला थोडासाही त्रास झाला असता तर गाठ बाजीराव पेशव्यांशी होती.

शरीर देवालय आहे (ही अगदी वरच्या प्रतीची कक्षा आहे). पण कोणाचे? ज्याने प्रथम त्याला रणांगण समजून शक्तीपूजन केले त्याचे.

मृत्यू नसतो. असते ते फक्त सारे परिवर्तन. या परिवर्तनातून पद्धतशीर विकसन साधते. या साऱ्या स्थित्यंतरातून अविनाशी आत्म्याचे अस्तित्त्व केवळ साक्षी स्वरूप आहे.

स्वधर्म पालन अवश्य करावे. त्यामुळे होणारे सुख किंवा दुःख सहन करावे.

महंमद गझनी जेव्हा सोमनाथ लुटण्यासाठी आला तेव्हा पुष्कळ श्रद्धावान माणसे सोमनाथ आणि प्रभासपट्टनच्या आजूबाजूला राहात होती. लूटमार करणाऱ्यांनी पुष्कळ ब्राह्मण बाटविले, पुष्कळ जाणवी जाळली आणि सोमनाथ तोडून फोडून लूटमार केली.

ही लूटमार झाली त्यावेळी तेथील समाज श्रद्धावान होता. त्याचा सोमनाथावर विश्वास होता. परंतु श्रद्धेचे संगोपन करताना त्यांनी भौतिक शक्तीची उपेक्षा केली होती. त्यांना असे वाटत होते की, शक्तीने माणूस राक्षस बनतो. माणसाने भगवंतावर विश्वास ठेवून जगले पाहिजे. त्याकाळी भौतिक शक्तीची उपेक्षा करून तिला त्याज्य समजून केवळ श्रद्धा ठेवली पाहिजे असा वेडेपणा भक्तीच्या नावावर चालला होता आणि आजही चालू आहे.

इंद्रियांच्या आवडी-निवडीवर कर्तव्य अवलंबून नसावे. कारले खायचे की नाही हे ठरविणारी जीभ कोण तिने फक्त चव सांगावी.

स्वधर्मात श्रेष्ठ-कनिष्ठ असे नसते. तारतम्य आणि विवेकाणे आपल्या त्या-त्या वेळेच्या भूमिकेनुसार 'सुयोग्य' निवड करून कर्तव्य पालन केले पाहिजे. हाच खरा 'स्वधर्म'

कर्म महत्वाचे नसून कर्माचा हेतू ठरविणारी बुद्धी महत्वाची असते.

कर्म करतांना बुद्धी कामनेतून मुक्त हवी. व्यापक हिताची व द्रष्टेपणाचि भावना आवश्यक आहे. याने 'आत्मवान' होतो. फक्त स्वतःपुरते न पाहता व्यापक सम बुद्धीने कार्य करणे म्हणजे 'योग'

नैसर्गिक गरजा व कामना यातील फरक नेत समजून घ्यावा. इंद्रियांना कामनासक्त न होऊ देणे हा संयम पाळला केई, स्थितप्रज्ञता येते.

माझा येथले कांहीच नाही. अशी सहज प्रवृत्ती असलेली बुद्धी आत्म्याशी जोडते. ती 'निर्मम' होते. विरक्ती हा सहज भाव झाला पाहिजे. कुणाचे कांही घेणे ही चोरी आहे. अर्थात 'तेन त्यक्तेन भूञ्जीथाः' त्याने माझ्यासाठी जे दिलंय ते सोडून इतर माझे कांहीच नाही.

आपण पाहुणे आहोत. यजमान देत नाही ती वस्तू माझी कशी होणार?

इंद्रियांची ओढ विषयांचेचेकडे जबरदस्त असते. गीताई म्हणते, 'आंतील न सुटे गोडी ती जळे आत्मदर्शने'

निरहंकारिता ही दुसरी आवश्यकता आहे. जीवनातील घटनांच्या कडे त्रयस्थ वृत्तीने पाहणे त्यासाठी सहज वृत्ती व्हायला हवी. जर माझे कुणीच आणि कांहीच नाही, मग लाभ- हानी चा प्रश्न येतोच कोठे?

ऑफिसचे कां आटोपल्यावर त्या संबंधित गोष्टी आपण जेथल्या तेथे ठेवतो. अगदी तसे जीवनात आचरण हवे. नाना सहेब फडणवीस घरच्या कामाची दौत वेगळी ठेवीत आणि सरकारी कामाची वेगळी. इतके 'निर्ममत्व' हवे.

मात्र एक गोष्ट निश्चित की, घडणाऱ्या प्रत्येक घटनेशी माझा काय सहभाग हवा? हे अवश्य विचारात घ्यावे.

अशा अलिप्ततेने आपण आपल्या पलीकडे जाऊन कसे पहावे हे जमू लागते. जीवनात कोठे 'मी' डोकावता कामा नये.

अहं शून्यतेनेच 'आत्मदर्शन' होते. आणि मग ती आतील गोडी जाळून जाते नित्य तृप्तीची भावना सहजी येते. बुद्धीला स्थैर्य येते. हीच 'स्थितप्रज्ञता.'

स्थितप्रज्ञ अवस्था सुख आणि दुःखात निष्कम्पता आणते. आपल्या वृत्ती निष्कलंक होऊ लागतात. अशी सहज स्थिती नित्य असणे यालाच 'समाधी' म्हणतात.

ज्ञानदेव म्हणतात तो विश्वाचा होतो. विश्वमय होतो. ‘विचरे विश्व होऊनी विश्वामाजी’ हे श्रेष्ठतम अवस्था प्राप्त होते.

बुद्धीने आत्म्यात स्थिरावणे यालाच ‘ब्राह्मीस्थिती म्हणतात. ज्याला ही स्थिती लाभली, ती कायम राहते. गीताई म्हणते, ‘पावता न चळे पुन्हा’ ती नित्य सोबत राहते. हाच तर जीवनाचा उद्देश आहे.

ब्रह्माचा अनुभव हा ज्ञानाचा, आपल्या विश्वात्मकतेचा आणि आनंदाचा अनुभव आहे. याचा स्पर्श झाल्यावर तो घसरत नाही. अर्थात मरणानंतर सुद्धा त्या निर्विकार ब्रह्म अवस्थेतच राहतो.

‘कर्मणी एव अधिकारः ते [४७] –तू कर्म कोणते व कसे करायचे ते ठरवू शकतोस. कर्म करणे, ना करणे किंवा विपरीत करणे तुझ्या स्वाधीन आहे. फळावर मात्र तुझा अधिकार नाही. फल हे कर्माचा स्वाभाविक परिपाक आहे.

गीतेची सर्वाधिक मोलाची शिकवण म्हणजे, आपल्या कर्माच्या फळांची अपेक्षा आपण न करणे हेच इष्ट आहे. एक प्रकारे हीच शिकवण आपल्याला आपल्या कार्याप्रती निस्वार्थी बनवते, आपले कार्य ईश्वरचरणी अर्पण करायचा विचार देते, आणि जीवनयात्रेचा आनंद कोणतीही अपेक्षा न करता उपभोगायला शिकवते.

निस्वार्थीपणा ही अध्यात्मिक उद्धाराची पहिली पायरी आहे, असे गीता सांगते. कारण जेव्हा मनुष्य या पातळीपर्यंत पोहोचतो तेव्हा अहंम विलोप पावतो. जीवन हे कोणत्याही प्रकारचे यश मिळवण्याचा लढा नाही. तुम्ही उच्च पातळीवर पोहोचता आणि अंतिमत आत्मा ब्रह्माशी एकरूप होतो- पिंडापासून ब्रह्मांडाकडे.

कर्ता त्याचा हेतू, त्याची साधने, व आपल्या हाती नसणाऱ्या आकस्मिक गोष्टी यांना गीता 'दैव' म्हणते. त्यावर फळाची निष्पत्ती अवलंबून असते. म्हणून त्यावर आपला अधिकार चालत नाही.

सुभाषिते

- नासतो विद्यते भावो, नाभावो विद्यते सतः[१६]
- अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो, न हन्यतो हन्यमनो शरीरो [२०]
- वासांसि जीर्णानि यथा विहाय, नवानी गृण्हंति नरोऽपराणि|
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानी देही|| (२२)

● जातस्य हि धृवो मृत्योर्धृवं जन्म मृतस्य च [२७]

● हतो वा प्राप्यसि स्वर्गं,जित्वा व भोक्ष्यसे महिम।

● तस्मादुस्तिष्ठ कौंतेय, युद्धाय कृतनिश्चयः॥ [३७]

● स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयः।[४०]

● कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

मा कर्मफल हेतुर्भूमा ते संगोऽस्वकर्मणि॥ {४७}

● वासनेच्या आसक्तीने क्रोध होतो...आणि मग ..संमोह..मग स्मृतिनाश..मग बुद्धिनाश ..आणि अखेर प्रणश्यति...!!

(मरणच...)

● “ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते।

सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते॥ ६१॥

● क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥६३.॥”

गीता सांगते, क्रोधामुळे संभ्रम होतो. संभ्रमामुळे स्मरणशक्ती जाते. स्मरण शक्ती गेल्याने विवेकबुद्धी नष्ट होते. आणि विवेकबुद्धी नष्ट झाल्याने विनाश होतो.

पण एक संयमी आत्मा, जो या सगळ्याच्यात वावरत असतो आपुलकी किंवा घृणा या दोन्हीपासून अलिप्त, त्यालाच चिरंतन शांती प्राप्त होते. (गीता, श्लोक ६३).

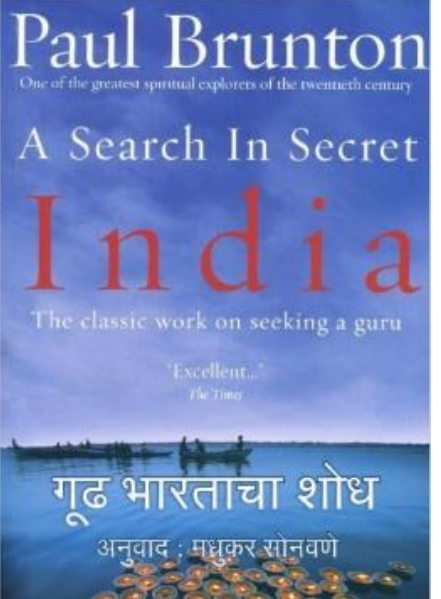
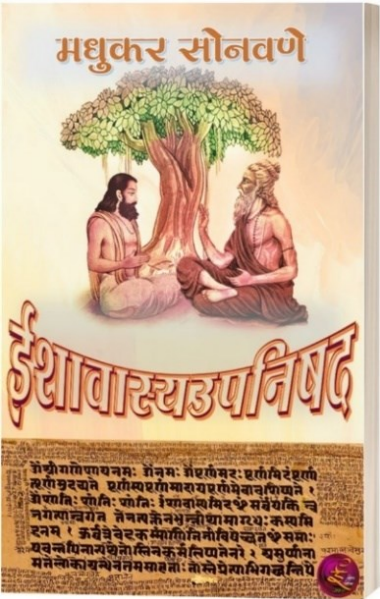
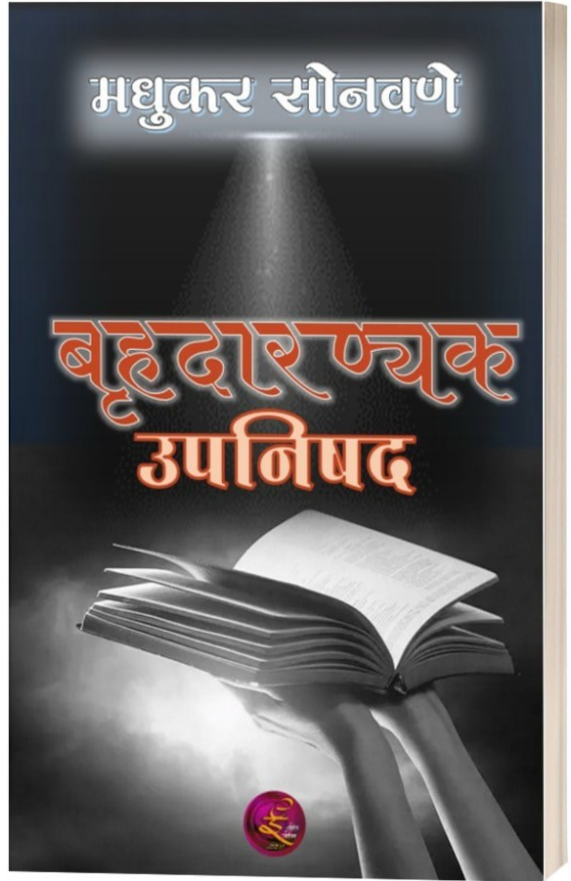
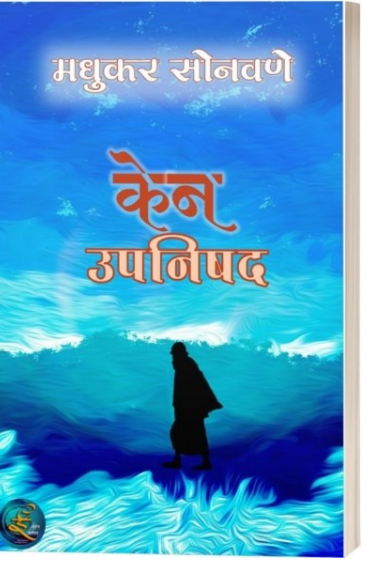
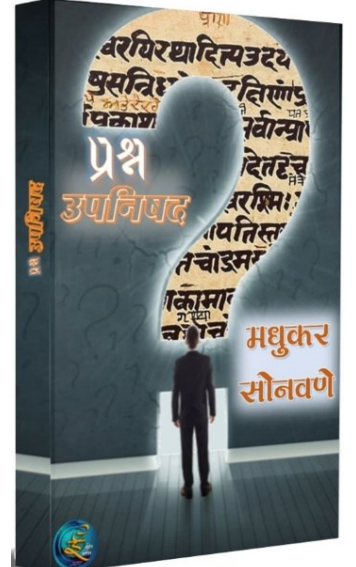
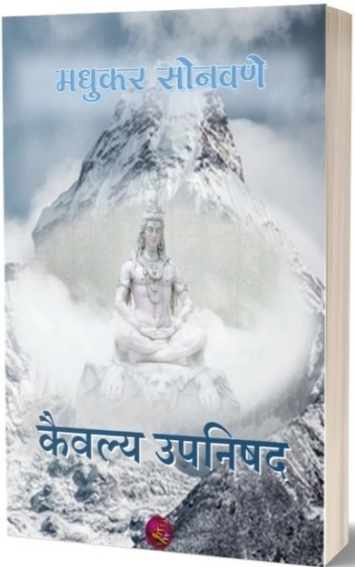
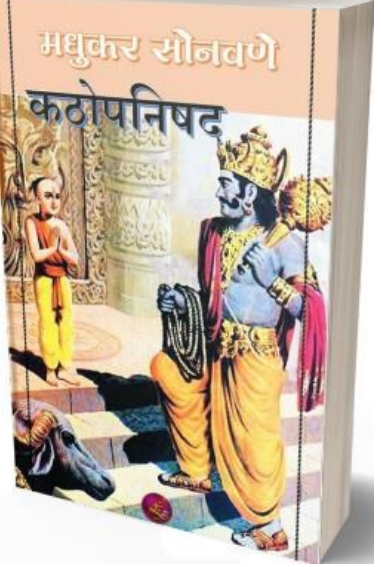
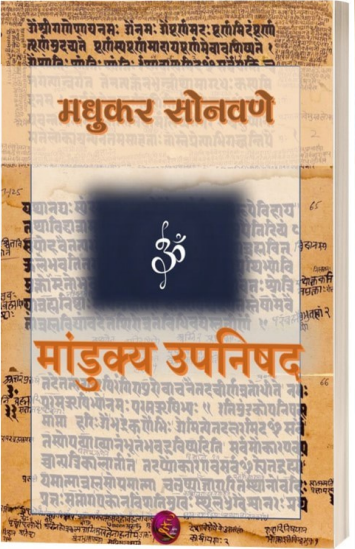
यावर स्वामी चिन्मयानंद (चिन्मय मिशन) सांगतात, एका संभ्रमी मतीमुळे चांगले-वाईट यातला फरक ओळखण्याची क्षमता गमावली जाते, ज्यालाच सोप्या भाषेत सदसदविवेकबुद्धी म्हणतात. जी बहुतेक वेळा आपल्यात एक परिमाण तयार करते आणि मनाला सावध करते. आजच्या या श्री ज्ञानेश्वरी जयंतीला माऊलीला वंदन करून आम्हाला स्थितीत होण्याचे आशीर्वाद द्यावेत अशी प्रार्थना करूया.

हरि ॐ॥

श्री ज्ञानेश्वरी जयंती

२७/०९/ २०२१

अण्णा (श्री. मधुकर सोनवणे) यांची
ई साहित्यवरील इतर पुस्तके
क्लिक/टॅप करताच उघडतील

ई साहित्य प्रतिष्ठानचे हे चौदावे वर्ष.
मधुकर सोनवणे (अण्णा) यांचे हे दहावे पुस्तक.

अण्णा हे ८२ वर्षांचे तरुण आहेत. वय फ़क्त सांगण्यापुरते, एक आकडा. बाकी त्यांचे चैतन्य त्यांना तरुणांतच गणती करायला लावील असे. लहानपणापासूनच त्यांनी अध्यात्ममार्ग स्विकारला. नेटका प्रपंच करतानाच त्यांनी आपला अभ्यास व साधना सुरू ठेवली. त्यांच्यामागे सरस्वतीची कृपा आणि माउलींचा आशिर्वाद आहे. त्यामुळेच ते अखंड अभ्यास, मनन, चिंतन व लेखन करत असतात. ई साहित्यच्या अध्यात्म विभागात चारही वेद, संपूर्ण महाभारत, रामायण, गीता, ज्ञानेश्वरी, सर्व संतसाहित्य व इतर सर्व धर्मांसह अनेक पुस्तके आहेत. पण उपनिषदे नव्हती. याविषयी एकदा सहज अण्णांकडे बोललो असता त्यांनी उपनिषदांचे मराठी श्लोकानुवाद करण्याचा संकल्पच

सोडला. व श्रावणाच्या पाच सोमवारी ५ उपनिषदे प्रसिद्ध केली. किती उपनिषदे आहेत ते अजून समजलेले नाही. त्या उपनिषदांपैकी किती होतील ते ईश्वराच्या इच्छेवरच. तोच या संकल्पाला बळ देईल आणि पूर्णत्वाला नेईल. मराठी भाषेत असा प्रयोग प्रथमच होत आहे.

मधुकर सोनावणे ऊर्फ अण्णांसारखे ज्येष्ठ लेखक आपली पुस्तके ई साहित्यच्या माध्यमातून जगभरातील मराठी वाचकांना विनामूल्य देतात. असे लेखक ज्यांना लेखन हीच भक्ती असते. आणि त्यातून कसलीही अभिलाषा नसते. मराठी भाषेच्या सुदैवाने गेली दोन हजार वर्षे कवीराज नरेंद्र, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकारामांपासून ही परंपरा सुरू आहे. अखंड. अजरामर. म्हणून तर दिनानाथ मनोहर(४ पुस्तके), शंभू गणपुले (९पुस्तके), डॉ. मुरलीधर जावडेकर(९), डॉ. वसंत बागुल (२०), शुभांगी पासेबंद(१४), अविनाश नगरकर(४), डॉ. स्मिता दामले(८), डॉ. नितीन मोरे (३२), अनील वाकणकर (९), फ्रान्सिस आल्मेडा(२), मधुकर सोनावणे(१०), अनंत पावसकर(४), मधू शिरगांवकर (८), अशोक कोठारे (५० खंडांचे महाभारत), श्री. विजय पांढरे (ज्ञानेश्वरी भावार्थ), मोहन मद्रुणा (जागतिक कीर्तीचे वैज्ञानिक), संगीता जोशी (आद्य गझलकारा, १७ पुस्तके), विनीता देशपांडे (७) उल्हास हरी जोशी(७), नंदिनी देशमुख (५), डॉ. सुजाता चव्हाण (११), डॉ. वृषाली जोशी(२७), डॉ. निर्मलकुमार फडकुले (१९), CA पुनम संगवी(६), डॉ. नंदिनी धारगळकर (१३), अंकुश शिंगाडे(१४), आनंद देशपांडे(४),

नीलिमा कुलकर्णी (२), अनामिका बोरकर (३), अरुण फडके(३) स्वाती पाचपांडे(२), साहेबराव जवंजाळ (२), अरुण वि. देशपांडे(५), दिगंबर आळशी, प्रा. लक्ष्मण भोळे, अरुंधती बापट(३), अरुण कुळकर्णी(८), जगदिश खांदेवाले(४) पंकज कोटलवार(५) डॉ. सुरुची नाईक (३) डॉ. वीरेंद्र ताटके(२), आसावरी काकडे(३) असे अनेक ज्येष्ठ व अनुभवी लेखक ई साहित्यच्या द्वारे आपली पुस्तके लाखो लोकांपर्यंत विनामूल्य पोहोचवतात.

अशा साहित्यमूर्तींच्या त्यागातूनच एक दिवस मराठीचा साहित्य वृक्ष जागतिक पटलावर आपली ध्वजा फडकवील याची आम्हाला खात्री आहे. यात ई साहित्य प्रतिष्ठान एकटे नाही. ही एक मोठी चळवळ आहे. अनेक नवनवीन व्यासपीठे उभी रहात आहेत. त्या त्या व्यासपीठांतून नवनवीन लेखक उदयाला येत आहेत. आणि या सर्वांचा सामूहिक स्वर गगनाला भिडून म्हणतो आहे.

आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं 'इ'ये ।

दृष्टादृष्ट विजये । होआवे जी ।

